

ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԻ ԻՍՍՈՒՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

ՀՍՍՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ
ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՍՍԿ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
(ՆԱՄԱՆԱՎԱԿԱԹ ՅՈՒՅԱԿ)

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ
ԱՐԳԱՄ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ «ՀՍՍՍՍԱՆ» 1986

ԳԻՐՔՐ Հրատարակության և Էրաշխավորել՝ ՀՍՍՀ
ԳԱ ակադեմիկոս | Լ. Ս. ԽԱՉԻՆՅԱՆԸ, | պատ-
մական գիտությունների զոկտոր Բ. Ա. ՈՒՂՈՒՐԱՐՅԱՆԸ

Այվազյան Ա. Ա.

Ա. 551 Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները: Համահավաք
ցուցակ/խմբ. Բ. Ա. Ուլուբարյան.— Եր.: Հայաստան, 1986.—224
էջ, 28 թ. նկ.:

Վերնախորագր.՝ ՀՍՍՀ պատմ. և մշակույթի հուշարձանների
պահպանման ընկ.

Աշխատությունն առաջին անգամ ի մի հավաքած և որոշակի համակարգով
ներկայացնում է Նախիջևանի ԻՍՍՀ տարածքում հնագույն ժամանակներից մինչև
XX դ. կառուցված և մեր օրերը հասած հայկական պատմաճարտարապետական,
հնագիտական հուշարձանները: Այն մատենագիտական ու աղբյուրագիտական ուղե-
նիշի արժեք ունենալուց բացի օժտված է ճանաչողական, ինչպես նաև փաստա-
թղթի հատկանիշներով:

Աշխատությունը կօժանդակի նկարագրված հուշարձանների հետագա հանգա-
մանալից ուսումնասիրություններին, կղլուրացնի մասնագետների, Նախիջևանի
երկրամասի պատմությանը ու արվեստով, ճարտարապետական ու հնագիտական
մասնագետներին զբաղվողների աշխատանքները:

ԳՄԻ 85. 113 (22) 1

4902020000
701 (01) 86 պատվեր

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Հայանի ճշմարտություն է, որ ամեն մի ժողովրդի պատ-
մության ու մշակույթի, հնագիտական ու ճարտարապետական հուշարձաննե-
րը նրա բնույթագրի ամենավերական վկայություններն են, նրա անցած
ուղու, ունակությունների, կարողությունների, մանավանդ համամարդկային
մշակութային գանձարանին մատուցած նրա ծառայության գրավականները:
Հայ ժողովրդը դարեր շարունակ իր նախնիների ստեղծած նյութական ու
հոգևոր մշակույթի ամեն մի հուշարձանը պահպանել է որպես սրբություն,
ազգային հպարտության ու հոգատարության առարկա: Մնա և մեր հուշար-
ձանների մեծ մասը արհավիրքների ու թշնամիների ավերածություններից
փրկվելով, հոգատարությամբ նորոգվելով՝ դիմացել է, հասել մեր օրերը և
դեռ պետք է ժառանգվի սերունդներին:

Հայ ժողովրդի ստեղծած քարակերտ ժառանգության ուսումնասիրու-
թյունն, ինչպես սովետական, այնպես էլ արտասահմանյան հայագետների ու
գիտական հիմնարկների կողմից օրըստօրե աննախընթաց ծավալ է ստանում:
Միայն պետք է ափսոսալ, որ մեր ստեղծած քաղմարտիս այդ ամենահա-
րուստ ժառանգության հետազոտությունը մինչև այժմ կատարվել է հատվա-
ճարք, ըստ տիպերի ու բնույթի կամ էլ ըստ տեղակայրերի: Ըստ երևույթիմ
դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ մինչև օրս հայտնի չեն մեր օրերը
հասած քաղմահագար կանգուն և ավերակ պատմաճարտարապետական
հուշարձաններն իրենց ամբողջությամբ, նկարագրական, տեղագրական ու
լինակագրական տվյալներով: Այդ բացը լրացնելու համար, մեր կարծիքով,
նախ և առաջ առաջնակարգ ու հրատապ հարց է հուշարձանների հաշ-
վառումը, դրանց գիտական ու համահավաք ցուցակներ կազմելը և հրա-
տարակելը: Միայն դրանից հետո հնարավոր կլինի լիակատար կեր-
պով պետական հսկողության ու պահպանման տակ առնել, ուսումնա-
սիրել ու վերականգնել հուշարձաններն ու հուշարձանախմբերը: Իսկ

դա հուշում է համաժողովրդական մեծ ուշադրությունը, պատմամշակութային հուշարձանների վերաբերյալ վերջին տարիներին ՍՍՀՄ գերագույն սովետի և Միևհատրների խորհրդի ընդունած հանրահայտ օրենքներն ու որոշումները:

Անցյալի հուշարձանների ու արժեքների պահպանումը մեր երկրում պետական ու կառավարական, համաժողովրդական գործ է: Այդ առումով էլ ավելի է մեծանում հուշարձանների գիտական ու մասնագիտական, համակողմանի ուսումնասիրման, վերականգնման և ժամանակակից մարդու էթետիկական դաստիարակությանն ի նպաստ օգտագործելու անհրաժեշտությունը: Հրատարակվող աշխատությունը հենց այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքներից մեկն է և, մասնագիտական ու աղբյուրագիտական ուղեկիշի դեր ունենալով հանդերձ, կդառնա նաև մեր ժողովրդի մի հատվածի ստեղծած մշակութային ժառանգության վկայագիրը: Այն իր ընդգրկումով ու նկարագրությամբ Նախիջևանի ԽՍՀ տարածքի հուշարձանների առաջին գիտական ցուցակ-փաստաթուղթն է և կարևոր նշանակություն կունենա նկարագրվող հուշարձանների հետագա ուսումնասիրության գործում, կղյուրացների մասնագետների, Նախիջևանի նարտարապետական, հնագիտական, պատմական ժառանգությամբ զբաղվողների և այդ ժառանգության պահպանությամբ շահագրգռված կազմակերպությունների աշխատանքները:

Հնադարյան բազմաբնույթ մշակույթով ու պատմաճարտարապետական հուշարձաններով հարուստ մի անկյուն է պատմական Հայաստանի Նախիջևան նահանգը: Նրա պատմական գավառների՝ Գողթնի (այժմ Օրդոբադի շրջան), Երնջակի (այժմ Ջուլֆայի շրջան), Նախնավանի (այժմ Նախիջևանի), Ծահուկ—Ծահապոնքի (այժմ Ծահրուզի շրջան և Նախիջևանի շրջանի մի մասը) և Ծարուրի (այժմ Իլիչի շրջան) բնակչությունը պատմական դառն ու դժնի ժամանակներում, մաքառումներին ու հարստուելուն զուգընթաց կերտել ու սերունդներին է ավանդել քարակերտ տարեգրության մի այնպիսի հարուստ ժառանգություն, որը թե՛ իր պատկանելի քանակով և թե՛ իր գաղափարական ու գեղարվեստական մակարդակով չի գիշում մեր պատմական հայրենիքի մյուս նահանգներում ու գավառներում ստեղծվածներին: Հայտնաբերված նյութական մշակույթի մի շարք մնացորդները (Նավասարի ժայռապատկերները, Քյուլ Թափա, Կարմիր վանք, Ծորթափա, Ծանթախտ, Նախիջևան և այլ հնավայրերից, Արբա, Երնջակ, Ծահուկ, Գիրան, Ազատ և այլ բերդերի պեղածոները) վկայում են, որ այստեղի բնիկները մ. թ. ա. III հազարամյակից արդեն վարում էին նստակյաց կյանք և զբաղվում անասնապահությամբ ու հողագործությամբ:

Նախիջևանի գավառների մեր օրերը հասած մշակութային ժառանգությունը, կանգուն, կիսավեր թե ավերակ վիճակում պերճախոս ու ամենահայաստի վկայությունն է այն մասին, թե անցյալ հազարամյակներում ինչպես

է ապրել իրեն ստեղծող ժողովուրդը, ինչ նախասագիր է ունեցել, ինչպես է դիմակայել իրեն պարտադրված աղետներին ու տառապանքներին: Բազմազան են այդ ժառանգության հուշարձանները՝ հնագիտական նյութեր, աշխարհիկ ու հոգևոր շինություններ, ավաններ ու դաստակերտներ... Եվ ամեն մի հուշարձանի նախասին, շինվածքների որմերին, կործանման եկթարկված գերեզմանատների տապանաքարերի ու խաչքարերի վրա՝ ժողովրդի ու երկրի հազարամյակների պատմության, պայքարի ու տքնության դաջվածք դրոշմներ, մեարդատուտ վիմագրեր, որմնաքանդակներ, զարդաքանդակներ, քարեխոսության աղերսակք ու անեծք, հուշ ու հիշատակ...

Մ. թ. ա. III—I հազարամյակների աչքի ընկնող բնակատեղիներով ու բերդաքաղաքներով, դամբարանադաշտերով և հուշարձաններով է սկսվում Նախիջևանի նարտարապետական ժառանգությունը, որն աստիճանաբար զարգացել է հեթանոսության և հատկապես քրիստոնեության շրջանում: Հայաստանում IV դ. սկզբին քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց անմիջապես հետո Նախիջևանի գավառներում եկեղեցաշինությունը աննախադեպ տարածում է գտնում, որն էլ իր զարգացումն է ապրում X—XVIII դարերում: Այդ ժամանակաշրջանում հիմնադրված եկեղեցիներից ու վանական համալիրներից շատերը, ինչպես օրինակ Ագուլիսի ս. Թովմա, ս. Քրիստափոր, Աստապատի ս. Ստեփանոս կամ Կարմիր վանք, ս. Վարդան, Յղնայի ս. Աստվածածին, Բիստի ս. Նշան կամ Կոփառափ, Փառակայի ս. Հակոբ—Հայրապետ, Զողայի Ամենափրկիչ, Աքրակունիսի ս. Կարապետ, Ծոռոթի ս. Հակոբ—Հայրապետ, ս. Լուսավորիչ, Քոնայի ս. Աստվածածին, Նախիջևանի ս. Սարգիս, Կուլքի ս. Նշան կամ Հազարաքյուրաց, Օծոփի ս. Աստվածածին և շատ ու շատ այլ վանքերն ու եկեղեցիները միջնադարյան ուսումնական ու գիտական նշանավոր կենտրոններ են եղել: Վերջիններիս շուրջը համախըմբված հոգևոր գործիչներն ու ուսումնավարտները կարևոր ներդրումներ են կատարել հայ մշակույթի ու գիտության բնագավառում, ստեղծել ու սերունդներին են ավանդել բազմաբնույթ արժեքներ: Սակայն դարերն ու թշնամական ավերածությունները, օտարամուտ բանակները Նախիջևանի տարածքում բազում անգամներ հազարավոր հուշարձաններ են ավերել, հողին հաղթասրեցրել: Օրինակ, XIII դ. նշանավոր Ֆրանսիացի ճանապարհորդներից մեկի վկայությամբ՝ այս երկրամասում VII—XII դ. դ. կառուցված 800 հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը ավերվել են մինչև XIII դ.: Սակայն կերտելու և ստեղծելու համար ծնված, շինարար ու լուսավորության ձգտող ժողովուրդը ամեն անգամ նվիրումով վերակառուցել է ավերվածը, կառուցել նորերը, վերստին շենացրել է հայրենի երկիրը: Վերջին դարերում

1 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, 4-րդ. ս., Եր., 1932, էջ 16:

շինարարական աշխատանքների համար նպատակովր պայմաններ ստեղծվեցին միայն XVII դարում, էրթ 1639 թ. Հայաստանի տարածքը պատերազմական թատերաբեմի վերածած Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Մոտ ութ տասնամյակ տևած այս շրջանում էլ մեծամասամբ վերականգնվել են Նախիջևանի ավերված հուշարձանները, ինչպես նաև կառուցվել են նորերը: Ծինարարական աշխատանքների աչօրինակ նպատակովր պայմաններ ստեղծվեցին նաև XIX դ. առաջին կեսերին, էրթ Նախիջևանն իր գավառներով, Հայաստանի մյուս գավառների հետ միասին, միացվեց Ռուսաստանին: Այդ ժամանակ ևս, մինչև 1910-ական թվականները, նկատելի աշխատանքներ են կատարվել մի շարք հուշարձանների վերականգնման ու պահպանության, նորերի կառուցման ուղղությամբ:

Թեև գտնում ենք, որ ավելորդ է Նախիջևանի հայկական հուշարձանների կորստի չափի ու քանակի մասին վկայակոչել գոյություն ունեցող բազմաթիվ նեղիմակալովր ու վտանգելի աղբյուրներ, հարկ ենք համարում ընդօգնելու, որ միաթարական չէ նաև այդ հուշարձանների այսօրվա վիճակը: Ամբողջ երկրամասի շատ ու շատ բնակավայրերում և նրանց մերձակայքում դեռևս չարագործ ձեռքերը ավերակների են վերածում հուշարձաններն ու հուշարձանախմբերը, տեղահան են ահում կամ կոտորում, ձորերն ի վար են զլորում խաչքարերն ու տապանքարերը, զանազան հնագիտական քեկորները, անտարբերություն են ցուցաբերում պետական օրենքով պահպանվող ու գնահատվող հուշարձանների նկատմամբ:

Այս հրատարակության նպատակն է ի մի հավաքած և որոշակի համակարգով արձանագրել Նախիջևանի ԻՍՍՀ տարածքում գտնվող մ. թ. ա. III հազարամյակի հուշարձաններից մինչև XX դ. կառուցված և մեր օրերը հասած կանգուն և ավերակ հայկական պատմաճարտարապետական, հնագիտական հուշարձանները, գիտական ու պատմական աղբյուրների համադրությամբ, ամփոփ ձևով նկարագրել դրանց ներկա վիճակը, ինչպես նաև ուշադրության հրավիրել այդ ժառանգության գիտական ուսումնասիրման և ըստ ամենանյի պահպանման գործի վրա: Պատմության և մշակույթի հուշարձանների ուսումնասիրողների առաջ ծագող տարաբնույթ հարցերին պատասխանելու նպատակով, ինչպես նաև տարբեր դարաշրջանների հուշարձանները հնարավորին չափ լիարժեք ներկայացնելու համար աշխատել ենք մեր կազմած հարցերին ի պատասխան ներկայացնել աղբյուրագիտական ու վիճակագրական ամենամանրամեջ տեղեկություններն ու փաստերը: Մի հանգամանք, որը համապատասխանում է ինչպես գիտական աշխատանքների ժամանակակից պահանջներին, այնպես էլ բավարարում է մեր միության մեջ ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1948 թ. հոկտեմբերի 14-ի № 3898 որոշմամբ ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին առընթեր ճարտարապետական գործերի կո-

միտեի 1949 թ. ապրիլի 8-ի¹, ՍՍՀՄ Կուլտուրայի մինիստրության 1972 թ. մարտի 27-ի № 153 հրամաններով նախատեսված հուշարձանների հաշվառման, անձնագրավորման և հաշվառման քարտերը կազմելու ու լրացնելու հրահանգներին, ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1982 թ. սեպտեմբերի 16-ի № 865 «Պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանման ու օգտագործելու մասին» օրենքի հարցադրումներին:

Հուշարձանների ցուցակը կազմելու և դրանց նկարագրությունների շարքումն հիմնական ելակետը հուշարձաններն են իրենց կանգուն ու կիսականգուն, կիսախաթար, ավերակ և արդեն քայքայված, կործանման և անհետացման ենթակա վիճակներով: Այդ առթիվ վերջին 10—12 տարիների ընթացքում հրատարակել ենք «Նախիջևանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները» (1978), «Памятники армянской архитектуры Нахичеванской АССР» (1981), «Ագուլիս», «Ջուղա» (1984) գրքերը և շուրջ 40 գիտական հոդվածներ: Հարցակարգերի պատասխանների համար հիմք են հանդիսացել նաև հուշարձաններից ու դրանց մերձակայքերից, գերեզմանատներից մեր հավաքած վիճագրերը, որոնց մի չնչին մասն ենք դեռևս հրատարակել: Աղբյուր են հանդիսացել նաև ձեռագրական նյութերն ու պատմական տեղեկությունները, հրատարակված զանազան աշխատություններում տեղ գտած հիշատակումներն ու այլ տվյալները: Աշխատանքի վերջում թվարկված հիմնական գրականությունից բացի հուշարձաններին վերաբերվող զանազան հարցերը մշակելու համար օգտվել ենք նաև Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի հավաքածուներից, հրատարակված և անտիպ մի շարք ձեռագիր ցուցակներից, մամուլից, գիտական հանդեսներից, առանձին ժողովածուներից ու հետազոտություններից, ինչպես նաև առանձին անհատների մոտ եղած XIX—XX դդ. լուսանկարներից և այլ նյութերից: Այնուամենայնիվ, մի շարք հուշարձանների արդեն ավերված ու քայքայված վիճակները և առ այսօր նրանց չուսումնասիրված-չարձանագրված լինելն ու այլ հանգամանքները, հակառակ մեր պրպտումների, անհնար են դարձրել սպառնիչ պատասխաններ տալու հարցակարգի բոլոր հարցերին: Այդ իսկ պատճառով հարցերի պատասխաններում տեղ են գտել «անհայտ» բառը, իսկ պատմական ու ձեռագրական աղբյուրներում հիշատակվող այն հուշարձանները, որոնց վերաբերյալ բացակայում է անհրաժեշտ տեղեկություններ, ըստ գավառների և այքբեմական կարգով խմբավորել ենք «հավելված» բաժնում:

¹ Инструкция о порядке учета, регистрации содержания и реставрации памятников архитектуры, М., 1949.

² Инструкция по заполнению паспорта и учетной карточки на памятники истории и культуры СССР, М., 1972.

Հուշարձանների ակարագրությունների միօրինակությունը պահպանելու համար հիմնական հարցակարգը կազմել ենք հետևյալ կառուցվածքով և տարրերով, որոնք ընդգրկում են հուշարձաններին վերաբերող գրեթե բոլոր հարցերը.

1. Ն՞-ը	11. Աբսիդը
2. Անվանումը	12. Մույթերը
3. Ժամանակը	13. Ավանդատները
4. Տեղը	14. Գմբեթը
5. Ծարտարապետը	15. Արձանագրություններ
6. Պատվիրատուն, մեկեմաար	16. Որմնակարներ
7. Հորինվածքը	17. Պատկերաքանդակներ
8. Ծինանյութը	18. Զարդաքանդակներ
9. Վերանորոգումներ	19. Շրջակայքը
10. Մուտքը	20. Վիճակը

Այս հիմնական հարցակարգի հարցերից բացի,

ա) գյուղատեղիների և քաղաքատեղիների համար հարցակարգում օգտագործել ենք «տարածքը»,

բ) գերեզմանատների համար՝ «տապանաքարերի թիվը», «տապանաքարերի տեսակը», «արձանագիր տապանաքարերի թիվը»,

գ) հնագիտական հուշարձանների համար՝ «բնույթը»,

դ) ժողովրդական տների համար՝ «աչքի ընկնող տների թիվը»,

ե) բերդերի համար՝ «միջնաբերդը» և այլ հարցեր, որոնց նպատակն է հնարավորին չափ սպառիչ նկարագրել տվյալ հուշարձանը:

Հարցակարգի բոլոր հարցերը շարվածքում ընդգծված և տրված են երեք բաժիններով՝ ա—թվահամարը, բ—անվանումը, գ—Ց—20 հարցերը, որոնք սկսում են նոր տողերից: Մարդկանց տեղանվանական մականունները (օրինակ, Մաղաքիա Արիմեցի), ինչպես նաև անուններին նախորդող մականուններն ու կոչումները (օրինակ, Աղա Ծախն) տրված են մեծատառերով:

ՀԱՐՅԱԿԱՐԳԻ ԿԱԶՄԵԼՈՒ ՍՎՋՔՈՒՆՔՆԵՐԸ

1. **Թվահամարը.** բոլոր հուշարձանները նկարագրված են ըստ բնակավայրերի և յուրաքանչյուրին տրված է հերթական համար («հավելվածում» խմբավորված հուշարձաններին տրված է նոր թվահամար):

2. **Անվանումը.** նկարագրություններն սկսվում են տեղանուններով, որ գտնվում են հուշարձանները: Տեղանուններն, ինչպես նաև հուշարձանների

անվանումները տրված են ըստ պատմագիտական, ձեռագրական ու վիճագրական աղբյուրների, կամ ինչպես հայտնի են ժողովրդին: Առանձին տեղանունների վերանվանակոչված ձևերը վերցված են փակագծերի մեջ:

3. **Ժամանակը.** գրավոր և գիտական աղբյուրներով ճշտված հուշարձանները տրված են կոնկրետ տարեթվերով, իսկ տարեթյվի անստույգ լինելու դեպքերում՝ դարանիշներով: Ավերակ կամ արդեն քայքայված հուշարձանների ժամանակը որոշելիս, աղբյուրագիտական նյութի բացակայության դեպքում, ելակետ է վերցված հուշարձանի վիճակի ընձեռած հնարավորությունը կամ էլ օգտագործված է «անհայտ» տերմինը:

4. **Տեղը.** աշխատել ենք հուշարձաններին հնարավորին չափ կոնկրետ տեղադրում տալ: Այդ իսկ պատճառով գրականությանն անհայտ կամ անճշան տեղեկություններով հուշարձանների տեղադրությունը տվել ենք առավել հայտնի գյուղերի, ճամապարհների ու գետերի, լեռների, հուշարձանների և այլնի համադրությամբ:

5. **Ծարտարապետը.** պատմական ու վիճագիր աղբյուրներով ճշտված են հուշարձանների հիմնադիր կամ վերանորոգող ճարտարապետների ու կառուցող վարպետների անունները: Նման աղբյուրների և հիշատակությունների բացակայության դեպքում նշված է «անհայտ» բառը: Մատուների և այլ փոքր հուշարձանների համար այս հարցը չի նախատեսված:

6. **Պատվիրատուն, մեկեմաար.** կազմված է նախորդ հարցի սկզբունքներով:

7. **Հորինվածքը.** արդեն ավերակ և քայքայված հուշարձանների հորինվածքների որոշելիս ելակետ է ընդունվել հուշարձանների արդի վիճակի ընձեռած հնարավորությունը և գրավոր աղբյուրներում եղած տեղեկությունները:

8. **Ծինանյութը.** այստեղ ներկայացվում են տեղեկություններ հուշարձանի հիմնական և օժանդակ շինանյութերի մասին:

9. **Վերանորոգումներ.** պատմական աղբյուրներով ու վիճագիր տվյալներով նշված են հուշարձանների վերանորոգումների ինչպես կոնկրետ տարեթվերը, այնպես էլ դարերը: Առանձին հուշարձանների վերանորոգումների հարցերը որոշված են ըստ հուշարձանի, իսկ մինչև հիմնաշարերն արդեն ավերակ հուշարձանների համար օգտագործված է «անհայտ» բառը:

10. **Մուտքը.** նշված է, թե որ ճակատում է գտնվում:

11. **Աբսիդը.** նշված է ըստ կառուցվածքի (կիսաշրջանաձև, բազմանիստ): Ավերված հուշարձանների արսիդների հորինվածքները որոշվել են ըստ ավերակների ընձեռած հնարավորության և գրավոր աղբյուրների տեղեկությունների:

12. **Մույթերը.** արված են ըստ կտրվածքների: Քայքայված ու փլատակների վերածված հուշարձանների համար, որոնց վիճակը թույլ չի տվել ճշտե-

լու մույթերի կտրվածքները, օգտագործված է «անհայտ» բառը:

13. **Ավանդատները.** թվարկված են ըստ քանակի, թաքստոցներով, երկհարկ տարրերով:

14. **Գմբեթը.** նկարագրված է ըստ հորինվածքի (շրջանաձև, բազմանիստ), նշված է շինանյութը: Ավերված գմբեթների նկարագրությունը լրացրել ենք ըստ աղբյուրներում եղած տեղեկությունների ու լուսանկարների: Նշման աղբյուրների բացակայության դեպքում օգտագործել ենք «անհայտ» բառը:

15. **Արձանագրություններ.** նշված է թե հուշարձանի որ մասերում են գտնվում: Հաշվի չեն առնված վիմագրերի քանակն ու դարաշրջանները: Առանձին հուշարձանների վրա եղած և գրականության մեջ հայտնի, բայց այժմ արդեն տեղահան արված վիմագրերի ստիժով նշել ենք տեղում չլիներու հանգամանքը: Մի շարք հուշարձանների համար, որոնք ավերակների են վերածվել և հայտնի չէ դրանց վիմագրություններ ունենալու կամ չունենալու հարցերը, օգտագործված է «անհայտ» բառը:

16. **Որմնանկարներ.** հարցի նկարագրությամբ արձանագրված են հուշարձանի ներքին տարածքում եղած որմնանկարների ստկայությունը (կամ քացակայությունը), վիճակը, ինչպես նաև նշել ենք դարաշրջանն ու կատարող որմնանկարիչների անունները: Ավերված հուշարձանների համար օգտագործված է «անհայտ» բառը: Այս հարցը չի նախատեսված մատուցների, քարավանատների և այլ կարգի հուշարձանների համար, որոնք սովորաբար որմնանկարված չեն լինում:

17. **Պատկերաքանդակներ.** թվարկված են, թե հուշարձանի որ ճակատում են գտնվում: Այստեղ հաշվի չեն առնված պատկերաքանդակների քանակն ու դարաշրջանները, բնույթը: Արդեն քայքայված հուշարձանների համար, որոնց պատկերաքանդակներ ունենալու կամ չունենալու մասին տեղեկություններ հայտնի չեն, հարցի պատասխանը լրացրել ենք «անհայտ» բառով: Հուշարձանների վրա եղած, բայց այժմ տեղահան արված պատկերաքանդակների մասին նշված են տեղում չլիներու հանգամանքը: Հարցը չի նախատեսված այն հուշարձանների համար, որոնք սովորաբար նման տարրեր չունեն:

18. **Ջարդաքանդակներ.** լրացված է նախորդ հարցի սկզբունքով:

19. **Շրջակայքում.** այս հարցի պատասխանում նկարագրված են համալիրների մեջ եղած շինություններն ու հուշարձանները, նրանց վիճակի նկարագրությունները: Հուշարձանների շրջակայքում եղած, բայց այժմ ավերակ կամ իսպառ քայքայված շինությունների հորինվածքներն ու բնույթը սովել ենք ավերակների և գրավոր աղբյուրների տվյալներով: Ելակետ համարվող ավերակների ճեղքերի և գրավոր աղբյուրների բացակայության դեպքում օգտագործել ենք «անհայտ» բառը:

20 **Վիճակը.** սովորաբար օգտագործված են «կանգուն», «կիսախաթար», «կիսավերածան», «ավերակ», «քայքայված» տերմինները: Միաժամանակ և կոնկրետ կերպով նշված են հուշարձանների վնասվածության տեղերը և ավերակ վիճակի նկարագրությունը: Գերեզմանատների համար նշված են տապանաքարերի և դրանց արձանագրությունների պահպանվածության, տեղահան արվածների և անհետացածների մասին տեղեկություններ: Բացառված չէ, որ ցուցակում տեղ գտած առանձին հուշարձաններ, մինչև սույն աշխատանքի տպագրվելը կարող են իսպառ քայքայված լինեն կամ էլ ենթարկված զգալի փոփոխությունների:

Աշխատության մեջ ընդգրկված ու նկարագրված են 610 հուշարձաններ (100-ը՝ հավելվածում), և հնարավոր չէ այս ընդգրկումով սպառնչ պատասխաններ տալ մասնագիտական բոլոր հարցերին: Այդ հուշարձաններից 200-ը վանքեր ու եկեղեցիներ են, 60-ը՝ մատուցներ ու սրբավայրեր, 26-ը՝ կամուրջներ, 34-ը՝ հնավայրեր ու դամբարանադաշտեր, 41-ը՝ բերդեր, 84-ը՝ գյուղատեղիներ ու քաղաքատեղիներ, 86-ը՝ շուրջ 22.600—23.000 տապանաքարերով գերեզմանատներ, 79-ը՝ այլ հուշարձաններ:

Այս թվերը դեռևս վերջնական չեն և չեն կարող սպասել Նախիջևանի տարածքում մինչև XX դ. ստեղծված հայկական հուշարձանների քանակը: Մանավանդ որ Նախիջևանի գերեզմանատների տապանաքարերի թվում հաշվվում են 3800—3850 գեղաքանդակ խաչքարեր ու կենցաղային պատկերաքանդակներով, ինչպես նաև զգալի թվով քանդակազարդ խոշաձև տապանաքարեր, որոնցից յուրաքանչյուրը, ըստ օրենքի, դիտվում են որպես առանձին հուշարձան-միավոր: Այդօրինակ հուշարձաններն այս ցուցակում առանձին-առանձին չեն ներկայացնելու պատճառն այն է, որ դեռևս չենք վերծանել բոլոր խաչքարերի արձանագրությունները, մի բան, որ տևական աշխատանք է պահանջում: Այդ իսկ պատճառով էլ ներկա ցուցակում տեղ են գտել աննշան թվով խաչքարեր, որոնք չեն մտնում հուշարձանների համալիրների ու գերեզմանատների մեջ: Այսպիսով, եթե ընդհանրացնելու լինենք, ապա խաչքարերի ու պատկերաքանդակներով տապանաքարերի ճեղք միասին Նախիջևանի հայկական պատմամարտարապետական, կոթողային և այլ հուշարձանների թիվը անցնում է 4500 միավոր-հուշարձանից:

Նախիջևանի տարածքում հայկական հուշարձաններից բացի մի բանի թեմակատեղերում պահպանվել են նաև XII—XIX դդ. մուսուլմանական թվով 18—20 հուշարձաններ, որոնք հաշվառված են, գտնվում են բավականին լավ վիճակում: Այդ հուշարձաններից կարևոր արժեքներ են ներկայացնում հատկապես Նախիջևան քաղաքում կառուցված Աթաբարայի (1162 թ.), Մոմինա խայտուհի (1186 թ.), Կարաբաղարի (XII—XIII դդ.), Գուլխտանի (XIII—XIV դդ.), Խանաղայի (XIII դ.) դամբարանները, Օրդուբադի մզկիթը

(XVIII դ.), Նախիջևանի Իմամզադե (XVIII դ.) հուշարձանը: Վերջիններս հանգամանակից կերպով ուսումնասիրվել են, իսկ մի քանիսը վերջին տասնամյակում վերականգնվել ու բարեկարգվել են:

Սույն աշխատանքը, որքան էլ բազմակողմանի ու երկարամյա տքնանքի արդյունք համարվի, հավակնություն չունի համարվելու լիակատար ու սպառնիչ: Նախիջևանի երկրամասի հայկական պատմամշակութային հուշարձանների մասին ամենամտքոջական գաղափար կկազմվի այն ժամանակ միայն, երբ լուրսբանջյուր անհրաժեշտ դեպքում հնարավոր լինի կատարելու հուշարձանների պեղման ու փլատակների մաքրման, նրանց վերականգնման աշխատանքները, և պատմաբանն ու հնագետը գործեն միասնաբար, գտնված պեղածո նյութերն ու արժեքները խնամքով ուսումնասիրվեն ու պահպանվեն:

Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ դեպքերի բերումով, հակառակ մեր ցանկությունների, կարող են ուշադրությունից դուրս մնացած լինեն, ինչպես նաև մեզ համար անմատչելի, սահմանափակ թվով առանձին հուշարձաններ: Անհրաժեշտ ենք համարել սողիյր հրատարակել նաև կարևոր հուշարձանների լուսանկարները, որոնք անձամբ կատարել ենք վերջին 5—6 տարիներին և որպես փաստացի ու ստուգիչ նյութեր, ընթերցողին օգնում են հուշարձանների մասին ամբողջական գաղափար կազմելու, ինչպես նաև պատկերավոր ու ակնահաճ են դարձնում աշխատանքը: Բացի այդ գրքի պահպանակի վրա տեղադրված և որպես ներդիր հրատարակվող «Նախիջևանի ԻՍՄՀ պատմության և մշակույթի հիմնական հուշարձանները» գրաֆիկորեն ձևավորված քարտեզը ամբողջացնում են Նախիջևանի հուշարձանների ըստ տեղավայրերի տեղաբաշխվածության պատկերը:

Պատմական Հայաստանի Նախիջևանի երկրամասի հուշարձաններին նվիրված այս համահավաք ցուցակի հրատարակումը սիրով իրականացնելու համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում ՀՍՄՀ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության ընկերությանը:

Մարտ, 1980 թ.

Ա. Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՍՄՀ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

Նախիջևանի գավառների հին ու նոր բնակավայրերը սփռված են լեռնալանջերին ու լեռնափեղջերին, բարեբեր հարթավայրերում ու ձորահովիտներում, լեռներից գահավիժող գետերի ու գետակների շուրջը: Եվ դարձրել ու պատմություն տեսած այս մեծ ու փոքր բնակատեղիներից շատ շատերն իրենց հիմնադրումից մինչև օրս հարատևում են: Իսկ շատերն էլ դառն ճակատագրի բերումով ավերվել, լքվել են, ամայացել: Այնուամենայնիվ, հայ մարդու մաքառումների ու հարատևության պատմության վրա այս բնակավայրերը՝ բնակելի թե անմարդաբնակ, մեր օրերն են հասցրել իրենց անուններն ու նյութական մշակույթի ժառանգությունը՝ որպես հեռու և մոտ անցյալի սրբազան հուշարձաններ:

Գրքերի ընթացքում և հատկապես թուրքական ու պարսկական տիրապետությունների ժամանակ (XVI—XVIII դդ.) Նախիջևանի բնակավայրերից շատերը դարձան ավերակ ու անմարդաբնակ, նրանց մայր անուններն աղավաղվեցին և փոխարինվեցին օտարամուտ ու օտարազգի անուններով: Այս աշխատությունից օգտվելու արդյունավետությունն է՛լ ավելի բարձրացնելու և դյուրին դարձնելու համար կազմել ենք նաև Նախիջևանի բնակավայրերի ցուցակը: Վերջինս կազմված է այբբենական կարգով, ուր Գողթն, Երնջակ և Ճահուկ-Շահապոնք գավառների բնակավայրերը ներկայացրել ենք պատմական տեղանուններով ու տեղադրությամբ, իսկ Նախճավան ու Շարուր գավառների բնակավայրերը՝ մասնակի տեղադրությամբ և պատմական անվանումներով: Ցուցակում փակագծերի մեջ վերցված անունները տեղանունների զուգահեռներն են, իսկ գծիկից հետո գրվածները՝ պատմական անվանումների ժամանակակից փոխարինողները: Աստղանիշով տեղավայրերը մատնանշում են ավերակ և անմարդաբնակ բնակավայրերը:

ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌ

Այս գավառի տարածքն (աննշան տարրերով) ընդգրկում է այժմյան Օրդուբադի շրջանը: Ունի 972 կմ² տարածք:

Ազալի երկաթգծի կայարանի ավան, Ազատ քաղաք*, Աղբի, Անապատ, Բազմառի, Բերդակ*, Բեհրադ, Բիստ, Բղև-Բիլավ, Բոհրուտ (Բեխրուտ), Դանձակ, Գեղերեցիկ (Նիգիդեհ)*, Գիրան քաղաք*, Գիլանշայ, Գիլենակ (Թիլլակ)*, Դաստակ, Դէր, Դիզա, Դիսար, Դուզին, Դուզինդիզա, Ըզնմեր (Ազնամիր)*, Խոզվանի (Խոզուանք)— Խանազա, Խուրս, Կոշադիզա, Կորուխլար, Մազրա, Մեսրոպավան (Մասրևան)— Նասիրվազ, Մցզոն (Մզլուն)*, Յալջի, Նավուշ (Նավիշ)*, Ներքին Ազա-Աշադի Ազա, Ներքին Հանդամեշ, Նորակերտ— Նիրգուտ, Նուսուտ, Նունիս, Շրջու (Սրջու)*, Ոբևան (Ոբևանիս)*, Ովզու*, Ողոհի (Ազահեցիկ)— Ալահին, Որդուար (Օրդվատ)— Օրդուբատ, Ռամիս, Սաբիրքյանդ, Ստորին կամ Դաշտ Ազուլիս-Աշադի Ալլիս, Ստուպի (Ըստուպի), Սալ, Վանանդ, Վաղավեր, Վերին Ազուլիս— Յուխարի Ալլիս, Վերին Ազա-Յուխարի Յզա, Վերին Գետ (Վարակերտ)*, Վերին Հանդամեշ—Յուխարի Հանդամեշ, Տանակերտ, Տևի, Տրունիս (Տրունիք)— Դրնիս, Յունա—Չանանար, Փառակա, Փառակաշայ, Քաղաքիկ, Քալանթարդիզա, Քիլիթ, Քոթսամ, Քոթսամի երկաթգծի կայարանի ավան, Օրդուբադի երկաթգծի կայարանի ավան:

ԵՐՆՋԱԿ ԳԱՎԱՌ

(Պատմական այս գավառի տարածքը ընդգրկում է այժմյան Զուլֆայի շրջանը, մինչև 1948 թ.՝ Արթակունիսի շրջան: Ունի 995 կմ² տարածք):

Աբրակունիս (Ապրակունիք), Ամառաշեն-Ջամալդին, Ապարաններ-Բանանիար, Արազին, Արևէք-Արավսա, Բերդիկ*, Դադ, Գուզավանք-Լաքաթադ, Դարգամարդ (Թագավորամարդ)*, Երնջակ քաղաք*, Զավաչրի վանք*, Թեղեակ, Թեյվազ, Խանազա, Խաչափարախ*, Խոշակունիք (Խաչկաշեն, Խոշկաշեն)* Կոյնուկ, Մազրա*, Մալբակ*, Միջին Անկուզիք*, Յուլջի, Նահաշիր, Նորաշեն, Ներքին Անկուզիք*, Շահակերտ-Ղազանչի, Շոտթ, Զուլֆա, Զուրա, Զուրա քաղաք*, Զուրալի Դաշտ*, Ռապատ-Ղալջա, Սալիթադ, Սուրբ Գևորգ, Վաղավեր*, Վան-Միլախ, Վերին Անկուզիք*, Փորաղաշտ*, Քանա:

ՆԱԽՃԱՎԱՆ ԳԱՎԱՌ

(Պատմական այս գավառի տարածքն ընդգրկում է այժմյան Նախիջևանի շրջանը: Ունի 1265 կմ² տարածք):

Ազնաբերդ, Ալազոզ Մազրա, Ալիապատ-Մյասնիկովաբատ, Աստապատ*, Աշադի Լենինապատ, Աշադի Ուզունորա, Բադաշխան, Բաշբաշի երկաթգծի

կայարանի ավան, Բուլուկ Դուզ, Բուլդան, Գալլակալ-Խալխալ, Գյուլշանապատ, Դարաշամբի երկաթգծի կայարանի ավան, Եմխանա, Ենիիլ, Զեյնադին, Թազադուլ, Թազաբյանդ, Խալիլու, Խախ-Վալխար, Խինջավ, Խրամ քաղաք*, Կահաբ, Կարակալա, Կարախանբեկլու, Կարկալուկի երկաթգծի կայարանի ավան, Կզնուտ, Կոշադիզա, Հաջիվար, Ղարաջուլ, Ճահուկ-Ջահահ, Յուլջի, Յուխարի Լենինապատ, Յուխարի Ուզունորա, Նախիջևան քաղաք, Ներամի երկաթգծի կայարանի ավան, Շաբարապատ, Շմրթա-Շխամահմուդ, Որդոք*, Չեշմաբասար, Պահեստ-Փայիդ, Սիրաբ, Սուլպրամի ավան, Սովետապատ, Սուստ, Սուրմալիկ, Վասակակերտ-Նազարապատ, Տամբատ-Թմբուլ, Տիգեն-Դիդիվար, Քյուլ Թափա, Օրուշ Դիզա:

ՃԱՆՈՒԿ ԳԱՎԱՌ

(Պատմական այս գավառի տարածքն ընդգրկում է այժմյան Շահ-Րուզի շրջանը: Ունի 815 կմ² տարածք):

Ազարակ*, Աղտավ-Աշադի Ղալադ, Աղու-Մահմուդավա, Անուշավան-Յուխարի Ռամեշին, Արինջ, Արմավաշեն-Աշադի Ռամեշին, Արքոյքայ-Յուխարի Ղալադ, Բաբոնք-Կարաբարա, Բզդոն-Յուխարի Բզդով, Բլուր*, Գոմեր (Գեհենիք)— Գյոմուր, Դալարինք-Ազիզբեկով, Ելատունք-Ջանաթուն, Զարինեն-Ջոնեկ*, Զուր (Մաղրա)*, Թամաշադ-Գարմաշաթադ, Թաթերք-Թրեբշ, Խրնձար*, Խոզրամիր*, Խոտունք*, Մավալք-Մարալիկ, Կժածոր, Կուբի, Հեծանա-Ղարաբոյա, Ջաղա-Ենիքյանդ, Նորբերդ-Լիզբիրդ, Նորս (Նորապուլ), Շահապոնք-Քյանդ Շահրուզ, Շահրուզ, Շամեն-Շաղա, Ոլենի-Քուլան, Ոփիք (Բջնակ)— Բիշանակ, Սաղուասոնք-Սալասուլ, Ցեցիկ*, Քյուլք-Քյուլուտ, Քրանքեշիլ, Օժոփ (Աժոփ)— Բաղամուտ:

ՇԱՐՈՒՐ ԳԱՎԱՌ

(Այրարատ նահանգի պատմական այս գավառի տարածքն ընդգրկում է այժմյան Իլիչի շրջանը, մինչև 1930 թ. Շարուրի, 1930—1966 թ.՝ Նորաշենի շրջաններ: Ունի 1316 կմ² տարածք):

Ալակլի, Ալիշար, Արբատան, Արարի Ենգիջա, Ախուրա, Անի*, Աշադի Արալիկ, Աշադի Դաշարիս, Աշադի Յուլջի, Ավուշ, Բաշ Նորաշեն-Իլիչևակ, Բիլլավա, Գյունուտ, Գորլու, Գանդիկ, Դաշարիսի երկաթգծի կայարանի ավան, Դարաբյանդ, Դարվիշլար, Դեմիրչի, Դիզա, Դիադին, Դյուզենդ, Ենգիջա, Զելվա, Թազաբյանդ, Թազաբյանդի երկաթգծի կայարանի ավան, Թանանամ, Թումասլու, Իբադուլլա, Խալաջի, Խանլուխար, Խոկ, Կարաբաղլար, Կարաբուրդ, Կարաբուրջի երկաթգծի կայարանի ավան, Կարուլի, Կարապասանի,

Կեշտազ, Կըշլազ, Կոսաչան, Կվրաղ, Համդալի, Մախտա, Մահմուդբյանդ,
Մամեդսարիբ, Մուղանլու, Մուղանջիկ, Մուղանջիկ Մեհրաբ, Յուխարի Արա-
լիկ, Յուխարի Դաշարիս, Յուխարի Յալչի, Յուրդչի, Շահթախտ, Շահթախտի
երկաթգծի կայարանի ավան, Շահրիար, Չարչիբողան, Պարչի, Պուսյան, Զա-
ղազուր, Զոմախտու, Սադարակ (Սանդուբ), Սարխանի, Սիլագուա, Սոլի-
տապատ, Վայխը, Վարմաղիար, Վելիդաղի երկաթգծի կայարանի ավան, Ուլ-
յա Նորաշեն, Քարխու, Քեշլա, Քուրդբյանդ:

ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌ

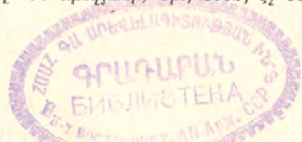
Քեղեցիկ և բարեբեր է հին Հայաստանի Գողթն գավառը: Իր գրաված տարածքով, պատմական անցյալով ու մշակույթով այն էական դեր է խաղացել հայ ժողովրդի պատմական անցյալում՝ մինչև XX դ. սկզբնե-
րը: Այստեղ ավանդաբար հարգի են եղել հայ երգն ու արվեստը, գիրն ու գրա-
կանությունը: Հայ ժողովրդի վիպասանական երգերի ու առասպելների մասին
խոսելիս՝ պատմահայր Մովսես Խորենացին վկայում է, որ դրանք «ախորժե-
լով պահել են գինեվես Գողթն գավառի կողմի մարդիկ»¹: Գողթն տեղանվա-
նումը, ըստ լեզվաբան է. Աղայանի ստուգաբանության, կապվում է հնդեվրո-
պական gal, ghel արմատի հետ, որը նախապես նշանակել է «կոշիլ, կանչիլ,
գոշել»²: Ըստ դրան, կարելի է ենթադրել, որ Գողթն անվանումը հնում նշանա-
կել է պատմություն, երգ, վիպասանություն:

Հայ պատմագրության մեջ Գողթն գավառը միշտ ունեցել է իր պատվա-
վոր տեղը: Նրա մասին մի շարք հավաստի տվյալներ են հաղորդել նաև օտուր
աղբյուրները: Հույն աշխարհագրագետ Պտղոմեոսի երկում այն հիշատակված
է Դո՛ծղո՞ղ կամ Colten: Ըստ մատենագիր Կորյունի, Մեքրոպ Մաշտոցը
որոշ ժամանակ բնակվել է այս գավառում, որը նրա ամենասիրելի գավառ-
ներից մեկն է եղել: Հենց այս գավառում է, որ հայոց գրերի ստեղծման հա-
մար Մաշտոցը «արտմական հոգսերով պաշարված ու թակարդապատված և
մտածմունքների ծփանքի մեջ էր ընկած»³: Եվ նախքան գրերի ստեղծումը իր

1 Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները ակադե-
միկոս Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1958, էջ 118:

2 Է. Աղայան, «Գողթն-Գողթան տեղանունը», «Լրագրի հասարակական զիտությունների»,
1957, № 12, էջ 51—52:

3 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածական ուսումնասի-
րություն, առաջարկում և ծանոթագրություններով Մ. Աբելյանի, Եր., 1962, էջ 98:

նշակերտների հետ Մաշտոցը մեկնել էր Գողթն, որի «առաջ դուրս եկավ Գողթնի իշխանը... որի անունը Շարաթ էր և հյուրամեծար ասպնջական հանդիսանալով՝ բարեպաշտությանը սպասավորում էր (նրան)... Իսկ երանելին իսկույն իր ավետարանական արվեստը բանեցնելով՝ իշխանի հավատարիմ օգնությանը սկսեց (քարոզել) գավառում»⁴: Հայկական գրերի ստեղծումից հետո էլ Գողթնը ամենաառաջիններից մեկն էր, ուր Մաշտոցը բացից առաջին դպրոցները և «այստեղ՝ բարեպաշտ Շարաթի ընկերությանը գավառը լիացրեց Քրիստոսի ավետարանի ողջունով, և գավառի բոլոր գյուղերում կարգեց սուրբ վանականների դասեր»⁵:

Պատմահայր Մ. Խորենացու վկայությամբ Գողթնում հնուց ի վեր իշխում էին գողթնեցիները, որոնք «... Սիսական հատվածն են կազմում, բայց չգիտեմ, արդո՞ք գավառնե՞րն են կոչվել մարդկանց անունով, թէ գավառների անունով կոչված են նախարարությունները»⁶: Այս նույնը պնդում է նաև XIII դարի պատմիչ Ստ. Օրբելյանը⁷: Գողթնի իշխանական նախարարությունը, որպես հին Հայաստանի անբաժանելի մի մաս, Հայաստանի ավագ նախարարական տների հետ միասին «Գողթան տեր» անվանակոչմամբ դասված է V դարում կազմված «Գահնամակում» ժՁ (16) համարի տակ և «Զորանամակի» սովյալներով արքունի զորարածինի տալիս էր Ծ (500) ձիավոր⁸:

VII դարի «Աշխարհացոյցի» հաղորդած տեղեկություններով⁹ Գողթանը Վասպուրականի 33-րդ գավառն էր, որն Արծրունիների տիրապետության տակ էր անցել հավանաբար V դարի կեսերից: Թ. Արծրունու տեղեկություններով Գողթնը Վասպուրականի կազմում եղել է մինչև 737 թ., գրելով. «... իսկ Գողթն գաւառ (հանեալ էր) ի ժամանակի կատարման սրբոյն Վահանայ, յամի ճՁՁ (737) թուականութեանց, որում ամի կատարեցաւ սուրբն Վահան, որ էր որդի Խոսրովայ Գողթան տեառն»¹⁰:

Գողթն գավառն, որն իր մեջ հնում ընդգրկել է նաև Սյունաց Արևիք գավառը (այժմյան ՀՍՍՀ Մեղրու շրջան)¹¹ VIII դարի կեսերից հետո փաստորեն գտնվել է Սյունիքի կազմի մեջ: Իսկ X դարում ընկել է արաբների, XI դարի կեսերից սելջուկների և ապա մոնղոլների իշխանությունների տակ: XVI—XVII դարերում այն մեկ գտնվել է Սեֆյան Պարսկաստանի, մեկ՝ Թուրքիայի տիրապետության տակ: XVIII դարում ծավալված ազգային-ազատա-

գրական շարժմանը մասնակցություն ցուցաբերած Գողթնը հետագայում, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Թուրքմենչայի դաշնագրով, որպես Արևելյան Հայաստանի անբաժան մաս, Նախիջևանի մյուս գավառների հետ միասին միացվել է Ռուսաստանին՝ նախապես գտնվելով Հայկական մարզի և ապա Երևանի նահանգի կազմի մեջ:

Գողթնը, որի տարածքը ընդգրկում է հիմնականում այժմյան Օրդուբադի շրջանը, տարածված է Նախիջևանի հարավարևելյան մասում, Արաքս գետի ձախ ափին: Ըստ պատմական աղբյուրների՝ այս գավառի ազգաբնակչությունը հնուց ի վեր զբաղվել է խաղողագործությամբ, այգեգործությամբ և բազմազան արհեստներով: Հայոց պատմության մեջ Գողթնը հուշակված է եղել որպես «գինեկտ» գավառ, որի խաղողն ու նուրբ, դեղձն ու ընկույզը, թուփը և այլ մրգերը ունեցել են մեծ ձանաչում: Այս վաղեմի գավառի գեղեցիկ բնաշխարհի անբաժան մասն են կազմում նաև նրա պատմաճարտարապետական հուշարձաններն ու վաղ շրջանի բնակատեղիները, գյուղաբաղաբններն ու ավանները, որոնք հիմնված են Ագուլխի, Որդուարի, Տրունյաց կամ Վանանգի, Յղնայի, Գիլան կամ Բիստի ձորերն ի վեր, երբևմնի շեն ու հզոր բնակավայրերում և նրանց շուրջը:

⁴ Կորյուն, նույն տեղը, էջ 106:

⁵ Կորյուն, նույն տեղը, էջ 108:

⁶ Մ. Խորենացի, նույն տեղը, էջ 140:

⁷ Ստեփանոսի Սեւեբացի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Յիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 15:

⁸ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 249, 252:

⁹ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 350:

¹⁰ Թ. Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆ., 1917, էջ 404:

¹¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 298:

№ 1

ԳԵՂԵՐԵՅԻՆ ԿԱՄ ՆԻԳԻՂԵՆ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ։— **Տեղը՝** Ագուլիսի ձորի ամենավերին հատվածում, ձորի հյուսիսային կողմի մի ապաստան վայրում։— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտ 40—50 բնակելի և այլ շինություններ։— **Վիճակը՝** XX դարի սկիզբներից լքվել և ավերակների է վերածվել։

№ 2

ԳԵՂԵՐԵՅԻՆ ԿԱՄ ՆԻԳԻՂԵՆ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ «ՍՐԲԱՏԵՂԻ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐԸ»

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.։— **Տեղը՝** գյուղատեղից 2,5—3 կմ դեպի հյուսիս, լեռնալանջի հարթ վայրում։— **Շրջակայքում՝** կան 15—17 հաստարուն ծառեր, սրբատեղ-մատուռի ավերակների հետքեր։

№ 3

ՎԵՐԻՆ ԳԵՏ ԿԱՄ ՎԱՐԱԿԵՐՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ։— **Տեղը՝** Գեղերեցի կամ Նիգիղեն գյուղատեղից ներքև, Ագուլիսից 1—1,5 կմ հյուսիս, նեղ ձորակի մեջ։— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ։— **Վիճակը՝** 1920-ական թվականներից հետո ավերակների է վերածվել։

№ 4

ՎԵՐԻՆ ԳԵՏ ԿԱՄ ՎԱՐԱԿԵՐՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ «ԺԱԼՁ-ՔԱՐ» ՍՐԲԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.։— **Տեղը՝** գյուղատեղից մոտ 2,5 կմ դեպի հյուսիս, գետի ափին։— **Վիճակը՝** ժամանակի ընթացքում ավերվել է սրբատեղի մատուռը։ Այժմ սրբատեղից տեսանելի է միայն մի մեծ քար, որի վրա քանդակված են մի քանի խաչի պատկերներ։

№ 5

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ա. ԿՈՒՄՍԻ ՄՍՏՈՒՌ ԿԱՄ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության մ. թ. I դարի կեսերին հիմնվել է Կոմնեպոսկոպոսի շիրմի վրա։— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** Բարթողիմեոս առաքյալ։— **Տեղը՝** Ագուլիսի ս. Թովմա վանքից մոտ 300 մ հյուսիս։— **Հորինվածքը՝** միակ դահլիճ։— **Շինանյութը՝** սրբատաշ բազալտ, կիսամշակ սրբատաշ բազալտ, կիսամշակ որձաքար։— **Վերանորոգումներ՝** 1490 թ., XVII, XIX դդ.։— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում։— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանա-

նև։— **Ավանդատներ՝** չունի։— **Արձանագրություններ՝** արևմտյան ճակատում։— **Որմնակարներ՝** չունի։— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի։— **Զարդաքանդակներ** չունի։— **Վիճակը՝** ավերակների է վերածվել XX դարի սկիզբներից։

№ 6

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ա. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XIX դդ.։— **Տեղը՝** ս. Թովմա վանքից մոտ 250 մ հյուսիս-արևելք։— **Տապանաքարերի թիվը՝** 38։— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, օրորոցաձև։— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 11։— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասի կեսից ավելին թաղված է հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են։

№ 7

ԱԳՈՒԼԻՍԻ «ՎԱՆՔԻ ՍԱՆԱՅԻ» ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.։— **Տեղը՝** Ագուլիս գետի աջ կողմում, «Վանքի սանա» լեռան թեքադիր լանջին, դեպի Տանակերտ տանող անապարհի մոտ։— **Տապանաքարերի թիվը՝** 8։— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյուն։— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 6, որոնց թվում է նաև 1721 թ. Ագուլիսում նահատակված Դավիթ բեկի աչքի ընկնող զորավար մելիք Փարսադանի տապանաքարը։— **Վիճակը՝** այժմ տապանաքարերը համարյա թե ծածկված են թեքադիր լեռնալանջից թափվող հողի ու քարերի շերտով։

№ 8

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ա. ԹՈՎՄԱ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՔԱՐԱԿԵՐՏ ՎԵՄ

Ժամանակը՝ մ. թ. I դ. կեսեր։— **Տեղը՝** Ագուլիսից դեպի Հանդամեջ գյուղ ձգվող մի փոքրիկ ձորի լանջին։ Իր բնույթով քարակերտ վեմ է և հնուց ի վեր համարվել է սրբատեղի։

№ 9

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ա. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.։— **Տեղը՝** Ագուլիսի հյուսիսարևելյան թաղամասում։— **Ճարտարապետը՝** անհայտ։— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ։— **Հորինվածքը՝** քառանյութ գմբեթակիր բազիլիկա։— **Շինանյութը՝** սրբատաշ բազալտ, վարդագույն քար։— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., 1845 թ.։— **Մուտքը՝** արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում։— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև։— **Մույթերը՝** քառակուսի հիմքերով խաչաձև։— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ, ճկողային հարկերով։ 2-րդ հարկերը գլխավոր արքայի նման արևմտյան ամբողջ ճակատներով բաց են։— **Գմբեթը՝** քարաշեն, 8 ճիստերով։— **Արձանագրություններ՝** հարավային ճակատում։— **Պատկերա-**

քանդակները՝ 1920-ական թվականներից հետո տեղահան են արված և անհետ կորել են արևմտյան, հարավային մուտքերի կամարների տակ եղած կոմպոզիցիոն պատկերաքանդակները:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքերի և պատուհանների շուրջը, եկեղեցու ճակատներում:— **Որմնանկարներ՝** անհայտ:— **Շրջակայքում՝** գտնվում է եկեղեցապատկան շինությունների, համալիրի պարիսպների ավերակները:— **Վիճակը՝** ավերված է եկեղեցու հարավային մուտքի առջևի եռահարկ զանգակատունը, փլված է եկեղեցու ծածկի արևմտյան մասի մի հատվածը, ունի ճեղքեր:

№ 10

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆԷՐ

Ժամանակը՝ ըստ աղանդության և եկեղեցու արևմտյան մուտքի քարավորին XVII դարում քանդակված արձանագրության հիմնվել է մ. թ. I դ. կենտրին:— **Տեղը՝** Ագուլիսի «Վանքի» թաղում:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** հարդուլիմեու առաքյալ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Ծիանկյուղը՝** սրբատաշ քազալտ, վարդագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** ըստ աղանդության և վերը նշված արձանագրության, առաջին անգամ 315 թ. վերակառուցել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Եկեղեցին և համալիրը հիմնական վերանորոգումների է ենթարկվել նաև XII—XIII դդ., XVI—XVII դդ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** յոթանիստ:— **Մույթերը՝** խաչաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— **Գմբեթը՝** քարաշեն, 12 նիստերով:— **Արձանագրություններ՝** մուտքերի քարավորներին, արևմտյան ճակատում:— **Որմնանկարներ՝** պահպանվում են գմբեթի, մույթերի վերին մասերում, արևմտյան մուտքի կամարի տակ, որոնք 1680-ական թվականներին կերտել է Նաղաշ Հովնաթանը:— **Պատկերաքանդակներ՝** հյուսիսային, հարավային և արևմտյան մուտքերի կամարների տակ:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքերի ու պատուհանների շուրջը, եկեղեցու ճակատներում:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու հյուսիսային, հարավային և արևմտյան կողմերում, համալիրի քառանկյունի ու բարձր, վեց աշտարակներով պարիսպներին կից գտնվում են վանքի թաղամասը, սրբատաշ քարերով ու աղյուսով կառուցված միանարկ և երկհարկանի շինությունները: Մուտքերի առջև ունի երեք զանգակատներ:— **Վիճակը՝** քանդակված է եկեղեցու բնի ճակատը, ծածկի որոշ հատվածները, վանական շինությունների առանձին մասերն ու պարսպի վերին շարվածքները:

№ 11

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** կառուցված է ս. Թովմա եկեղեցու արև-

մույան մուտքի առջև:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** 1831 թ. վերանորոգման մեկենաս ագուլիսեցի Հախումյանների տոհմ:— **Հորինվածքը՝** 2 մույթերով:— **Ծիանկյուղը՝** սրբատաշ վարդագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** 1831 թ., 1904 թ.:— **Մույթերը՝** քառակուսի հիմքերով խաչաձև:— **Ռոտոնդան՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** մույթերի ճակատներին՝ եզրակողերին:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 12

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** կառուցված է ս. Թովմա եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջև:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** 2 մույթերով:— **Ծիանկյուղը՝** սրբատաշ, բաց վարդագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Մույթերը՝** քառակուսի հիմքերով, խաչաձև:— **Ռոտոնդան՝** ավերված է, ունեցել է 6 մույթեր:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** մույթերի եզրակողերին:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 12 ա

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԳԱՄԲԱՐԱՆ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1666 թ.:— **Տեղը՝** կառուցված է ս. Թովմա եկեղեցու հարավային մուտքի մոտ:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** Պետրոս վարդապետ:— **Հորինվածքը՝** 4 մույթերով:— **Ծիանկյուղը՝** սրբատաշ բաց վարդագույն և սպիտակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մույթերը՝** քառակուսի հիմքերով խաչաձև:— **Ռոտոնդան՝** չորս մույթերով:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** մույթերի եզրակողերին:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 13

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆԷՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XV—XVI դդ.:— **Տեղը՝** եկեղեցու հյուսիսարևելյան կողմում, նրանից 25—30 մ հեռու:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** գետնահարկ, թաղածածկ:— **Ծիանկյուղը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** գործող:

ԱԳՈՒՎԻՍԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔԻ ՀԱՄԱԼԻԻ ԿՈՍՏՈՆՆ

Ժամանակը՝ մ. թ. I դ.: **Տեղը՝** ա. Թովմա եկեղեցու հյուսիսային կողմում, պարսպին կից (ներքուստ):— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** կից խորաններով բազմանիստ արսիդ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** կրել է մի շարք վերակառուցումներ:— **Մուտքը՝** հարավային ճակատում:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի: **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 15

ԱԳՈՒՎԻՍԻ Ա. ՄԻՆՍՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XI—XII դդ.:— **Տեղը՝** ա. Թովմա վանքից հարավ-արևելք, Շոնատակ թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ ոսկին:— **Եինանյութը՝** կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ՝** XVԿ, XIX դդ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակապքում՝** նկատվում են հին շինությունների հետքեր:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 16

ԱԳՈՒՎԻՍԻ Ա. ԶԲԻՍՏԱՓՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. I դ. երկրորդ կեսերին:— **Տեղը՝** Ագուլիսի կենտրոնական թաղամասում, քաղաքի արևելյան լեռնալանջի փեշին:— **Ճարտարապետը՝** 1671—1675 թթ. վերակառուցման ճարտարապետ «Մոկսու մեծ ուտա»:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** Թադեոս առաքյալ:— **Հորինվածքը՝** քստամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ քաղալտ, մոխրագույն քար, աղյուս:— **Վերանորոգումներ՝** հուշարձանը հիմնական վերակառուցման է ենթարկվել 1671—1675 թթ.: **Վերանորոգման մեկենաս՝** ագուլիսեցի խոջա Գյուլնագար և ուրիշներ:— **Մուտքը՝** արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** յոթանիստ:— **Մույթերը՝** խաչաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— **Գմբեթը՝** աղյուսաշեն, ութանիստ:— **Արձանագրություններ՝** արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— **Որմնանկարներ՝** պահպանվում են գմբեթի, մույթերի վերին մասերում և գմբեթարդի վրա, որոնք 1680-ական թվականներին կատարել է Նադար Հովնաթանը:— **Պատկերաքանդակներ՝**

արևմտյան մուտքի կամարի ռակ, հարավային ճակատում:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքերի շուրջը: **Երջակապքում՝** եկեղեցու հարավային կողմում գտնվում է գավթի ավերակների, պարսպի հետքերը, XIX—XX դդ. մի քանի տապանաքարեր:— **Վիճակը՝** կանգուն, ծածկում կան ճեղքեր:

№ 17

ԱԳՈՒՎԻՍԻ ՕՐԻՈՐԿԱՅ ԳՊՐՈՑ

Ժամանակը՝ 1867 թ.:— **Տեղը՝** գտնվել է Ագուլիսի ա. Քրիստափոր եկեղեցու գավթում:— **Հիմնադիրը՝** նշանավոր գրող և մանկավարժ Պերճ Պողոյան:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** ագուլիսեցի Սիրոշյան տոհմ, Ագուլիսի մեծամեծներ:— **Հորինվածքը՝** միահարկ շենք:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վիճակը՝** 1920-ական թվականներից հետո վերածվել է ավերակների ու փլատակների:

№ 18

ԱԳՈՒՎԻՍԻ Ա. ԶԲԻՍՏԱՓՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** ա. Քրիստափոր եկեղեցու արևմտյան կողմում, եկեղեցուց 25—30 մ հեռու:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ քար:— **Հորինվածքը՝** թաղակապ, ավազանով:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Վիճակը՝** գործող:

№ 19

ԱԳՈՒՎԻՍԻ «ՎԱՆՔԻ» ԹԱՂԻ ԿԱՄՈՒՐՉ

Ժամանակը՝ XVII:— **Տեղը՝** կառուցված է «Վանքի» և Շոնատակ թաղերի միջև գտնվող ձորակի վրա:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միաթոփշք:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Վիճակը՝** գործող:

№ 20

ԱԳՈՒՎԻՍԻ ԿԱՄՈՒՐՉ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** քաղաքի կենտրոնական մասում, շուկայի մոտ, Ագուլիս գետակի վրա:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** 1713 թ. վերանորոգման մեկենասներ՝ Ադեն, Մանգասար, Զարի, Միմոն, Հոտում, Գարալե, Էլսիք, Անասիոյեթ ագուլիսե-

ցիներ:— **Հորինվածքը**՝ միաթիչք:— **Ծինանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ վարդագույն քար:— **Վերանորոգումներ**՝ 1713 թ., 1872 թ., 1885 թ., 1889 թ.— **Արձանագրություններ**՝ ճակատում ազուցված XVIII դ. հայերեն և պարսկերեն արձանագրությունները այժմ չկան:— **Վիճակը**՝ գործող:

№ 21

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XX դդ.:— **Տեղը**՝ Ագուլիսի շուկայի հյուսիսարևմտյան կողմում, մի բարձրադիր հարթ վայրում:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 450—460:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ քառակկյունի, հարթ, օրորոցաձև:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 120—125:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան է արված, շուտ տված ու կոտրատված: Մի շարք արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

№ 22

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՇՈՒԿԱՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը**՝ գտնվել է քաղաքի կենտրոնական թաղամասում, գետի աջ կողմում:— **Պատվիրատուն**, **մեկենաարը**՝ Ագուլիսի մեծահարուստներն ու վաճառականները:— **Հորինվածքը**՝ բաղկացած է եղել մի փոքրիկ հրապարակից և 100—150 մեծ ու փոքր խանութներից:— **Ծինանյութը**՝ սրբատաշ ու կիսամշակ քար, աղյուս:— **Վիճակը**՝ 1920-ական թվականներից հետո շուկայի շինությունները ավերակների վերածվելով աստիճանաբար հիմնահատակ քայքայվել են: Ծուկայից մնացած 5—6 շինությունները այժմյան Ագուլիսի համար ծառայում են որպես փոստի և այլ շենքեր:

№ 23

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ԿԱՐԱՎԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1680 թ.:— **Տեղը**՝ շուկայի հարավային կողմում:— **Պատվիրատուն**, **մեկենաարը**՝ Ագուլիսի մեծահարուստներ:— **Կառուցող վարպետը**՝ Թումանենց Առաքել:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, թաղածածկ: **Ծինանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատով:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Վիճակը**՝ այժմ աննշան ավերակներ են մնում:

№ 24

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՓԸԳԸՋԻ ԿՍՄ ՓՈՋԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը**՝ Ծուկայի մոտ:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Ծինանյութը**՝ սրբատաշ քար:— **Հորինվածքը**՝ թաղակապ, ավա-

զանով:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 25

ԱԳՈՒԼԻՍԻ «ՇՈՒԿԱՅԻ» ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI դ.:— **Տեղը**՝ շուկայից հարավարևմուտք, ճանապարհի ձախ կողմում, լեռնալանջի տակ:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 90—95:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ քառակկյուն:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 52:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերի մեծ մասը ծածկված է հողի շերտով, տեղահան է արված: Արձանագրությունների զգալի մասը եղծված է: Այս գերեզմանատունը, որն ունեցել է ավելի քան 400—500 տապանաքարեր, մեծամասամբ ավերվել է Ագուլիսի շուկայի ընդարձակման ժամանակ և վերջին տասնամյակների ընթացքում:

№ 26

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ա. ՇՄԱՎՈՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը**՝ ս. Քրիստոսիոր եկեղեցուց 500—600 մ հարավարևմուտք, Ագուլիս գետի աջ կողմում:— **Ծարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, **մեկենաարը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Ծինանյութը**՝ սրբատաշ քաղաղ և վարդագույն քար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը**՝ յոթանիստ:— **Մույթերը**՝ խաչաձև:— **Սվանդառները**՝ մեկ զույգ, երկհարկանի:— **Գմբեթը**՝ քարաշեն, 12 նիստերով:— **Արձանագրություններ**՝ ունեցել է արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Որմնակարներ**՝ XVII դ. որմնակարների մի մասը մինչև եկեղեցու ավերվելը պահպանվել է գմբեթի, կամարների և որմերի այլ մասերում:— **Պատկերաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ մուտքերի ու լուսամուտների շուրջը:— **Շրջակայքում**՝ եկեղեցու հարավային և արևմտյան կողմերում նկատելի են մի քանի շինությունների հետքեր, պարսպի ավերակներ, հողի շերտով ծածկված մոտ մեկ տասնյակ տապանաքարեր:— **Վիճակը**՝ եկեղեցին 1920-ական թվականներից հետո ավերակների է վերածվել: Այդ մեծակառույց և գեղեցկատես հուշարձանից այժմ մնում է միայն երա ավագ արսիդի, շինության արևելյան որմի մի մասը, երկու մույթերն ու հիմնաշարի որոշ հատվածները:

№ 27

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ա. ՀՍՎՈՒՆ ԱՎՓԻՍՆ ԿՍՄ «ԸՆԶԱՆՍԱՑ ԼՈՒՅՍ» ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը**՝ Ագուլիս գետի արևելյան կողմում, Միջին փող թաղամասում:— **Ծարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, **մեկե-**

նար՝ 1879 թ. վերանորոգման մեկեւսա Տեր-Միքայելյան:— **Հորինվածքը՝** միանավ թաղածածկ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., 1879թ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնանկարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակայքում՝** եկեղեցին ունեցել է այլ շինություններ և փոքրիկ գերեզմանատուն:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 28

ԱԳՈՒԻՍԻ ՓՈՔՐ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ԿՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** ս. Քրիստափոր եկեղեցուց 400—450 մ. հյուսիսարևելք:— **Ծարտաքայտը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեւսար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ թաղածածկ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնանկարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Երջակայքում՝** եկեղեցին ունեցել է մի քանի կոմունալ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 29

ԱԳՈՒԻՍԻ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** Ագուլիսի Ներքին թաղում, քաղաքի արևմտյան կողմում՝ անմիջապես լեռնալանջի տակ:— **Ծարտաքայտը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեւսար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ քաղաղ, աղյուս և կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** հյուսիսային ճակատում:— **Աբսիդը՝** հնգանիստ:— **Մույթերը՝** ութանկյուն կտրվածքով:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ, երկհարկանի:— **Գմբեթը՝** աղյուսաշեն, ութանիստ: **Արձանագրություններ՝** գմբեթատակ պարագծի վրա:— **Որմնանկարներ՝** եկեղեցին որմնանկարվել է 1686 թ., որոնք այժմ իսպառ քայքայվել են:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակայքում՝** եկեղեցու հյուսիսային ճակատի առջև դեռևս նկատելի են գավթի ավերակների հիմքերը, իսկ արևելյան ճակատի առջև գտնվում են սեղանատան, աղբյուրի շինությունները:— **Վիճակը՝** կիսականգուն, ավերված է եկեղեցու ծածկի մի հատվածը, գմբեթի ծածկը, մուտքը, հյուսիսային որմի վերին մասերը: Առանձին տեղերում ունի վտանգավոր ճեղքեր:

№ 30

ԱԳՈՒԻՍԻ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1663 թ.:— **Տեղը՝** եկեղեցու արևելյան ճակատի առջև:—

Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեւսար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղածածկ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևելյան ճակատում:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Վիճակը՝** կիսականգուն, քանդված է շինության ծածկի մի մասը, մուտքը, արևելյան ճակատի որոշ հատվածները:

№ 31

ԱԳՈՒԻՍԻ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՂՔՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1612 թ.:— **Տեղը՝** եկեղեցու արևելյան կողմում, նրանից 50—60 մ հեռու:— **Կառուցող վարպետը՝** Մելիք Մելքում:— **Եինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Հորինվածքը՝** թաղակապ, ավազանով:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Վիճակը՝** գործող:

№ 32

ԱԳՈՒԻՍԻ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— **Տեղը՝** գտնվել է եկեղեցու հյուսիսային և արևելյան կողմերում, պարսպից ներս:— **Տապանաքարերի թիվը՝** ունեցել է մոտ 150 տապանաքար:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյունի— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** 1940-ական թվականներից հետո տեղում եղած տապանաքարերը աստիճանաքար կտորվել են ու տեղահան արվել: Այժմ XVIII—XIX դդ. մի քանի արձանագիր տապանաքարեր իրար գլխի հավաքված ձևով գտնվում են սեղանատան առջև: 1663 թ. եկեղեցին վերանորոգելիս և վերստին պարսպատեղիս այս գերեզմանատան տապանաքարերի զգալի մասը տեղահան է արվել:

№ 33

ԱԳՈՒԻՍԻ ԲԵԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XIX դդ.:— **Տեղը՝** ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցուց հարավ, տափարակ տեղում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** մոտավորապես 600:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 300—325:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի զգալի մասը ծածկվել է հողով, տեղահան է արված: Արձանագրությունների որոշ մասը քայքայված են:

№ 34

ԱԳՈՒԻՍԻ Ա. ՀԱԿՈՒՆ-ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XI—XII դդ.:— **Տեղը՝** Ագուլիսի Ներքին թաղում, ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցուց 500—550 մ. արևելք:— **Ծարտաքայտը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեւսար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝**

միանալ թաղածածկ գմբեթավոր դահլիճ:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ որձաքար, աղյուս:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ., 1901 թ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Աքսիդը**՝ ուղղանկյուն, երկհարկանի:— **Ավանդատներ**՝ չունի:— **Գմբեթը**՝ աղյուսաշեն, 6 հիստերով:— **Արձանագրություններ**՝ գմբեթատակ շրջանագծի վրա, արևմտյան ճակատում:— **Որմնանկարներ**՝ անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Շրջակայքում**՝ պարիսպներից ներս, նկատելի են 2—3 շինությունների հետքեր:— **Վիճակը**՝ կանգուն, քանդված են եկեղեցու արևմտյան մուտքի եզրաքարերը, քառանկյուն պարսպի նոսանձին հատվածներն ու վերին մասերը:

№ 35

ԱԳՈՒԻՍԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ ըստ տվանդության հիմնվել է մ. թ. ա. I դ. և V դ. կոչվել է Աստվածածնի անունով:— **Տեղը**՝ Ագուլիսի հարավարևելյան կողմում, լեռնալանջին:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկենասը՝ Բարդուղիմեոս առաքյալ:— **Հորինվածքը**՝ միանալ, թաղածածկ դահլիճ:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ որձաքար, աղյուս:— **Վերանորոգումներ**՝ XII—XIII դդ., XVII դ., XVIII դ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ու հարավային ճակատներում:— **Աքսիդը**՝ ուղղանկյուն:— **Ավանդատները**՝ մեկ հատ, կցված է եկեղեցու հարավային կողմից:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Որմնանկարներ**՝ XVII և XVIII դարերի որմնանկարները այժմ իսպառ քայքայված են:— **Պատկերաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Շրջակայքում** եկեղեցին ունի զանգակատուն, պարիսպներին կցված մոտ երկու տասնյակից ավելի եկեղեցապատկան շինություններ, աղբյուր, գերեզմանատներ:— **Վիճակը**՝ կանգուն, ավերված է եկեղեցու ծածկի ու պատերի որոշ մասերը: Համալիրի շինություններն ու պարիսպը վեր են ածվել ավերակների ու փլատակների:

№ 36

ԱԳՈՒԻՍԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԶԱՆԳԱԿԱՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ. կեսեր:— **Տեղը**՝ եկեղեցու հարավային մուտքի առջև:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկենասը՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ երկու զույգ մույթերով, երկհարկանի:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ որձաքար ու աղյուս:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ.:— **Արձանագրություններ** չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ կանգուն, քանդված է ծածկը:

№ 37

ԱԳՈՒԻՍԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը**՝ եկեղեցուց արևելք:— **Կառուցող**

վարպետը՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկենասը՝ անհայտ:— **Շինանյութը**՝ սրբատաշ ու կիսամշակ քար:— **Հորինվածքը**՝ թաղակապ, քավականին մեծ ու խորը ջրավազանով:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 38

ԱԳՈՒԻՍԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— **Տեղը**՝ եկեղեցու հարավային և արևմտյան կողմերում, չորս տեղ՝ երկուսը համալիրի պարիսպներից ներս, իսկ երկուսը՝ դրսի կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 97:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 46:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, արձանագրությունները՝ եղծված ու կտրված:

№ 39

ԱԳՈՒԻՍԻ ՇԱԲԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը**՝ «Վանքի» թաղում:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկենասը՝ անհայտ:— **Շինանյութը**՝ սրբատաշ քար:— **Հորինվածքը**՝ թաղակապ, ջրավազանով:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ.:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ գործող, քանդված է թաղակապ ծածկը:

№ 40

ԱԳՈՒԻՍԻ ՆՈՒՐՈՒՆՅ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1616 թ.:— **Տեղը**՝ «Վանքի» թաղում:— **Կառուցող վարպետը**՝ Նուրի:— **Պատվիրատուն**, մեկենասը՝ անհայտ:— **Շինանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Հորինվածքը**՝ թաղակապ, ավազանով:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ.:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ գործող, քանդված է թաղակապ ծածկը, կողի պատերը:

№ 41

ԱԳՈՒԻՍԻ ՄՆԱՍԵՆՅ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը**՝ քաղաքից դուրս, ճանապարհի եզրին:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկենասը՝ անհայտ:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ քար:— **Հորինվածքը**՝ թաղակապ, մեծ ավազանով:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ գործող, ավերակ:

ԱԳՈՒԿԻՍԻ ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.:— Տեղը՝ հիմնականում գտնվում են այժմյան Վերին Ագուլիսի տարբեր թաղամասերում:— **Աչքի ընկնող տների թիվը՝ 25:**— **Հորինվածքները՝** միահարկ և երկհարկ, բազմասենյակ բնակելի տներ, պարտեզներով ու պարիսպներով:— **Ծինանյութը՝** կիսամշակ քար և աղյուս:— **Զարդաքանդակներ՝** փայտի և քարի վրա՝ մուտքերի շուրջը, ճակատներում և պատշգամբների վրա:— **Վիճակը՝** առանձին տների ճարտարապետության մեջ ժամանակակից կենցաղի պահանջներից ելնելով կատարվել են մասնակի փոփոխություններ:

ԱԳՈՒԿԻՍԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ «ԱՄՍՐԱՅԻՆ» ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ IX դ.:— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի հյուսիսարևմտյան թաղամասում, ս. Ստեփանոս կամ ս. Երրորդություն եկեղեցուն կից:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենաար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** բաց սյունաարևի տեսքով 6 մույթերով եռնավ բազիլիկա:— **Ծինանյութը՝** կիսամշակ որձաքար, աղյուս, սրբատաշ բազալտ:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** հյուսիսային ճակատում:— **Աբսիդը՝** յոթանիստ: **Մույթերը՝** ուղղանկյուն կտրվածքով: **Ավանդատները՝** մեկ զույգ, քառանիստ կազմությամբ, որոնց արևմտյան ճակատները ավագ արսիդի նման ամբողջովին բաց են:— **Արձանագրություններ՝** հյուսիսային որմնում, գմբեթատակ փոխանցման գոտում, ինտերյերում եղած մյուս փիմագրերը այժմ չկան:— **Որմնակարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** գմբեթաթակ գոտում:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** նկատվում են շինությունների հիմքեր:— **Վիճակը՝** կանգուն, քանդված է բեմի ճակատը, զանգակատունը: Տեղ-տեղ ունի ճաքեր:

ԱԳՈՒԿԻՍԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ Ս. ԵՐՐՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի հյուսիսարևմտյան թաղամասում, ս. Նշան կամ «Ամարաին» եկեղեցուն կից:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենաար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Ծինանյութը՝** սրբատաշ բազալտ, կիսամշակ որձաքար, աղյուս:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.: XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան, հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** հնգա-

նիստ:— **Մույթերը՝** ութանկյուն կտրվածքով:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ, երկհարկանի:— **Գմբեթը՝** աղյուսաշեն, ութանիստ:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում:— **Որմնակարներ՝** գմբեթի, գմբեթարդի վրա, մույթերի վերին մասերում (XVII—XVIII դդ.):— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ չունի**— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու հարավային և արևելյան կողմերում գտնվում են եկեղեցապատկան շինությունների, երկսեռ դպրոցի ավերակները:— **Վիճակը՝** կանգուն, ունի ճաքեր, քանդված է համայնրի պարիսպը:

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԿԻՍԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ Ս. ԵՐՐՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ 1650 թ.:— Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— **Ճարտարապետը՝** վարպետ Սուլեյման:— **Պատվիրատուն, մեկենաար՝** Հաչքապետի որդի Ասովաճառուր և Եարդու:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղածածկ:— **Ծինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Մուտքը՝** հարավային ճակատում:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Վիճակը՝** կանգուն:

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԿԻՍԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ «ԱՄՍՐԱԻՆ» ԵՎ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ Ս. ԵՐՐՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XIX դդ.:— Տեղը՝ եկեղեցիների պարսպի արևելյան և հարավային կողմում, հրանց կից, ս. Նշան կամ «Ամարաին» եկեղեցու հյուսիսային կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 67:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյունի, հարթ:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 41:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մեծ մասը թաղված են հողի մեջ:

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԿԻՍԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ «ԱՄՍՐԱԻՆ» և Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ Ս. ԵՐՐՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ եկեղեցիներից 100 մ արևելք:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենաար՝** անհայտ:— **Ծինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Հորինվածքը՝** թաղակապ, ավազանով:— **Վերանորոգումներ՝** 1841 թ.:— **Արձանագրություններ՝** թաղի տակ:— **Վիճակը՝** գործող:

ՍՏՈՐԻՆ ԿՍՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԻՍԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի հարավ-արևելյան կողմում:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ., XIX դ.—**Մուտքը**՝ արևմրտյան կողմից:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ**՝ չունի:— **Արձանագրություններ**՝ ինտերյերում, արևմտյան ճակատում:— **Պատկերաքանդակներ** չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Շրջակայքում**՝ մատուռի արևմրտյան ճակատի առջև եղել է գավիթ և գերեզմանատուն:— **Վիճակը**՝ ավերակ, փլատակների են վերածվել նաև գավիթն ու պարիսպը:

ՍՏՈՐԻՆ ԿՍՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԻՍԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ՄՍՏՈՒՌԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.:— Տեղը՝ մատուռի գավթում և բակում:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 23:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 16:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերը տեղահան են արված, շոտ տված: Արձանագրությունները եղծված են:

ՍՏՈՐԻՆ ԿՍՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԻՍԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի «Կոնգրաշ» անվանվող լեռան ստորոտում:— **Հորինվածքը**՝ թաղակապ դահլիճ:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ.:— **Մուտքը**՝ արևմրտյան ճակատից:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ**՝ չունի:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Շրջակայքում**՝ նկատելի են մի քանի հին շինությունների հիմքեր, XV—XVII դդ. մի քանի տապանաքարեր:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

ՍՏՈՐԻՆ ԿՍՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԻՍԻ ՍԵԹՅԱՆ ՄՍՀՏԵՍԻ ՄԵԼՔՈՒՄԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի կենտրոնական փողոցի վրա:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ Մահտեսի Մելքում: **Շինանյութը**՝ սրբատաշ քար:— **Հորինվածքը**՝ թաղակապ: Այս աղբյուրը գյուղի երկարությամբ մի քանի տեղ ունի բաց

անցքեր, որտեղից ջուր են վերցրել:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ.:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Վրճակը**՝ գործող, բանդված է աղբյուրի ամբողջ ծածկը:

ՍՏՈՐԻՆ ԿՍՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԻՍԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XIX դդ.:— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի հարավարևմտյան կողմում, Ս. Նշան կամ «Ամարային» եկեղեցուց 350—400 մ հարավարևմուտք:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 460—500:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, օրորոցաձև, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 200—210:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերի մեծ մասը տեղահան են արված կամ ծածկված են հողի շերտով: Արձանագրությունները քայքայված են:

ՈՐԴՈՒՄԸՐԻ (ՕՐԴՈՒԲԱԳԻ) Ս. ՍՏԵՓՆՆՈՍ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XII դ.:— Տեղը՝ քաղաքի հյուսիսարևելյան թաղամասում, բարձրադիր բլրի վրա:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ քառամույթ եռանավ քաղիկիկա:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ և սրբատաշ որձաքար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ., 1836 թ.:— **Մուտքը**՝ հյուսիսային ճակատում:— **Աբսիդը**՝ հնգանիստ:— **Ավանդատները**՝ մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքսոցներով:— **Գմբեթը**՝ անհայտ:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Որմնանկարներ**՝ XIX դ., աղավաղված ու քայքայված:— **Պատկերաքանդակներ** չունի:— **Զարդաքանդակներ** չունի:— **Շրջակայքում**՝ եկեղեցու հարավային ճակատին կցված է ընդարձակ սեղանատունը:— **Վիճակը**՝ կիսախաթար, բանդված է եկեղեցու ամբողջ ծածկը, գմբեթը, որմերի վերին հատվածները: Ունի ճաթեր, ավերակ է նաև սեղանատունը:

ՈՐԴՈՒՄԸՐԻ (ՕՐԴՈՒԲԱԳԻ) Ս. ՍՏԵՓՆՆՈՍ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՍԵՂԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XXIII դդ.:— Տեղը՝ կցված է եկեղեցու հարավային ճակատին:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ դահլիճ:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ** չունի:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

ՈՐԳՈՒՄՐԻ (ՕՐԳՈՒԲԱԳԻ) ՏԵԱՌՆ ԸՆԳ ԱՌԱՋ ԵԿԵՂԵՅԻ-ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. I դ. կեսերին:— **Տեղը**՝ քաղաքի արևմտյան եզրին:— **Ծարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեճապ**՝ Բարդուղիմեոս ստաքյալ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— **Ծիսանյութը**՝ կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ**՝ չունի:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 56

ՈՐԳՈՒՄՐԻ (ՕՐԳՈՒԲԱԳԻ) ԲԵՐԳԻ ՄԻՋՆԱԲԵՐԳԻ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.:— **Տեղը**՝ քաղաքի հյուսիսարևելյան թաղամասում, բարձրադիր և քաղաքի տարածքի վրա իշխող բլրի վրա:— **Պարիսպները**՝ քարաշեն, ավերված են տեղ-տեղ մկատելի են հիմնաշարից բարձր հատվածներ:— **Ավերակները**՝ գտնվում են բլրի տարբեր հատվածներում, պարսպամերձ մասերում:— **Վիճակը**՝ դարերի ընթացքում մինչև հիմքերը ավերվել են ինչպես բերրի համալիրի, այնպես էլ նրա միջնաբերդի շինությունները:

№ 57

ՈՐԳՈՒՄՐԻ (ՕՐԳՈՒԲԱԳԻ) ԿԱՄՈՒՐՋ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.:— **Տեղը**՝ քաղաքի հյուսիսարևելյան թաղամասում, Որդուար գետակի վրա:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեճապ**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ միաթոփչք:— **Ծիսանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ., որի ժամանակ կամարը փոխարինվել է փայտյա ծածկով:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Վիճակը**՝ գործող:

№ 58

ՈՐԳՈՒՄՐԻ ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.:— **Տեղը**՝ քաղաքի Ծախումյան, Կոմսոմուլսկի, Բագիրով և այլ փողոցներում:— **Աչքի ընկնող տների թիվը**՝ 50—52:— **Հորինվածքները**՝ միահարկ և երկհարկ, բազմասենյակ բնակելի տներ:— **Ծիսանյութը**՝ աղյուս, կիսամշակ քար:— **Զարդաքանդակներ**՝ մուտքերի և լուսամուտների շուրջը, ճակատներում և պատշգամբների վրա:— **Վիճակը**՝ մի

շարք տների ճարտարապետական ձևերի մեջ ժամանակակից կենցաղի պայմաններից ելնելով կատարվել են որոշ փոփոխություններ:

№ 59

ԳԱՆՁԱԿԻ Ս. ՀԱԿՈՒԲ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— **Ծարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեճապ**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ եռանավ բազիլիկա:— **Ծիսանյութը**՝ մշակված և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ 1577 թ., XVII դ., 1877 թ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ բազմանիստ:— **Մույթերը**՝ անհայտ:— **Ավանդատները**՝ մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ**՝ ունեցել է 1577 թ. վիմագիր խաչքար, այժմ անհետ կորած:— **Որձանակարներ**՝ անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Ծրջակայքում**՝ անհայտ:— **Վիճակը**՝ 1927 թ. եկեղեցուց տեսանելի է եղել միայն նրա արևելյան ճակատը և հյուսիսային որսի մի մասը: Այժմ խալատ ավերված է:

№ 60

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XIX դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղի հյուսիսարևելյան մասում:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 67—70:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 48:— **Վիճակը**՝ հին տապանաքարերը մեծամասամբ տեղահան են արված, արձանագրությունները եղծված են ու քայքայված:

№ 61

ԳԱՆՁԱԿԻ ՍԻՆԵՍԱԿԱՆ ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ XI—XIII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղից 1—1,5 կմ վերև՝ ձորի մեջ:— **Հորինվածքը**՝ անհայտ:— **Ծրջակայքում**՝ տեսանելի են հին եկեղեցու քարաբեկորները: Հատկապես աչքի է ընկնում Սինեական մակամուտով խաչքարը, որն այժմ գլորված և կոտրված է: Ամենայն հավանականությամբ այս ուխտատեղում է եղել Գողթնի ճշմարիտ Սինեական անապատը:— **Վիճակը**՝ ավերակ ու քայքայված:

№ 62

ԱՆԱԳՍՏԻ Ս. ԱՏԵՓԱՆՈՍ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XIV—XV դդ.:— **Տեղը**՝ գտնվել է գյուղի կենտրոնական մասում:— **Ծարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեճապ**՝ անհայտ:

նասր՝ անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանակ բազիլիկա:— **Շինանյութը՝** ճեղքված և մշակված քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Արտաքինը՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Արտաքինը՝** անհայտ:— **Մույթերը՝** անհայտ:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** ունեցել է ինտերյերում:— **Որմնանկարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շրջակայքում՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 63

ԱՆՍՊԱՏԻ Ս. ՀՈՒԹՍԻՄԵ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղից 400—450 մ արևելք:— **Հորինվածքը՝** միանակ, փայտածածկ սրահ:— **Շինանյութը՝** ճեղքված և կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Արտաքինը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 64

ԱՆՍՊԱՏԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆՍՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XIX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևելյան կողմի ձորալանջին:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 260—265:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 74:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մեծ մասը թաղված է հողի մեջ կամ տեղահան արված, արձանագրությունների զգալի մասը եղծված ու քայքայված է:

№ 65

ՆԵՐՔԻՆ ՀԱՆԳԱՄԵՉԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— **Ծարտաքայտը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Շինանյութը՝** սրբատաշ բազալտ, մշակված մոխրագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան, հարավային ճակատներում:— **Արտաքինը՝** յոթանիստ: **Մույթերը՝** քառակուսի:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ, թաքստոցներով:— **Գլմբեթը՝** քարաշեն, ութանիստ:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում:— **Որմնանկարներ՝** XIX դ., քայքայված:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու շուրջը կառուցված են եղել 4—5 քարաշեն ու թաղակապ շինություններ, որոնք այժմ ավերվել են:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 66

ՔԻԼԻԹ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Օրդուբաղ—Մեղրի մարտույու ձախ կողմում, Օրդուբաղից 13—14 կմ դեպի քարձրագագաթ լեռների գրկում:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտավորապես 40 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

67

ՔՈԹԱՄ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադար:— **Տեղը՝** Քիլիթ գյուղատեղի մերձակայքում, Օրդուբաղից 9—10 կմ հեռու:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 40—45 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 68

ՔԻԼԻԹ ԵՎ ՔՈԹԱՄ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԵՐԻ ԶԱՐԱՅՐՆԵՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— **Տեղը՝** Քիլիթ և Բոթան գյուղատեղիների միջև գտնվող քարձր լեռան վրա:— **Հորինվածքը՝** բնական և արհեստական 5 ստանձին քարայրներ, որոնցից մեկն ունի ավելի քան 40 մ երկարություն: Շամադարում ծառայել է որպես մարդկանց բնակատեղ: 1878 թ. ռուս հնագետ Ի. Ա. Պոլյակովը այդ քարայրներից մեկում հայտնաբերել է արջի, այծյամի և այլ կենդանիների ոսկորներ:— **Վիճակը՝** քարայրների մուտքը տեղ-տեղ հողով փակվել է:

№ 69

ԲԱԶՄԱՌԻ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Տրուկյաց կամ Վանանդի ձորի ամենավերին մասում, այժմյան Փագմարա գյուղից արևելք:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է ավելի քան 40—50 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 70

ՏՐՈՒՆՅԱՑ Ս. ԽԱԶ ՎԱՆԵՔ

Ժամանակը՝ XII դ.:— **Տեղը՝** Տրուկյաց կամ Վանանդաձորի վերին մասում, Տրուկյաց գետի աջափնյա փոքրիկ հարթակի վրա:— **Ծարտաքայտը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** 1859 թ. վերանորոգման մեկենասներ՝ Ազովիսի իշխանները:— **Հորինվածքը՝** միանակ, թաղածածկ դահլիճ:— **Շինա-**

նյութը՝ սրբատաշ բազալտ, մոխրագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** 1687 թ., 1859 թ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** հյուսիսային, արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքի շուրջը:— **Երջակայքում՝** եկեղեցին արևմտյան ճակատի առջև ունեցել է գավիթ, շուրջը՝ վանական օժանդակ շինություններ, քառանկյունի պարիսպ, վանքապատկան այգի:— **Վիճակը՝** կանգուն, ավերված է եկեղեցու գավիթը, օժանդակ շինություններն ու պարիսպը: Գալթում եղած XVI—XVIII դդ. մի քանի տապանաքարեր տեղահան են արված:

№ 71

ՏՐՈՒՆՅԱՅ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ ՉՈՐԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** ս. Խաչ վանքից 2—2,5 կմ դեպի հյուսիս-արևելք, Տրունյաց գետի վրա:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միաթիչք:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ մոխրագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Վիճակը՝** գործող:

№ 72

ՈՐՄԱՆԱԳՐՈՒՄԻ ԿԱՄ ՈՐՄԱՆԱԳՐՈՒՄԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆԴ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նունիս գյուղից 6—7 կմ հյուսիս, լեռնալանջին:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** գյուղը լքվել է XVIII դ. վերջերին: Այժմ վերածվել է ավերակների ու փլատակների:

№ 73

ՈՐՄԱՆԱԳՐՈՒՄԻ ԿԱՄ ՈՐՄԱՆԱԳՐՈՒՄԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի կենտրոնական մասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** ավերակների ընձեռած հնարավորությամբ՝ միանավ թաղածածկ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնանկարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Երջակայքում՝** նկատվում են մի քանի եկեղեցական

շինություններ և պարիսպ:— **Վիճակը՝** քայքայված ու փլատակների վերածված:

№ 74

ՈՐՄԱՆԱԳՐՈՒՄԻ ԿԱՄ ՈՐՄԱՆԱԳՐՈՒՄԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի հարավարևմտյան մասում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 67—70:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, օրորոցաձև, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 31:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մեծ մասը թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված ու վնասված են:

№ 75

ՔԱՂԱՔԻԿԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** եկեղեցու 1441 թ. վերանորոգման մեկենաս Աղա Ծախն:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** 1441 թ., XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** արևմտյան ճակատում: **Որմնանկարներ՝** XIX դ., քայքայված բեկորներ:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակայքում՝** եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է 2 մույթերի հորինվածքով գավիթ-սրահ, որն այժմ ավերված է:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 76

ՔԱՂԱՔԻԿԻ Ս. ՍԱԲԻՍ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում, լեռնալանջին:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** ճեղքված և մշակված որձաքար:— **Արձանագրություններ չունի:— Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 77

ՔԱՂԱՔԻԿԻ ԿԱՄՈՒՐԶԸ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** գյուղում, Տրունյաց գետի վրա:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միաթիչք:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ՔԱՂԱՔԻԿԻ ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XIX դ.:— **Տեղը՝** Քաղաքիկի հին՝ Գևորգյանների թաղամասում:— **Սչքի ընկնող տների թիվը՝** 5:— **Հորինվածքները՝** միահարկ և երկհարկ, բազմասենյակ: **Ծինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար, աղյուս:— **Զարդաքանդակներ՝** ճակատներում և պատշգամբների վրա:— **Վիճակը՝** տների ճարտարապետության մեջ ժամանակակից կենցաղի պահանջներից ելնելով կատարվել են որոշ փոփոխություններ:

ՔԱՂԱՔԻԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XIX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավարևելյան կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 71:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառակկունի:— **Սրճակագիր տապանաքարերի թիվը՝** 47:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, ծածկված են հողով, արձանագրությունները տեղ-տեղ քայքայված ու վնասված են:

ՏՐՈՒՆԻՍԻ ԿԱՄ ՏՐՈՒՆԻՔԻ (ԳՐՆԻՍԻ) Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Ծինանյութը՝** սրբատաշ և ճեղքված քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** հեզանիստ:— **Մույթերը՝** ութանկյուն կտրվածքով:— **Սվանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Որմնակարներ՝** XIX դ. որմնակարները քայքայվել են:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակաքը՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** ավերակ, կործանման վտանգի տակ:

ՏՐՈՒՆԻՍԻ ԿԱՄ ՏՐՈՒՆԻՔԻ (ԳՐՆԻՍԻ) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՏՈՒՔ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XV—XVI դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավարևմտյան մասում:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— **Ծինանյութը՝** ճեղքված և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանակ:— **Սվանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Երջակաքում՝** մատուռի մոտ կա մի մեծ ծալո, որի վրա կան մի քանի մեծ ու փոքր խաչաքանդակներ: Հնուց ի վեր այդ ծալոը պաշտվել ու սրբավայր է համարվել:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ՏԱՆԱԿԵՐՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Ծինանյութը՝** ճեղքված քար, գետաքար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** հեզանիստ:— **Մույթերը՝** ութանկյուն կտրվածքով:— **Սվանդատները՝** մեկ գույգ, երկհարկանի:— **Գմբեթը՝** ութանիստ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնակարներ՝** 19-րդ դ. բեկորները այժմ իսպառ քայքայվել են:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակաքում՝** եկեղեցու արևմտյան կողմում կառուցված է զավիթ-ժամատունը, որը ևս ավերակ է:— **Վիճակը՝** կանգուն, գմբեթի, ծածկի և որմերի վերին մասերում ունի վտանգավոր ճաքեր:

ՏԱՆԱԿԵՐՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ-ԺԱՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.:— **Տեղը՝** կցված է ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղակառու:— **Ծինանյութը՝** ճեղքված քար, գետաքար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Վիճակը՝** կիսականգուն, քանդված է ծածկը, որմերի վերին մասերը:

ԲԵՐԳԱԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հալաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Տանակերտ գյուղից 1 կմ հարավ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 55—60 բնակելի և այլ շինություններ: Գյուղատեղի կենտրոնում վեր է խոյանում վաղեմի բերդատեղի բլուրը, որի վրա այժմ կիսախաղաղ տեսքով մնում է ս. Հովհաննես եկեղեցին:— **Վիճակը՝** գյուղը լքվել է մոտավորապես XIX դ. սկզբներին: Այժմ վեր է ածվել փլուտակների:

ԲԵՐԳԱԿԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղատեղի «Բերդակ» կոչվող բլրի գագաթին:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենար՝** ան-

հայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղամասի դահլիճ:— Երևանը՝ կիսա-
մշակ բար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1888 թ.:— Մուտքը՝ հարավային
նակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանա-
գրություններ՝ արևելյան, հարավային նակատներում:— Որմնակարներ՝ չու-
նի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջա-
կաչքում՝ եկեղեցու հարավային նակատին կից կառուցված է մի փոքրիկ սեմ-
յակ, որը հավանաբար արտաքին ավանդատուն կամ զանգակատուն-մատուռ
է և այժմ ավերակ է:— Վիճակը՝ կիսավեր, քանդված է եկեղեցու ամբողջ
ծածկը, որմերի վերին հատվածները:

№ 86

ԳԻՍՏՐԻ ԿՍՄ ԳԵՂՍՍՐԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորին-
վածքը՝ միանավ դահլիճ:— Երևանը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բար:— Վե-
րանորոգումներ՝ XVII դ., 1900 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան նակատում:— Աբ-
սիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություն-
ներ՝ արևելյան նակատում, ինտերյերում:— Որմնակարներ՝ չունի:— Պատ-
կերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակաչքում՝ ան-
հայտ:— Վիճակը՝ կանգուն:

№ 87

ԳԻՍՏՐԻ ԿՍՄ ԳԵՂՍՍՐԻ ԿՍՄՈՒՐԸ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի մոտ, Տրուկաց կամ Վա-
նանդ գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկե-
նասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթոփչ: Երևանը՝ սրբատաշ և կիսա-
մշակ բար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:—
Վիճակը՝ ավերակ, քանդված է ամբողջ կամարը և խելերի որոշ հատվածները:

№ 88

ՎԱՆԱՆԳԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆԸ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. I դ. կեսերին:— Տեղը՝
գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատ-
վիրատուն, մեկենասը՝ հարդուղիմետ ստաբլայ:— Հորինվածքը՝ քառամյուր
եռանավ բազիլիկա:— Երևանը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բար:— Վերանորո-
գումներ՝ XVII դ., վերանորոգման մեկենաս Մաթևոս Վանանդեցի:— Մուտ-
քը՝ արևմտյան նակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ քառակուսի:—
Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ արև-

մտյան նակատում:— Որմնակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝
անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակաչքում՝ եկեղեցին ունեցել
է մի քանի շինություններ, որոնք իսպառ ավերված են:— Վիճակը՝ խարխուլ,
քայքայված, կործանման ենթակա:

№ 89

ՎԱՆԱՆԳԻ Ս. ԼՈՒՍԻԿԻ ՄՍՏՈՒՐ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. I դ. կեսերին:— Տեղը՝
գյուղի հյուսիսարևելյան մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրա-
տուն, մեկենասը՝ հարդուղիմետ ստաբլայ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահ-
լիճ:— Երևանը՝ կիսամշակ բար:— Վերանորոգումներ՝ XII—XIII դդ.,
XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդա-
տներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Երջակաչքում՝ անհայտ:—
Վիճակը՝ ավերակ:

№ 90

ՎԱՆԱՆԳԻ Ս. ԽՍԶ ԿՍՄ «ԱՆՁԲԵՎԱՐԵՐ» ՎԱՆԸ

Ժամանակը՝ 1457 թ.:— Տեղը՝ գտնվել է գյուղի հարավարևմտյան թաղա-
մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Գողթնի
Պետրոս եպիսկոպոս:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Երևանը՝ սրբատաշ և
կիսամշակ բար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ անհայտ:— Աբսի-
դը՝ անհայտ:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ անհայտ:— Գմբեթը՝
անհայտ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան նակատում:— Որմ-
նակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքան-
դակներ՝ անհայտ:— Երջակաչքում՝ ունեցել է մի քանի շինություններ և պա-
րիսպ:— Վիճակը՝ ավերված, քայքայված:

№ 91

ԽՈՂՎԱՆԻ ԿՍՄ ԽՈՂՈՒԱՆԸԻ (ԽԱՆԱՂԱԻ) ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գտնվել է գյուղի արևելյան թաղամա-
սում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:—
Հորինվածքը՝ անհայտ:— Երևանը՝ մշակված բար:— Վերանորոգումներ՝
անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան նակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:—
Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝
անհայտ:— Որմնակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:—
Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակաչքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավեր-
ված:

ԽՈՂՎԱՆԻ ԿԱՄ ԽՈՂՈՒԱՆՔԻ (ԽԱՆԱՂԱՅԻ) ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ Խողվանի գյուղի մոտ, Տրուկաց կամ Վանանդի գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթոփչք:— Երևանյոթը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քանդված է ամբողջ կամարը:

ԳԱՍՏԱԿԻ Ս. ԽՈՐԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային թաղամասում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Երևանյոթը՝ ճեղքված բար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ ութանկյուն կտրվածքով:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան ճակատում:— Որմնակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը, մույթերի խոյակների վրա:— Երջակաչքում ունեցել է գերեզմանատուն, պարիսպ, որոնք այժմ քայքայված են:— Վիճակը՝ ավերակ:

ՌԱՄԻՍԻ Ա. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը XII դ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասի բարձրադիր վայրում:— Ծարտարապետը՝ 1677—1678 թթ. վերանորոգման ճարտարապետ ուստա Մուրադ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1677—78 թթ. վերանորոգման մեկենասները՝ ռամսիսեցիներ Վարդան, Նավասարդ, Ավետիս, Անոշ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Երևանյոթը՝ սրբատաշ բազալտ, գրանիտ:— Վերանորոգումներ՝ 1677—78 թթ.:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկ, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հարավային ճակատներում, ինտերյերում:— Որմնակարներ՝ XIX դ., քայքայված բեկորներով:— Պատկերաքանդակներ՝ հարավային ճակատում և մուտքի կամարի տակ:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Երջակաչքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է զավիթը, իսկ հարավային ճակատի առջև՝ օժանդակ շինություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն:

ՌԱՄԻՍԻ Ա. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը XVI—XVIII դդ.:— Տեղը՝ եկեղեցու արևմտյան մուտքի և հարավային ճակատի առջև:— Տապանաքարերի թիվը՝ 16:— Տապանաքարերի տեսակը՝ օրորոցաձև, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 12:— Վիճակը՝ տապանաքարերը մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ, իսկ մի քանիսն էլ տեղահան են արված: Արձանագրությունները տեղ-տեղ քայքայված են:

ՌԱՄԻՍԻ Ա. ԿԱՐԱԳԵՏ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ռամսիսի հյուսիսարևելյան մասում:— Հորինվածքը՝ փոքրածավալ, միանավ դահլիճ:— Երևանյոթը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմտափյոց:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Երջակաչքում՝ կա մի քանի խաչքարերի կտորներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

ՌԱՄԻՍԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XIX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 600—630:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 124:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մեծ մասը կիսով չստի թաղված են հողի մեջ: Արձանագրությունները քայքայված ու դժվարընթեռելի են:

ՌԱՄԻՍԻ Ա. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ռամսիսից 4—4,5 կմ հարավ, դեպի Ցղնա, ձորալանջին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Երևանյոթը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.:— Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ հյուսիսային ճակատում:— Որմնակարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակաչքում՝ նկատվում է ավերված մեկ շինության հետքեր:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու ամբողջ ծածկը, որմերի վերին մասերը:

ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Ռամիսից 5,5—6 կմ ձորն ի վար, դեպի Յղնա իջնող արահետի ձախ կողմի լեռնալանջին, Ստուպի գյուղից 4,5—5 կմ դեպի արևելք:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտ 60 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** XVIII դ. վերջերից անմարդաբնակ է և փլատակների է վերածվել:

№ 100

ՅՂՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII դ.:— **Տեղը՝** Յղնայի հյուսիսային թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** XVII դ. վերանորոգման մեկենասներ Յղնայի իշխաններ ու մեծատոհմիկ կանայք:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Շինանյութը՝** սրբատաշ բազալտ, վարդագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** յոթանիստ:— **Մույթերը՝** խաչաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— **Գմբեթը՝** քարաշեն, 12 նիստերով:— **Արձանագրություններ՝** արևմտյան, հյուսիսային, արևելյան և հարավային ճակատներում, ինտերյերում:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** արևմտյան, հարավային մուտքերի կամարների տակ, հուշարձանի անկյուններում, զանգակատան վրա:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքերի, պատուհանների շուրջը, ճակատներում:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու հարավային մուտքի առջև կառուցված է եռահարկ զանգակատուն: Հուշարձանը զանգակատուն է ունեցել նաև արևմտյան մուտքի առջև, որը համալիրի օժանդակ շինությունների ու պարսպի հետ ավերվել է:— **Վիճակը՝** կանգուն, գմբեթի և եկեղեցու ծածկերը տեղ-տեղ վնասվել են:

№ 101

ՅՂՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** կառուցված է եկեղեցու հարավային մուտքի առջև:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** Յղնայի իշխաններ:— **Հորինվածքը՝** երկու մույթերով, եռահարկ:— **Շինանյութը՝** սրբատաշ վարդագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մույթերը՝** քառակուսի հիմքերով խաչաձև:— **Գմբեթը՝** քարաշեն:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** հարավային, արևմտյան ճակատներում:— **Զարդաքանդակներ՝** մույթերի եզրակողերին:— **Վիճակը՝** կանգուն:

ՅՂՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XX դդ.:— **Տեղը՝** ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան կողմերում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 180—200:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյուն:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 76:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի զգալի մասը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ: 19-րդ դարի կեսերին այս գերեզմանատան տապանաքարերի մի մասը օգտագործվել է եկեղեցու հյուսիսարևելյան կողմում կառուցված վանքից կից դպրոցի երկհարկանի շինության մեջ, որն այժմ ավերակ է:

№ 103

ՅՂՆԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսային կողմում, սարալանջին:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 145—150:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյուն:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 80—83:— **Վիճակը՝** XVIII—XIX դդ. ստանձին արձանագիր տապանաքարերի ստորին մասերը ծածկված են հողի շերտով:

№ 104

ՅՂՆԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** Յղնայի կենտրոնական մասում, «Կարմուշի հրապարակում»:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միաթիկն:— **Շինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ., որի ժամանակ ավերված կամարը փոխարինվել է փայտով:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** գործող:

№ 105

ՅՂՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԶԱՆԳ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.:— **Տեղը՝** այժմ գյուղի կենտրոնական հրապարակում կախված է ծառից:— **Զույման վայրը՝** Ռուսաստան:— **Զույող վարպետը՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** ոռուներեն, զանգի վերին մասում:— **Զարդեր՝** վերին և ստորին մասերում:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Վիճակը՝** լավ:

№ 106

ՅՂՆԱՅԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավարևելյան թաղամա-

անում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ բազալտ, վարդագույն և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., 1890 թ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան և հյուսիսային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև: **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում, ինտերյերում:— **Որմնակարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** ունեցել է եկեղեցապատկան շինություններ, որոնք ավերվել են:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 107

ՅՂՆԱՅԻ ՏԱՄԲԻԻ ԹԱՂԱՄԱՍԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.:— **Տեղը՝** Տամբրի թաղամասում, լեռնալանջին:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 23:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյուն:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 1:— **Վիճակը՝** այս գերեզմանատունը Յղնայի հին գերեզմանատունն է, որը ժամանակին ունեցել է ավելի քան 350—400 տապանաքար: Գերեզմանատան տարածքում 1940-ական թվականներին տնտեսական շինություններ կառուցելու պատճառով տապանաքարերը օգտագործվել են որպես շինանյութ, իսկ մնացած մասը ծածկված է հողի շերտով:

№ 108

ՅՂՆԱՅԻ «ՀԱՐՍ ՈՒ ՓԵՍԻ ԶԱՐԵՐ»

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** Յղնայի Տամբրի թաղամասից հարավ, լեռնալանջին:— **Հորինվածքը՝** բնական երկու մարդակերպ քարեր, որոնք համարվում և պաշտվում են որպես սիրահարված գույգի խորհրդանիշ-հուշարձաններ:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 109

ՅՂՆԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XIX դ.:— **Տեղը՝** Տամբրի թաղամասում, գյուղի հարավային մասերում:— **Աչքի ընկնող տների թիվը՝** 17:— **Հորինվածքները՝** միահարկ և երկհարկ, բազմասենյակ բնակելի տներ, որոնց թվում է նաև անմահ Կոմիտասի պապերի՝ Սողոմոնենց ապարանքը:— **Եինանյութը՝** կիսամշակ քար, ալյուր:— **Զարդաքանդակներ՝** քայքայված:— **Վիճակը՝** տներից մի քանիսը արդեն անմարդաբնակ է և ավերակների է վերածվել:

№ 110

ՅՂՆԱՅԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմի լեռնագագաթի վրա:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ լեռնային քար:— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ:—

Պարիսպները՝ ավերակ, տեղ-տեղ 2 մ բարձրությամբ:— **Միջնաբերդ՝** չունի:— **Համակրի ավերակները՝** բնակելի, ռազմական, որոնք գտնվում են պարիսպների ներսում և ավերակների են վերածվել:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 111

ՄՅԳՈՒՆ ԿԱՄ ՄԶԿՈՒՆ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Յղնայից 3—4 կմ հարավ, ձորի թեքադիր վայրում:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտավորապես 150—160 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** XVIII դարի կեսերից հենտո լքվել և ավերակների ու փլատակների է վերածվել:

№ 112

ՄՅԳՈՒՆԻ ԿԱՄ ՄԶԿՈՒՆԻ Ս. ՍՏԵՓՍԵՍՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի բարձրադիր վայրում, Յղնա բարձրացող ճանապարհի աջ կողմում:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** 1895 թ. վերանորոգման մեկենաս՝ Յղնայի ժողովուրդ:— **Հորինվածքը՝** միանավ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** կիսամշակ և սրբատաշ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., 1895 թ.:— **Մուտքը՝** հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** հյուսիսային, արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Որմնակարներ՝** XIX դ., աղավաղված բեկորներ:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ չունի՝** «Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան, հյուսիսային և հարավային կողմերում կան մի քանի վանքապատկան շինությունների, պարսպի ավերակները:— **Վիճակը՝** կանգուն, որմերում ունի ճաքեր:

№ 113

ԳԻՆԵՍԱԿ ԿԱՄ ԹԻՂԱԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Բստամորի ամենավերին մասում, Նորակերտ (Նիրգոտ) գյուղից 3—4 կմ հյուսիս-արևելք:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** XVIII դ. վերջերին լքվել և վերածվել է փլատակների:

№ 114

ՆՈՐԱԿԵՐՏԻ ԿԱՄ ՆՈՐ ԳԻՈՒՏԻ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղի կենտրոնական մասում:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառանյութ եռանավ բազիլիկա:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** քառակուսի:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում:— **Որմնակարներ՝** չունի:—

Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև նկատվում են ավերված շինությունների և պարսպի հետքեր:— **Վիճակը՝** կանգուն, քանդված է հյուսիսային ավանդատն եկեղեցու ծածկի առանձին հատվածները, ունի ճաքեր:

№ 115

ՆՈՐԱԿԵՐՏԻ ԿԱՄ ՆՈՐ ԳԻՈՒՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավարևելյան մասում, Նորակերտ մտնող ճանապարհի ձախ կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 100—110:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, խոյան, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 7:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մեծ մասը կիսով չափ թաղված է հողի մեջ: Մի շարք տապանաքարեր ու խոյաքանդակներ տեղահան են արված, կոտրատված: Արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

№ 116

ՆՈՐԱԿԵՐՏԻ ԿԱՄ ՆՈՐ ԳԻՈՒՏԻ ԲԵՐՂ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում-բրգան լեռան վրա:— **Շինանյութը՝** կիսամշակ և անմշակ լեռնային քար:— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ:— **Միջնաբերդ՝** չունի:— **Պարիսպները՝** քայքայված:— **Ավերակները՝** գտնվում են լեռան քարձուներում և փեշերին՝ պարիսպներից ներս:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

№ 117

ԸԶՆՄԵՐ ԿԱՄ ԱԶՆԱՄԻՐԻ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Մեարոպավան գյուղից 5—6 կմ հյուսիսարևելք, ձորավանջին:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է ավելի քան 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** XIX դ. սկզբներից լքվել և ավերակների է վերածվել:

№ 118

ԸԶՆՄԵՐԻ ԿԱՄ ԱԶՆԱՄԻՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղատեղի արևմտյան մասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ դահլիճ:— **Շինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աքսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնակարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

№ 119

ԸԶՆՄԵՐԻ ԿԱՄ ԱԶՆԱՄԻՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի հյուսիսային մասում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 52:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** չունի:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը թաղված է հողի մեջ, իսկ մի մասն էլ տեղահան է արված:

№ 120

ԽՈՒՐՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղի մեջ:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Շինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** հյուսիսային ճակատում:— **Աքսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Որմնակարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** նկատվում են եկեղեցապատկան 1—2 շինությունների ավերակների հետքերը:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 121

ՆԱՎԱՍՏԻ ԿԱՄ ՏԱՊԱՆԱՍՏԻ ԺԱՅՈՒՂԱՍԿԵՐՆԵՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— **Տեղը՝** Մեարոպավանից 10—12 կմ արևելք, 3908 մ բարձրությամբ Նավասար լեռան արևմտյան լանջի բարակառկառների վրա, «Գժի աղբյուրի» մերձակայքի (3500—3800 մ բարձրության) լեռնալանջի վրա:— **Բնույթը՝** նախնադարյան շրջանի բազմաբնույթ տեսարանների ու հասկացությունների պատկերամբեր:— **Վիճակը՝** ընդհանուր առմամբ լավ: Սակայն կան նաև մեծ թվով արդեն քայքայված ու մաշված պատկերներ:

№ 122

ՆԱՎԱՍՏԻ ԿԱՄ ՏԱՊԱՆԱՍՏԻ ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՁԱՎ

Ժամանակը՝ I—IV դդ.:— **Տեղը՝** Մեարոպավանից 9—10 կմ հարավարևելք, Նավասար լեռան փեշին գտնվող Կոնակոչ կամ Կովակոչ սարի վրա:— **Հորինվածքը՝** թաղակապ անձավ-քարայր:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Շրջակայքում՝** կան մի քանի հնաոճ մշակումներով սալեր:— **Վիճակը՝** լավ:

№ 123

ՆԱՎԱՍՏԻ ԿԱՄ ՏԱՊԱՆԱՍՏԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏ:

Ժամանակը՝ արտաքին տվյալներով մ. թ. առաջին դարեր:— **Տեղը՝** Նա-

վատարի արևմտյան լանջի հարթ վայրում, «Գիծ աղբյուրից» 600—700 մ հե-
ռու:— Գամբարանների թիվը՝ 25—30:— Վիճակը՝ հիմնականում պահ-
պանված է:

№ 124

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ (ՆԱՍՐՎԱԶԻ) Ա. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԿԱՄ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ ՎԱՆԷ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության 456 թ.:— Տեղը՝ գյուղի արևմտյան թա-
ղամասում:— Ծարտարայետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենաար՝
Գողթնի Ծարիթ իշխան:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:—
Ծիհանդույթը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 15-րդ դ.,
17-րդ դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:—
Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ քարաշեն,
ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չու-
նի:— Պատկերաքանդակներ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջա-
կայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է եղել չորս մույթերի հո-
րինվածքի գավիթ-սրահը, որը այժմ ավերված է: Հուշարձանը ունեցել է հյու-
սիսային ճակատին կցված սեղանատուն և շրջապատված է եղել ընդարձակ
պարսպի մեջ:— Վիճակը՝ կիսախաթար, քանդված է գմբեթի և եկեղեցու ծած-
կի մի մասը, ունի ճաքեր:

№ 125

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ ԳԵՐԵԶՄՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XX դդ.:— Տեղը՝ ա. Գրիգոր Լուսավորիչ կամ Մեսրոպ
Մաշտոց եկեղեցու հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 300—
320:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի, խոյա-
ձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 40—42:— Վիճակը՝ հին տա-
պանաքարերը մեծամասամբ կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, արձանա-
գրությունների մի մասը թայքաղված է:

№ 126

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ Ս. ՀՈՒՓՈՒՄԵ ՍՐԲԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.:— Տեղը՝ ա. Գր. Լուսավորիչ կամ Մեսրոպ
Մաշտոց եկեղեցուց 70—80 մ արևելք:— Հորինվածքը՝ երկու մեծ քարաբե-
կորների միջև հիմնված փոքրիկ մատուռ:— Երջակայքում՝ կան XVI—XVII
դդ. երկու վիմագիր խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամա-

սում:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Ծիհանդույթը՝ կիսամշակ որձա-
քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբ-
սիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ ին-
տերյերում:— Երջակայքում՝ ունեցել է պարիսպ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 128

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԿԱՄ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ ՎԱՆԷԻ ԶԱՆԳ

Ժամանակը՝ 1894 թ.:— Տեղը՝ կախված էր եկեղեցու մոտ գտնվող
ծառից:— Զուլման տեղը՝ Սլոբոդսկ քաղաք:— Զուլող վարպետը՝ անհայտ:—
Արձանագրություններ՝ զանգի ներքևի մասում, շրջանաձև:— Զարդեր՝ վերին
մասերում, շրջանաձև:— Պատկերաքանդակներ՝ զանգի միջին մասում երկու
սրբապատկերներ:— Վիճակը՝ 1983 թ. անհայտացվել է:

№ 129

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVII դ.— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում, Զառնապետի
ձորալանջին:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Ծիհանդույթը՝ կիսամշակ և
անմշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:—
Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝
չունի:— Երջակայքում՝ կան մի քանի անգարդ խաչքարեր:— Վիճակը՝ կիսա-
կանգուն:

№ 130

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ ՍԱՐԻ Ս. ՆՇԱՆ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Մեսրոպավանից 18—19 կմ հարավարև-
ելք, քարձրաբերձ լեռնագագաթներից մեկի կատարին:— Հորինվածքը՝ միա-
նավ դահլիճ:— Ծիհանդույթը՝ լեռնային ճեղքված քար:— Վերանորոգումներ՝
XVII դ., XX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից: Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավան-
դատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Երջակայքում՝ կան XVI—
XVII դդ. երկու խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 131

ԳՅՈՒՂՈՒՄ-ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԿԱՄ ԳԱԼԻՍ ԵՄ, ԳԱԼԻՍ ԵՄ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հալաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Մեսրոպավանից 1
կմ հարավարևմուտք, համանուն լեռան թեքադիր լանջին:— Տարածքը՝ ընդ-
գրկել է 30—40 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ըստ ավանդության
խորտակվել է համանուն լեռնագագաթի փլուզումից:

ՈՂՈՂԻՒ ԿՍՄ ԱՂԱՀԵՅԻԿԻ (ԱՂԱՀԻՆԻ) Ս. ՍՏԵՓՍԵՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1906 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1930-ական թվականներին քանդվել է եկեղեցու գմբեթը, այնուհետև փլվել է հարավային ավանդատան ծածկը: Որմերում ունի վտանգավոր ճաքեր:

№ 133

ՈՂՈՂԻՒ ԿՍՄ ԱՂԱՀԵՅԻԿԻ Ս. ԽԱԶ ԿՍՄ Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ վանքի կալվածատիրական փմագիրը այժմ գտնվում է գյուղի ս. Ստեփանոս եկեղեցում:— Երջակայքում՝ եկեղեցու շուրջը գոյություն է ունեցել վանքապատկան շինություններ և պարիսպ:— Վիճակը՝ եկեղեցին կիսախաթար կերպով կանգուն է եղել մինչև XIX դ. կեսերը: Հետագայում այդ համալիրի ավերակները քայքայվելուց հետո նրա տեղում կառուցել են մի միանավ մատուռ, որը ևս ավերակի է վերածվել:

№ 134

ՈՂՈՂԻՒ ԿՍՄ ԱՂԱՀԵՅԻԿԻ ԿՍՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ գյուղի արևմտյան կողմում, Գիլան գետի Նորակերտ վտակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ երկկամար:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող:

№ 135

ՈՂՈՂԻՒ ԿՍՄ ԱՂԱՀԵՅԻԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի արևմտյան մասում:— Տապապանաքարերի թիվը՝ 60:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր,

քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 17:— Վիճակը՝ հին տապանաքարերի մեծ մասը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված:

136

ԲԻՍՄԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿՍՄ ԿՈՊՍՍՍՓ ԱՆԱՊՍՏ-ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության V դ.:— Տեղը՝ Բիստից 1 կմ հյուսիս:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1668 թ. վերանորոգման մեկենաս Պետրոս եպիսկոպոս:— Հորինվածքը՝ մեկ գույգ մույթերով եռանավ բազիլիկա:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ քաղալտ, վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ 1668 թ., 1890-ական թվականներ:— Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ հարավային ճակատում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Երջակայքում՝ եկեղեցու հարավային ճակատին կցված է գավիթ-սրահը, որի առջև գտնվում է վանքի գերեզմանատունը: Հուշարձանի հարավային և արևմտյան կողմերում կիսախաթար վիճակով տեսանելի են համալիրի 6—7 շինությունների, ավերված պարսպի հետքերը:— Վիճակը՝ կանգուն:

№ 137

ԲԻՍՄԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿՍՄ ԿՈՊՍՍՍՓ ԱՆԱՊՍՏ-ՎԱՆՔԻ ԳՍՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ կցված է եկեղեցու հարավային ճակատին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղածածկ սրահ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ քաղալտ, վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն:

№ 138

ԲԻՍՄԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿՍՄ ԿՈՊՍՍՍՓ ԱՆԱՊՍՏ-ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ եկեղեցու հարավարևելյան կողմում, գավթի առջև:— Տապանաքարերի թիվը՝ 9:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 3:— Վիճակը՝ տապանաքարերը թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված:

№ 139

ԲԻՍՄԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾՄԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:

տում:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկեւասը՝ եկեղեցու 1687 թ. վերանորոգման մեկեւաս Ալեքսան Բատեցի վարդապետ:— **Հորինվածքը**՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Եինանյութը**՝ սրբատաշ վարդագույն քար, բազալտ:— **Վերանորոգումներ**՝ 1687 թ., 1877 թ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ յոթանիստ:— **Մույթերը**՝ խաչաձև:— **Ավանդառները**՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— **Արձանագրություններ**՝ արևմտյան և արևելյան ճակատներում:— **Որմնանկարներ**՝ XIX դ., քաղաքված բեկորներ:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ մուտքի շուրջը:— **Երջակայքում**՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, ունեցել է նաև վանքապատկան այլ շինություններ, որոնք ավերվել են:— **Վիճակը**՝ կանգուն, թափված է հյուսիսային որմի արտաքին երեսապատող քարերի մի մասը:

№ 140

ԲԻՍՄԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը**՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկեւասը՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ թաղամածկ սրահ:— **Եինանյութը**՝ վարդագույն սրբատաշ քար, բազալտ:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ կանգուն:

№ 141

ԲԻՍՄԻ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XIX դդ.:— **Տեղը**՝ ս. Աստվածածին վանքից 350—400 մ արևմուտք, գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասի թեքադիր վայրում:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 800—830:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի, խոյաձև:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 150—155:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերի մի մասը կիսով չափ թաղված է հողի մեջ, իսկ մի մասն էլ տեղահան է արված, կոտրատված: Արձանագրությունների զգալի մասը դժվարընթեռնելի ու քայքայված են:

№ 142

ԲԻՍՄԻ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— **Տեղը**՝ Բիստի հյուսիսարևմտյան կողմում, Նորակերտ վտակի աջ ափին:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 250—260:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 100—105:— **Վիճակը**՝ XVII—XVIII դդ. տապանաքարերը թաղված են հողի մեջ:

№ 143

ԲԻՍՄԻ ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԳԵՏԻ ԿԱՄՈՒՐԶԸ

Ժամանակը՝ XVI դ.:— **Տեղը**՝ Բիստի հյուսիսարևմտյան կողմում, Նորակերտ գետակի վրա:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկեւասը՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ միաթռիչք:— **Եինանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ գործող:

№ 144

ԲԻՍՄԻ ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆ ԳԵՏԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը**՝ Բիստի հարավային կողմում, Մեսրոպավան գետի վրա:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**,— **մեկեւասը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ 1869 թ.:— **Արձանագրություններ**՝ արևմտյան ճակատում, կամսրի վրա:— **Վիճակը**՝ գործող:

№ 145

ԲԻՍՄԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը**՝ Բիստից 2,5—3 կմ հարավ, քարձրագագաթ սարի վրա:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկեւասը՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ դահլիճ:— **Եինանյութը**՝ կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդառները**՝ մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Որմնանկարներ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Երջակայքում**՝ նկատվում են շինությունների և պարսպի ավերակների հետքերը:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 146

ԲԻՍՄԻ Ս. ԿԱՐԱԳԵՏ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— **Տեղը**՝ Բիստից 4—5 կմ արևմուտք, Ծոռոթ տանող արահետի եզրին:— **Հորինվածքը**՝ միանավ դահլիճ:— **Եինանյութը**՝ կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը**՝ արևմուտքից:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդառներ**՝ չունի:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Երջակայքում**՝ կան XVII դ. մի քանի խաչքարեր:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 147

ՇՐԶՈՒ ԿԱՍ ՍՐԶՈՒ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը**՝ Տևի գյուղից 3 կմ

արևելք, ձորի մեջ:— **Տարածքը**՝ ընդգրկել է շուրջ 60—80 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը**՝ XIX դ. կեսերից գյուղը լքվել և ավերակների է վերածվել: Ավերակներում դեռևս կանգուն է եկեղեցին:

№ 148

ՇՐՋՈՒԻ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒԻ ՂԱԶԱՐԻ ՍԱՐԻ ԱՆՁՆԱՎ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— **Տեղը**՝ Շրջու գյուղատեղից հյուսիս, Ղազարի սարի արևմտյան լանջին:— **Հորինվածքը**՝ քարայր-անձավ, որի որմերի վրա կան նաև ժայռապատկերներ:— **Մուտքը**՝ արևմուտքից:— **Վիճակը**՝ տեղ-տեղ քայքայված են ժայռապատկերները:

№ 149

ՇՐՋՈՒԻ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏ

Ժականակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— **Տեղը**՝ Շրջու գյուղատեղի հյուսիսարևմտյան կողմում, լեռնալանջին:— **Բնույթը**՝ թմբաձև գերեզմանատուն:— **Վիճակը**՝ դամբարանների վրա շարված քարերի մի մասը տեղահան են արված: 1970-ական թվականներին այդտեղից հայտնաբերվել են II—I-ին հազարամյակներով թվագրվող իրեր:

№ 150

ՇՐՋՈՒ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒԻ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը**՝ գյուղատեղի հյուսիսարևմտյան մասում, լեռնալանջի հարթ վայրում:— **Ճարտարապետը**՝ 1680 թ. վերանորոգող վարպետ ուստա Հուսեփ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Ծիսանյութը**՝ սրբատաշ մոխրագույն քար, բազալտ:— **Վերանորոգումներ**՝ 1680 թ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ ճեղքանիստ:— **Մույթերը**՝ խաչաձև:— **Ավանդատները**՝ մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— **Արձանագրություններ**՝ ինտերլեկտում իսկ արևմտյան ճակատի վիմագրերը այժմ տեղում չկան:— **Որմնակարներ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ մուտքի շուրջը:— **Շրջակայքում**՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթ-սրահը: Ունեցել է նաև մի քանի եկեղեցապատկան շինություններ և պարիսպ, որոնք այժմ իսպառ ավերակ են:— **Վիճակը**՝ կանգուն:

№ 151

ՇՐՋՈՒԻ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒԻ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը**՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Հո-**

րինվածքը՝ 4 մույթերով թաղակապ սրահ:— **Ծիսանյութը**՝ սրբատաշ մոխրագույն քար, բազալտ:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ կիսականգուն, ավերված է ամբողջ ծածկը, հարավային կամարակապ մույթը:

№ 152

ՇՐՋՈՒԻ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVIII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղատեղի հյուսիսարևմտյան մասում, լեռնալանջին:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 60:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 21:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերի մեծ մասը արդեն ծածկված է հողի շերտով, արձանագրությունները քայքայված են:

№ 153

ՆԱՎՈՒՇ ԿԱՄ ՆԱՎԻՇ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը**՝ Տևի գյուղից 4—5 կմ հարավ, ձորի մեջ:— **Տարածքը**՝ ընդգրկել է 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը**՝ XVII դ. կեսերից հետո գյուղը լքվել և ավերակների է վերածվել: Գյուղատեղում կանգուն հուշարձան է ս. Ստեփանոս անապատվանքը:

№ 154

ՆԱՎԻՇԻ ԿԱՄ ՆԱՎՈՒՇԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՆԱՊԱՏ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղատեղի հարմարավետ և բարձրադիր վայրում— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ 1677 թ. վերանորոգման նպատավորողներ Տևի գյուղի ժողովուրդը:— **Հորինվածքը**՝ մեկ զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկա:— **Ծիսանյութը**՝ սրբատաշ մոխրագույն և սև քար, բազալտ:— **Վերանորոգումներ**՝ 1677 թ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը**՝ ութանկյուն:— **Ավանդատները**՝ մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ**՝ արևմտյան ճակատում, ինտերլեկտում (տեղահան արված):— **Որմնակարներ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ մուտքի շուրջը:— **Շրջակայքում**՝ արևմտյան ճակատին կցված է գավիթ-սրահը, հյուսիսային ճակատին՝ սեղանատունը և շուրջը ունեցել է պարիսպ, որոնք ավերակների են վերածվել:— **Վիճակը**՝ կանգուն, մի քանի տեղ թափվել է ծածկի սալերը:

№ 155

ՆԱՎՈՒՇԻ ԿԱՄ ՆԱՎԻՇԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՆԱՊԱՏ-ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ 1677 թ.:— **Տեղը**՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:

տին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ Տևի գյուղի ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ 4 մույթերով սրահ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ մոխրագույն քար, բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Արձանագրություններ՝ ինտերլերում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսակազմում, քանդված է ծածկը, թաղակիր կամարների մի մասը:

№ 156

ՆԱՎՈՒԾԻ ԿԱՄ ՆԱՎԻԾԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Փամանակը՝ XII—XVI դդ.:— Տեղը՝ գողատեղի հարավային մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 65—70:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառակյում:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 27:— Վիճակը՝ 1975 թ. հետո տապանաքարերի մեծ մասը ծածկվել են հողով, տեղահան են արված:

№ 157

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՇՄԱՎՈՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Փամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ 1680 թ. վերանորոգման նպատակովորդներ Փառակայի ժողովուրդ և հոգևոր դաս:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, մոխրագույն և սպիտակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1680 թ., XIX դ.— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ հարավային մուտքի կամարի տակ (բայքալված):— Որմնանկարներ՝ քայքայված բեկորներով:— Պատկերաքանդակներ՝ ունեցել է հարավային մուտքի կամարի տակ:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Երջակապքում՝ արևմտյան ճակատի առջև ունի թաղածածկ գավիթ, իսկ հարավային մուտքի մոտ կան XVI—XVII դդ. մի քանի քայքայված արձանագրություններով տապանաքարեր:— Վիճակը՝ կազմում:

№ 158

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՇՄԱՎՈՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ

Փամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ սրահ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ մոխրագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:—

Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կազմում, ծածկում և որմերում ունի ձեղքեր:

№ 159

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՀԱԿՈՒ-ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ

Փամանակը՝ XII—XIII դդ.— Տեղը՝ գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք, լեռնալանջին կպած բլուրի հարթ վայրում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ եկեղեցու 1691—1701 թթ. վերանորոգման մեկենաս Փառակայի ժողովուրդ և հոգևոր դաս:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գրմբեյակիր բազիլիկա:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, վարդագույն և սպիտակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1691—1701 թթ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ քարաշեն (աղյուսե ծածկով), 12 նիստերով:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան հարավային և հյուսիսային ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ գմբեթի առագաստային անցումներում, հարավային ճակատում:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի և լուսամուտների շուրջը:— Երջակապքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավիթ-սրահը, հարավային կողմում սեղանատունը և այլ շինությունները, որոնք այժմ ավերակ են:— Վիճակը՝ կազմում:

№ 160

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Փամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ Փառակայից 1,5 կմ արևմուտք, Փառակա գետակի ձախ ափին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակապքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ, պարիսպ, որոնք այժմ ավերվել են: Ավերակներում կան ճան XVI—XVII դդ. մի քանի առանց արձանագրությունների խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 161

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ԵՂԻՍ ՄԱՐԳԱՐԱ ՄԱՏՈՒՈ

Փամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ Փառակայի հարավարևմտյան կողմի քարձրագագաթ լեռան կատարին:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.:—

Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Չորդաբանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ կան XVII դ. մի քանի խաչքարերի բեկորներ:— Վիճակը՝ կիսավեր:

№ 162

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՀՈՒՌՈՒՄՍԻՄԱ ԽՍ.2 ՍՐԲԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ ունեցել է միանավ դահլիճի կազմություն:— Երանկությունը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.,— XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ կա մի մեծ քար, որի վրա քանդակված են խաչապատկերներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 163

ՓԱՌԱԿԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմի քարձրադիր և հարթ վայրում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 800—820:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյուն, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 67—70:— Վիճակը՝ XIV—XVII դդ. արձանագրություններին մի մասը քայքայված են:

№ 164

ՓԱՌԱԿԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ գյուղի արևելյան կողմում, Փստակա գետակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթիչք:— Երանկությունը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ քանդված է ամբողջ կամարը:

№ 165

ԲՈՂՐՈՒՏԻ ԿԱՄ ԲԵԽՐՈՒՏԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ Բոհրուտ գյուղից 1 կմ արևմուտք, Գիլան գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ եռաթիչք:— Երանկությունը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քազլուտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII—XVIII դդ.:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քանդված են երկու կամարները:

№ 166

ԲՂԵՎԻ (ԲԵՂԱՎԻ) ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ Բղևի մոտ, Գիլան գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ եռաթիչք:— Երանկությունը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կամուրջը ավերվել է XIX դ., այժմ տեսանելի են միայն խելերի շարվածքների ավերակները:

№ 167

ՈՎՐՈՒ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հաշարնակ գյուղ:— Տեղը՝ Բոհրուտ (Բիլավ) գյուղից 5—6 կմ հյուսիսարևմուտք, լեռնալանջի փեշին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 40—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դ. սկզբներից անմարդաբնակ է և փլատակների է վերածվել:

№ 168

ԳՒՐԱՆ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ III—XVI դդ.:— Տեղը՝ Վերին Ազա գյուղից 3 կմ հյուսիսարևելք, Գիլան գետի ձախ կողմում:— Տարածքը՝ զբաղվել է շուրջ 12 կմ² տարածություն, ունեցել է բազմազան ու բազմաթիվ բնակելի, տնտեսական շինություններ, միջնաբերդ, ընդարձակ և աշտարակներով պարսպազուտիներ:— Վիճակը՝ պատմական այս քաղաքը մոտավորապես XVI դ. կեսերից ավերվել ու փլատակների է վերածվել: 1830-ական թվականներից սկսած քաղաքի ավերակները շրջակա բնակչության կողմից օգտագործվել են որպես շինանյութ: Այժմյան վիճակով տեսանելի են քաղաքի միջնաբերդի, քաղաքը պաշտպանող պարսպազուտիների (մոտ 560 գծամետր) ու աշտարակների և այլևայլ շինությունների հետքերը: Մի շարք տվյալները վկայում են, որ միջնադարյան այս քաղաքը հիմնված է մ. թ. ա. II—I հազարամյակների բնակատեղի վրա:

№ 169

ԳՒՐԱՆ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.:— Տեղը՝ ավերակ քաղաքատեղ քարձրագագաթ քարածալոյի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Գողթնի իշխաններ:— Երանկությունը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար, աղյուս:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է

բերդի բնականից հարմարավետ տեղում:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռան փեշին, հարթ մասերում:— Վիճակը՝ ավերակ, փլատակների վերածված:

№ 170

ԱԶԱՏ ԲԱՎԱԲԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ III—XV դդ.:— Տեղը՝ գտնվել է այժմյան Վերին և Ներքին Ազաներ, Դեր գյուղերի տարածքում ու մերձակա դաշտերում:— Տարածքը՝ զրավել է շուրջ 5—6 կմ² տարածություն:— Վիճակը՝ քաղաքը պատմական ասպարեզից դուրս է եկել մոտավորապես XV դ. կեսերից, որի մնացորդների հետքերը նշմարվում են վերը նշված գյուղերի դաշտերում ու բլրակների վրա:

№ 171

ԱԶԱՏ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ IX—XIV դդ.:— Տեղը՝ Վերին Ազալից 2—3 կմ հյուսիսարևմուտք, Գիլան գետի ձախ ափին:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Գողթնի իշխանները:— Ծինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է բարձրագագաթ լեռան վրա:— Պարիսպները՝ քարաշեն, քառակուսի աշտարակներով, ավերակների վերածված:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են պարիսպներից ներս և նրանց մերձակայքում:— Վիճակը՝ ավերակ և փլատակների վերածված:

№ 172

ՎԵՐԻՆ ԱԶԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի արևմտյան կողմի բարձունքի վրա:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ սրահ:— Ծինանյութը՝ ճեղքված և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ չունի:— Ավանդատները՝ մեկ հատ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Ռեմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ծրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան և հարավային կողմերում նկատվում են մի քանի շինությունների ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ, մնում է միայն եկեղեցու աբսիդի մասը:

№ 173

ՎԵՐԻՆ ԱԶԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XX դդ.:— Տեղը՝ Վերին Ազալի հարավարևելյան կողմում, լեռնալանջի փեշին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 240—250:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քստանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 75—80:— Վիճակը՝ հին տապանաքարերի վրա եղած արձանագրությունները քայքայված են:

ՎԵՐԻՆ ԱԶԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Վերին Ազա և Դեր գյուղերի միջև, Գիլան գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ XIX դ. վերանորոգման մեկենաս ազդիսեցի Ա. Տեր-Մկրտչյան:— Հորինվածքը՝ հնգաթոիչ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող:

№ 175

ԳԵՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾՄԵՆԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1895 թ. նորոգման նպաստավորողներ՝ Դեր գյուղի բնակիչներ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Ծինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1895 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ արևելյան ճակատում:— Ռեմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ չունի:— Ծրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է եկեղեցու հարավային պատի մի մասը:

№ 176

ԳԵՐԻ Ս. ՄԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ գյուղից 1—1,5 կմ հյուսիսարևմուտք, փոքրիկ բարձունքի վրա:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1943 թ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ չունի:— Ծրջակայքում՝ կան XIV—XVII դդ. մի քանի խաչքարեր ու քեկորներ:— Վիճակը՝ քանդված է ծածկը և պատերի վերին մասերը:

№ 177

ՆԵՐՉԻՆ ԱԶԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 170:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քստանկյուն, խոյան:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 61:— Վիճակը՝ խոյան տապանաքարերից մի քանիսը տեղահան են արվել:

№ 178

ՆԵՐՉԻՆ ԱԶԱՅԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմում,

գերեզմանատան մոտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ դահլիճ:— **Շինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** կան մի քանի կոտորտված տապանաքարեր և խաչքարերի բեկորներ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 179

ՍՄԲՍԱՆ ԳԻԶԱ (ՍԱԲԻՐՔՅԱՆԳ) ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. XVII—XV դդ.:— **Տեղը՝** Գիլան գետի աջ ափին, այժմյան Սաբիրքյանդ գյուղի մոտ:— **Բնույթը՝** դամբարանադաշտ:— **Վիճակը՝** դամբարանների վրա շարված քարերի մեծ մասը թաղված է հողի մեջ կամ տեղահան է արված: 1976 թ. այդտեղի դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել է գունազարդ խեցեղեն, դաշույն և այլ իրեր: 1979 թ. դաշտային աշխատանքների ժամանակ գյուղի բնակիչները պատահականորեն բացել են մեկ այլ դամբարան և այն կողպտել ու աղավաղել:

№ 180

ՍՄԲՍԱՆ ԳԻԶԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Գիլան գետի աջ ափում, այժմյան գյուղի մոտ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 140—150 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** քայքայված, դեռևս տեսանելի են հայրց եկեղեցու ավերակների հետքերը:

№ 181

ՍՄԲՍԱՆ ԳԻԶԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղատեղում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանավ քազիլիկա:— **Շինանյութը՝** մշակված և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Ռմբակարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցին ունեցել է ավերակ զանգակատուն, նկատվում են նաև մի քանի եկեղեցապատկան շենքերի ավերակների հետքերը:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 182

ԽՈՍՐՈՎԻ ԳՂՅԱԿ

Ժամանակը՝ V—IX դդ.:— **Տեղը՝** Սմբատան Դիգա (Սաբիրքյանդ) գյուղի մոտ, բարձրագագաթ և բնականից հարմարավետ լեռան վրա:— **Պատվի-**

րատուն, մեկենասը՝ Գողթնի իշխաններ, բերդի VII դ. վերակառուցման մեկենասը Գողթնի Խոսրով իշխանն է:— **Շինանյութը՝** մշակված և կիսամշակ քար:— **Միջնաբերդը՝** իշխանական դղյակի համալիրով գտնվում է լեռնագագաթի հարմարավետ վայրում:— **Պարիսպները՝** բարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակ:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են լեռնագագաթի լանջերին, միջնաբերդի տարածքում:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 183

ԲԵՀՐԱԳ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Գիրան քաղաքատեղից 3—4 կմ դեպի հյուսիսարևմուտք, Գիլան գետի աջ կողմում, ձորամիջին:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է ավելի քան 60—80 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** XIX դ. վերջերից անմարդաբնակ է և փլատակների է վերածվել:

ԵՐՆՋԱԿ ԳԱՎԱՌ

Հին է Երևջակ գավառը: Դարերի առ ու խոսքին վկա այս գավառի պատմական տարածքն այժմ ընդգրկում է Ջուլֆայի շրջանը, որը տարածված է Արաքս գետի ձախափնյա մասում, հանրահայտ Օձասար բարձրաբերձ լեռան շուրջը, Երևջակ գետի հոսանքն ի վար գտնվող հարթություններում: Գեղեցկատես Օձասարը, որի հետ կապված են մի շարք ավանդություններ, ունի 2360 մ բարձրություն և փաստորեն, գավառի տեղը մատնանշող լեռ է:

Երևջակի նպաստավոր բնակլիմայական պայմանները, ճոխ բուսականությունը, բարեբեր դաշտերը և բնական աբրությունները հին ժամանակներից ի վեր միշտ էլ հմայել են մարդուն և ծառայել նրան: Երևջակը միջնադարում XII—XVI դդ., հռչակված էր որպես «գեղեցկահիտ երկիր»¹: Այն որպես Սյունյաց աշխարհի գավառ հիշատակվում է VII դարից (Ս. Ծիրակացի)²: Երևջակ կամ Երևջակ անվան լեզվաբանական բացատրությունը ըստ Հր. Աճառյանի ստուգաբանության նշանակում է. «մի տեսակ ուտելի փուշ. *eryngium campestre* L... Երինջ բառից է... որ բառացի նշանակում է «ցուլի փուշ»³:

Երևջակ գավառի տասնյակ գյուղերն ու ավանները, գյուղաքաղաքները պատմության քառուղիներում ապրել են վերելքի ու անկման, ավերումների ու վերակառուցումների շատ ու շատ դրվագներ: Սակայն երևջակցին նորից ու նորից վերակառուցել է հրկիզված ու ավերված բնակատեղիները, ճարտարապետական կոթողներն ու հուշարձանները: Երևջակ գավառը հնությունների մի ուրույն աշխարհ է, հուշարձանների մի հարուստ շրջան, որ ամեն մի խաչքար, կամարի մասունք, հնահիմն պատ, կանգուն ու ավեր ամեն մի տաճար, քարերին դաջված մետրոպատտ ամեն մի քար պատմում է երևջակեցու ազդարարում կրոնի մասին ազգային ու մշակութային ինքնությունության գործում:

1 Ղ. Սվիշև, *Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 349*:

2 Ս. Արաբամյան, *Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 350*:

3 Հր. Աճառյան, *Հայերեն արձատական-բառարան, Հատ. Բ, Եր., 1930, էջ 859—860*:

ԳՈՒԳԱՎԱՆՔԻ ԿԱՄ ԼԱՔԱԹԱՂ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Երևջակ գետի անենավերին հոսանքում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դարի կեսերից ավերակների է վերածվել:

ԳՈՒԳԱՎԱՆՔԻ ԿԱՄ ԼԱՔԱԹԱՂԻ ԿԱՄՈՒՐՋ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի մոտ, Երևջակ գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթոփշք:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կանգուն:

ՉԱՎԱՉՐԻ ԿԱՄ ՉՈՒՎԱԼԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադար:— Տեղը՝ Վան կամ Միլիս գյուղից 3—4 կմ հյուսիս:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 41—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

ՉԱՎԱՉՐԻ ԿԱՄ ՉՈՒՍԼԱՅԻ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի կենտրոնական մասում:— Ծարտարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան, հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնակարգեր՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Ծրջակաքանդակներ՝ անհայտ:— Չրջակաքանդակներ՝ անհայտ:— Գլխավորում են գալթի և օժանդակ շինությունների ավերակ հետքերը:— Վիճակը՝ ավերակ:

ԱՐԵՎԷՔ ԿԱՄ ԱՐԱՎԱՍ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Գուգավանք կամ Լաքաթաղ գյուղատեղից 3—4 կմ ներքև, այժմյան Արավաս գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 100—120 բնակելի և օժանդակ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, որի տարածքի մի մասում այժմյան Արավասն է:

ՎԱՆ ԿԱՄ ՄԻԼՍԽ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ։— Տեղը՝ Արալսա գյուղից 4 կմ հեռքև, այժմյան Միլխա գյուղի մոտ։— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 80—90 բնակելի և այլ շինություններ։— Վիճակը՝ գյուղատեղի ավերակների մի մասի վրա հիմնվել է այժմյան գյուղը։

ՎԱՂԱՎԵՐ ԿԱՄ ՎԱՀՄԱԶԻՍԻ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ։— Տեղը՝ Գուգավանք կամ Լարաթաղ գյուղից 4,5—5 կմ հարավարևելք, Երնջակ գետի ձախ կողմում, բարձրագագաթ լեռների գրկում, ձորի մեջ։— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 40—50 բնակելի և այլ շինություններ։— Վիճակը՝ 1965 թ. հետո անմարդաբնակ և ավերակ է։

ԹԵՂԵՍԿԻ (ԹԵՅՎԱԶԻ) ԵՎԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.։— Տեղը՝ գտնվում էր գյուղի կենտրոնական թաղամասում։— Ծարտարապետը՝ անհայտ։— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ։— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա։— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.։— Մուտքը՝ արևմրտյան ճակատում։— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև։— Մույթերը՝ խաչաձև։— Ավանդատները՝ մեկ զույգ։— Արձանագրություններ՝ չունի։— Որմնանկարներ՝ չունի։— Պատկերաքանդակներ՝ չունի։ Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը։— Երջակայքում՝ նկատվում էին մի քանի եկեղեցապատկան շինությունների ավերակներ, XVI—XVII դդ. մի քանի տապանաքարեր։— Վիճակը՝ եկեղեցու ավերակները տեսանելի էին մինչև 1969 թ.։

ԹԵՂԵՍԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVI դդ.։— Տեղը՝ գյուղի արևելյան կողմում։— Տապանաքարերի թիվը՝ 87—90։— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր։— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 32։— Վիճակը՝ տապանաքարերի մեծ մասը մամուսապատ են ու կիսով չափ թաղված հողի մեջ կամ տեղահան են արված։

ԸՍՀԿԵՐՏԻ (ՂԱԶՍՆԶԻԻ) ԱՄԵՆԱՓՐԿԻԶ ՎԱՆԸ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.։— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում։—

Ծարտարապետը՝ անհայտ։— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ։— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա։— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ քար։— Վերանորոգումներ՝ 1654 թ.։— Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում։— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև։— Մույթերը՝ ուղղանկյուն։— Ավանդատները՝ մեկ զույգ։— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում։— Որմնանկարներ՝ XIX դ., քայքայված բեկորներ։— Պատկերաքանդակներ՝ չունի։— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը։— Երջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է գավիթ, վանքապատկան շինություններ և պարիսպ, որոնք ավերվել են։— Վիճակը՝ կանգուն։

ԸՍՀԿԵՐՏԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ 1551 թ.։— Տեղը՝ Ծահկերտի հարավարևմտյան մասում, Երնջակ գետի վտակի վրա։— Կառուցող վարպետը՝ Պողոս Ղազանցեցի։— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ։— Հորինվածքը՝ միաթոփչք։— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ անհայտ։— Արձանագրություններ՝ կամարի վրա։— Վիճակը՝ գործող։

ԸՍՀԿԵՐՏԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՎԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XXII—XIII դդ.։— Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան թաղամասում։— Ծարտարապետը՝ անհայտ։— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ։— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ։— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ անհայտ։— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում։— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև։— Ավանդատները՝ չունի։— Արձանագրություններ՝ շրջակայքում։— Որմնանկարներ՝ չունի։— Պատկերաքանդակներ՝ չունի։— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ։— Երջակայքում՝ անհայտ։— Վիճակը՝ ավերակ։

ԸՍՀԿԵՐՏԻ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XVIII դդ.։— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան մասում։— Տապանաքարերի թիվը՝ 700—720։— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև, խաչքարեր։— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 236։— Վիճակը՝ հին տապանաքարերի մեծ մասը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները՝ քայքայված։

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ԿՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հարավարևմտյան մասում: **Տապանաքարերի թիվը՝ 400—410:**— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառակկուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 270—275:— **Վիճակը՝** XVIII XIX դդ. արձանագրությունների մի մասը քայքայված են:

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ X—XII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմի սրածայր լեռնագագաթի վրա:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** Սյունյաց աշխարհի և Երբնջակ գավառի իշխաններ, բերդի XVIII դ. վերակառուցման մեկենաս՝ շահկերտցի մեծատոհմիկ Հովհաննես Խահդամիրյան:— **Ծիանկյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ լեռնային քար:— **Վերակառուցումները՝** XVIII դ.:— **Միջնաբերդը՝** գտնվում է լեռան գագաթնամասի ամմատչելի տեղում:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, 1—3 շարքերով ու աշտարակներով, ավերակ:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են լեռնագագաթի վրա, պարիսպներից ներս:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ԲԱՐՍՎԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղածածկ:— **Ծիանկյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Արձանագրություններ՝** շրջակայքում:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շքեջակայքում՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— Տեղը՝ Ծառկերտի հյուսիսային կողմում, Արևք կամ Արավա գյուղ տանող ճանապարհի ձախ կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝ 71:**— **Տապանաքարերի տեսակը՝** օրորոցաձև, քառակկուն:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 23:**— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը շուտ են տրված, կոտրատվել են, տեղ-տեղ արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Ծառկերտից արևելք՝ բարձր լեռան վրա:— **Ծիանկյութը՝** անմշակ և ճեղքված քար:— **Վերակառուցումներ՝** վաղ միջնադարյան:— **Միջնաբերդը՝** անհայտ:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, մի բանի շարքերով, ավերակ:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են լեռնագագաթի ընդարձակ տարածության տարբեր մասերում, պարսպամերձ հատվածներում:— **Վիճակը՝** բավական ընդարձակ այս բերդատեղի շինությունների մեծ մասը քայքայված է, գեոսիմ հավասարեցված:

ԲԵՐԳԻԿ (ՄԱԿԱՆՈՒՆՈՎ ԲԱՐՍԱԿԻ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ծառկերտից 2—3 կմ դեպի արևելք, ձորի մեջ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 200 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** 18-րդ դ. վերջերից հայերի հեռամատուց հետո Բերդիկը անմարդաբնակ է և ավերակների է վերածվել:

ԲԵՐԳԻԿԻ (ՄԱԿԱՆՈՒՆՈՎ ԲԱՐՍԱԿԻ) Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XI—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի կենտրոնական մասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** անհայտ:— **Ծիանկյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** 17-րդ դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** խաչաձև:— **Սվանդանները՝** մեկ գույգ:— **Գմբեթը՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնակարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շքեջակայքում՝** ճկատվում են եկեղեցապատկան շինությունների ավերակների հետքեր:— **Վիճակը՝** քայքայված:

ԵՐԵՋԱԿ ԲԱՂԱԲԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ վաղ միջնադարյան հայաբնակ թաղաք:— Տեղը՝ Երեջակ գավառի կենտրոնում, Երեջակ գետի միջին հոսանքում, համանուն բերդի մոտ, այժմյան Զուլֆայի շրջանի Խանաղա (Պարոնտեր) գյուղի և նրա մերձակայքում:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 4—5 կմ² տարածություն:— **Վիճակը՝** 19-րդ դ. կեսերին Խանաղա գյուղի պարսիկ բնակիչները թաղաքա-

տեղի ավերակները վեր են ածել մշակովի դաշտերի: Այժմ քաղաքատեղի ծալրամասային շինությունների ավերակների աննշան հետքերը տեսանելի են Երևնայ գետի աջակողմյան ձորակներում ու բարձունքների վրա:

№ 205

ԵՐԵՋԱԿ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ IX—XII դդ.:— **Տեղը**՝ քաղաքատեղի հյուսիսարևելյան կողմում, լեռնալանջին:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 15:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 8:— **Վիճակը**՝ մինչև 20-րդ դ. սկզբները այս գերեզմանատան պահպանված տապանաքարերի թիվը կազմել է ավելի քան 120, որոնք աստիճանաբար տեղահան են արված և ծածկված են հողի շերտով: Մնացած տապանաքարերի արձանագրությունները քայքայված են:

№ 206

ԵՐԵՋԱԿԻ Ա. ԳԵՎՈՐԳ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը**՝ Երևնայ բերդից 2—3 կմ հյուսիսարևելք, Երջնայ գետի աջ կողմում, լեռնալանջի փեշին:— **Տարածքը** ընդգրկել է մոտ 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը**՝ XVI—XVII դդ. անսարդաբնակ է և ավերակ:

№ 207

ԵՐԵՋԱԿԻ Ա. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.:— **Տեղը**՝ Երևնայ բերդից 2,5—3 կմ հյուսիսարևելք, բարձրագագաթ լեռան հարավային կողին կրած բլրի վրա:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենարը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, թաղամածկ դահլիճ:— **Ծինակնյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ 14-րդ դ., 17-րդ դ.:— **Մուտքը**՝ հյուսիսային և արևմտյան ճակատներում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ**՝ մեկ հատ, արտաքին, կցված հյուսիսային ճակատին:— **Արձանագրություն**՝ չունի: **Որմնանկարներ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Երջակալքում**՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, իսկ շուրջը ունեցել է վանական այլ շինություններ ու պարիսպ, որոնք այժմ մինչև հիմքերը քայքայվել են:— **Վիճակը**՝ համալիրից մնացած միակ կիսախաթար հուշարձանը եկեղեցին է:

№ 208

ԵՐԵՋԱԿԻ «ՄԳՆԱՎՈՐԻ» ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV դ.:— **Տեղը**՝ Երևնայի ս. Գևորգ վանքից մոտ 200 մ

հյուսիս, ժայռի տակ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծինակնյութը**՝ կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը**՝ արևմուտքից:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Երջակալքում**՝ կա XIV—XVII դդ. մի քանի խաչքարերի բեկորներ:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 209

ԵՐԵՋԱԿ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. VIII—VII դդ.:— **Տեղը**՝ Երևնայ գավառի կենտրոնական մասում, համանուն գետի աջ ափին, ծովի մակարդակից 1600 մ բարձրությամբ մի անմատչելի և սրածայր լեռան գագաթամասում:— **Պատվիրատուն, մեկենարը**՝ մ. թ. սկզբների վերակառուցման մեկենաս Սյունաց Երևնիկ տիկին:— **Ծինակնյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ լեռնային քար, աղյուս:— **Վերակառուցումներ**՝ V—VI դդ., IX—X դդ., XVII դ.:— **Միջնաբերդը**՝ իշխանական դղյակ-պալատ, գտնվում է լեռնագագաթի հյուսիսարևմտյան բարձունքի հարթ վայրում և ունի ավելի քան 800 քմ տարածք: **Պարիսպները**՝ քարաշեն, 3—8 շարքերով, ավերակ:— **Համալիրի ավերակները**՝ գտնվում են լեռան գագաթամասերում, բարձունքներում և հարթ վայրերում:— **Վիճակը**՝ 1828 թ. հետո բերդը լքվել և ավերակների է վերածվել:

№ 210

ԵՐԵՋԱԿ ԲԵՐԳԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XI—XV դդ.:— **Տեղը**՝ բերդի ստորոտում, նրանից մոտ 400 մ հյուսիսարևմուտք, Ծանկերտ բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 24:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, խոյանձ:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 4:— **Վիճակը**՝ այս գերեզմանատունը ավելի շուտ եղբայրական դամբարանների է նման, մի քանի գերեզմանաքարերը դրված են դամբարանաբլուրների վրա և մատնանշում են բերդի հերոսամարտերում զոհված մարտիկների գերեզմանատեղը: Ժամանակի ընթացքում գերեզմանաքարերի մի մասը տեղահան են արվել, իսկ մնացած արձանագրություններն էլ քայքայված վիճակում են:

№ 211

ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ա. ՍՍՏՎՍԹՄԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ 951 թ.:— **Տեղը**՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասում: **Պատվիրատուն, մեկենարը**՝ անհայտ:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ քստամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Ծինակնյութը**՝ սրբատաշ բազալտ և քաղ վարդազույն քար: **Վերանորոգումներ**՝ XVI—XVII դդ.:— **Մուտքը**՝ արև-

մըտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ հեզանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, 2-րդ հարկերը գլխավոր արսիդի նման արևմտյան ամբողջ ճակատներով բաց են:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հարավային, արևելյան ճակատներում, ինտերյերում: Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ գավթի վրա:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Երջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավթի: Արևելյան և հարավային կողմերում ունեցել է վանքապատկան մի քանի շինություններ, աղբյուր և պարիսպ, որոնք այժմ մինչև հիմքերը ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն:

№ 212

ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ չորս մույթերով գավթ-սրահ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ և բաց վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ արևմտյան ճակատում:— Զարդաքանդակներ՝ ճակատներում:— Վիճակը՝ կանգուն:

№ 213

ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ եկեղեցու արևելյան կողմում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազաններով:— Եինանյութը՝ սրբատաշ բաց վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, խցանված:

№ 214

ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Եինանյութը՝ բազալտ, կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է նաև այլ շինություններ:— Վիճակը՝ մինչև հիմքերը ավերակ:

№ 215

ՆՈՐԱՇԵՆԻ ԿՍՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ 1663 թ.:— Տեղը՝ գյուղի դիմաց, Երնջակ գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ նորաշենցի Սոջա Հանես և Սկրտիչ եղբայրներ:— Հորինվածքը՝ միաթղիչք:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1871 թ. հեղեղից ավերվել է, այժմ նկատելի են խելերի հետքերը:

№ 216

ՆՈՐԱՇԵՆԻ «ԿՈՒՍԱՆՈՅ» ԿԱՍ Ս. ՀՈՒԹՈՒՄԵ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ «Բոլո սարի» գագաթնամասում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Եինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմտային:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ առանց փնմագրությունների մի քանի խաչքար (XVII դ.):— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 217

ՆՈՐԱՇԵՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի արևմտյան կողմում, լեռնալանջի փեշին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 800—850:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև բառանկյուն, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 124—130:— Վիճակը՝ թեքադիր լանջի տապանաքարերի մեծ մասը ծածկված է հողի շերտով, արձանագրությունների մի մասը քայքայված կամ եղծված է:

№ 218

ՄՍԶՐԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Երնջակ բերդի հյուսիսարևմտյան կողմի ձորակում, բերդից 4—5 կմ հեռու:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 120 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 219

ՎԵՐԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՍ ԱՆԶՈՒՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Երնջակ բերդի հյուսիսարևելյան կողմի ձորի վերին մասում, բերդից 10—12 կմ հեռու:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 130 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1940-ական թվականներից անմարդաբնակ և ավերակ:

ՎԵՐԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔԻ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ ավերակ գյուղատեղում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեմասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ 1719 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը, կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակաքում՝ ունեցել է եկեղեցապատկան շինություններ, որոնք այժմ մինչև հիմքերը ավերվել են:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 221

ՎԵՐԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔԻ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 300—310:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառակկունի, խոյանձ, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 8:— Վիճակը՝ տապանաքարերի զգալի մասը թաղված է հողի մեջ կամ տեղահան է արված: Արձանագրությունները քայքայված են:

№ 222

ՄԻՋԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԳՅՈՒՂԱՍԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Վերին Անկուզիքից 2—2,5 կմ ձորն ի վար, ձորի արևելյան կողմում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 100—110 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1950-ական թվականներից անմարդաբնակ և ավերակ:

№ 223

ՄԻՋԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան մասում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեմասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ սրահ:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակաքում՝ եկեղեցին ունեցել է շինություններ, գերեզմանատուն:— Վիճակը՝ կիսականգուն. ավերված է ամբողջ ծածկը, արևմտյան պատը:

ՄԻՋԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ եկեղեցու հարավային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 123:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառակկունի, խոյանձ, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 15:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը ծածկված է փլատակներով, ստանձին արձանագրություններ քայքայված են:

№ 225

ՄԻՋԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի արևելյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 250—255:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառակկուն, խաչքարեր, խոյանձ:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 13:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը արդեն ծածկված է հողի շերտով, իսկ մի մասն էլ տեղահան է արվել: Արձանագրությունները քայքայված են:

№ 226

ՆԵՐՔԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԳՅՈՒՂԱՍԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Միջին Անկուզիքից 5 կմ ներքև, ձորի արևմտյան կողմում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 140—150 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1950-ական թվականներից անմարդաբնակ և ավերակ:

№ 227

ՆԵՐՔԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսային թաղում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեմասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ, որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակաքում՝ եկեղեցու հյուսիսային ճակատին կցված է սեղանատունը, որը ավերված է:— Վիճակը՝ կիսախաթար, քանդված է եկեղեցու ծածկի մեծ մասը, հարավային ալանդատունը, մուտքը և որմերում ունի ձեղքեր:

№ 228

ՆԵՐՔԻՆ ԱՆԿՈՒՋԻՔ ԿԱՄ ԱՆՋՈՒՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի հարավարևելյան

մասում, դեպի Վերին և Միջին Անկուղիքներ բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 500—510:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր, խոյան:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 90—95:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը կիսով չափ թաղված է հողի մեջ, արձանագրությունների որոշ հատվածները քայքայված են:

№ 229

ԽՈՇԱԿՈՒՆԻՔ ԿԱՄ ԽԱՉԱՍՏԵՆ (ԽՈՇԱՍՏԵՆ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Օձասար լեռան հյուսիսարևելյան լանջին:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է ավելի քան 140—150 բնակելի և այլ շինություններ, ունեցել է ս. Գեղարդի վանքը, ս. Թադե, ս. Ստեփանոս եկեղեցիները, որոնք այժմ մինչև հիմքերը քայքայված են:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 230

ԽՈՇԱԿՈՒՆԻՔԻ ԿԱՄ ԽԱՉԱՍՏԵՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XI—XVIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի հյուսիսարևելյան կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 530—540:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, օրորոցաձև, խաչքարեր, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 32:— **Վիճակը՝** Տապանաքարերի մի մասը թաղված է հողի մեջ, տեղահան է արված: Արձանագրություններից մի քանիսը քայքայված են:

№ 231

ՆՈՐ ՓՈՐԱԳԱՇՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Խոջակունիք կամ Խաչկաշեն գյուղատեղից 5—6 կմ հյուսիսարևելք:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է ավելի քան 130—140 բնակելի և այլ շինություններ: **Վիճակը՝** 1950-ական թվականներից անմարդաբնակ և ավերակ:

№ 232

ՆՈՐ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ 1681 թ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի արևմտյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** Հովհան:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** հնգանիստ:— **Մույթերը՝** քառակուսի:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— **Արձանագրություններ՝** ինտերլերում:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է

եղել գավիթը, որն այժմ ավերված է:— **Վիճակը՝** կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու ծածկը, արևմտյան և հարավային ճակատները:

№ 233

ՆՈՐ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ Ս. ԵՂԻՍ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի արևմտյան կողմի բարձրագագաթ բլուրի վրա:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** մեղքված և կիսամշակ որձաքար: **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** կան XVII դ. մի քանի անգարո խաչքարեր:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 234

ՆՈՐ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի արևելյան մասում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 500—510:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյունի, խոյան:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 250—255:— **Վիճակը՝** ստանձին տապանաքարերի արձանագրությունները քայքայված են:

№ 235

ՀԻՆ ՓՈՐԱԳԱՇՏ ԿԱՄ «ՎԵՐԻՆ ԳՅՈՒՂ» ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նոր Փորակաշտից 1 կմ հյուսիս, բարձրագագաթ լեռնաշղթայի քարքարոտ լանջին:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 90—100 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 236

ՀԻՆ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ ԿԱՄ «ՎԵՐԻՆ ԳՅՈՒՂ» ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղատեղի արևմտյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ, երկհարկանի:— **Արձանագրություններ՝** շրջակայքում:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև հիմնված է եղել գավիթը, որն այժմ իսպառ քայքայվել է: Ավերակում կան XVII դ. մի քանի վիճագիր խաչքարեր:— **Վիճակը՝** կիսականգուն, քանդված է ամբողջ ծածկը, մուտքը, պատերի վերին մասերն ու ավանդատների 2-րդ հարկերը:

№ 236 ա

ՀԻՆ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ Ս. ՍԱՍՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի արևելյան կողմում,

ծորալանջին:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, փայտածածկ դահլին:— **Ծինանյութը**՝
ճեղքված և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Մուտքը**՝ հյու-
սիսային ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ**՝ չունի:—
Արձանագրություններ՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ ավե-
րակ:

№ 237

ՀԻՆ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղատեղից մոտ 500 մ հարավ-
արևելք:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 580—600:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝
հարթ, խոյանձ, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 60—
63:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերի մի մասը թաղված է հողի մեջ, իսկ մի
մասն էլ տեղահան է արված, կոտրոված: Արձանագրությունների որոշ մասը
քայքայված է:

№ 238

ՀԻՆ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XIV դ.:— **Տեղը**՝ Հին Փորաղաշտ գյուղատեղից 4—5 կմ
հյուսիս, խոր ձորի հարավարևելյան լեռնալանջի հարթ տարածություն ունե-
ցող քարափի վրա:— **Ծարտաքայտը**՝ 1683 թ. վերանորոգման ճարտարա-
պետ Սահակի և Խույանիկարի որդի մուղտասի Դանիել:— **Պատվիրատուն**,
մեկենապը՝ ըստ ավանդության Հովհան Ռոտունեցի, եկեղեցու 1560 թ. վերա-
նորոգման մեկենաս՝ տեր Ավագ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, թաղածածկ դահ-
լին:— **Ծինանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ 1560
թ., 1683 թ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ հնգանիստ:—
Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ**՝ արևմտյան ճակատում,
ինտերյերում:— **Որձանակարներ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:—
Զարդաքանդակներ՝ չունի:— **Երջակայքում**՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի
սոցն եղել է գավիթը, իսկ հարավային և արևելյան կողմերում՝ վանական
համալիրի 12—15 օժանդակ շինությունները, որոնք առկա էին քարձր պա-
րբայի մեջ: Ինչպես պարիսպը, այնպես էլ համալիրի շինությունները այժմ
ավերակների են վերածվել:— **Վիճակը**՝ կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու
ծածկը և որմերում ունի ճաքեր:

№ 239

ՀԻՆ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ՆԱՀԱՍԱԿ ՍՐԲԱՏԵՂԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ անհայտ: **Տեղը**՝ վանական համալիրից 250—300 մ արևելք,
երկու հսկա ժայռերի մեջ:— **Հորինվածքը**՝ աղբյուր-սրբատեղի:— **Ծինանյու-**

թը՝ կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ.:— **Արձանագրություններ**՝
որմերում, քայքայված:— **Երջակայքում**՝ կան XV—XVII դդ. մի քանի խաչ-
քարերի քեկորներ:— **Վիճակը**՝ աղբյուրը գործում է, իսկ մասոտը ավերակ է:

№ 240

ՀԻՆ ՓՈՐԱԳԱՇՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.:— **Տեղը**՝ վանքից 200—250 մ հարավ-
արևելք:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 6:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ քառան-
կյուն:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ 5:— **Վիճակը**՝ արձանագրու-
թյունների որոշ հատվածները քայքայված են:

№ 241

ԹԱԳԱՎՈՐԱՄԱՐԳ ԿԱՄ ԳԱՐԳԱՄԱՐԳ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը**՝ Հին Փորաղաշ-
տից 8—9 կմ դեպի արևելք, խոր ձորում:— **Տարածքը**՝ ընդգրկել է 50—60
քմակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 242

ԳԱՂԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղի կենտրոնական մասում:—
Ծարտաքայտը՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, **մեկենապը**՝ անհայտ:— **Հորին-
վածքը**՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Ծինանյութը**՝ սրբատաշ քա-
զալտ, աղյուս:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII, XIX դդ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան
ճակատում:— **Աբսիդը**՝ յոթանիստ:— **Մույթերը**՝ ուղղանկյուն:— **Ավանդատնե-
րը**՝ մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքսոցներով:— **Գմբեթը**՝ աղյուսաշեն:— **Ար-
ձանագրություններ**՝ արևմտյան ճակատում:— **Որձանակարներ**՝ XIX դ.,
քայքայված քեկորներով:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակ-
ներ**՝ մուտքի շուրջը:— **Երջակայքում**՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված
է գավիթը, վանական շինությունները:— **Վիճակը**՝ կանգուն:

№ 243

ԳԱՂԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը**՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակա-
տին:— **Ծարտաքայտը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, **մեկենապը**՝ անհայտ:
— **Հորինվածքը**՝ երկու մույթերով: **Ծինանյութը**՝ սրբատաշ քազալտ, աղ-
յուս:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Մուտքը**՝ արևմտյան կողմում:—
Մույթերը՝ քառակուսի:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակ-
ներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ կանգուն:

ԳԱՂԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ եկեղեցուց 60—70 մ հարավ-արևմուտք:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղածածկ, ալյուղակով:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ բաց մոխրագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող, քանդված է թաղակիր ծածկը:

ԳԱՂԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՏՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղից մոտ 450 մ հյուսիսարևմուտք, «Քարհեզների ձորում»:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Ծիհանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում կա XVII դ. մի քանի խաչքարեր:— Վիճակը՝ քանդված է մատուռի ծածկը, որմերի վերին մասերը:

ԳԱՂԻ Ս. ՀՈՒԹՈՒՄԵ ԿՍՄ ՆԱՀԱՏԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության մ. թ. ա. I դ. կեսեր:— Տեղը՝ «Քարհեզների ձորում», Օձասարի փեշին, ս. Գալանե մատուռից 300—400 մ հյուսիս:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերլեռում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ Ակատվում են եկեղեցապատկան 2—3 շինությունների ավերակների հետքերը: Եկեղեցու արևելյան կողմում գտնվում է «Գաղ-Զարաջոր» աղբյուրը:— Վիճակը՝ միջև հիմքերը ավերակ:

ԳԱՂԻ Ս. ՀՈՒԹՈՒՄԵ ԿՍՄ ՆԱՀԱՏԱԿ ԵԿԵՂԵՑՈՒ «ԳԱՂ-ԶԱՐԱԶՈՒՐ» ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության մ. թ. I դ. կեսեր:— Տեղը՝ եկեղեցու ավերակների մոտ, ճրս արևելյան կողմում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ,

4,5×3 մ սալարկված ջրավազանով:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ քար:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Վիճակը՝ գործող՝ քանդված է հուշարձանի թաղակապ ծածկը:

ԳԱՂԻ Ս. ԱՆՍԳՆՏ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ ս. Հռիփսիմե եկեղեցու ավերակներից 600—700 մ հյուսիսարևմուտք, Օձասարի լանջին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան, հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ ունեցել է 5—6 վանքապատկան շինություններ, որոնք այժմ ավերվել են:— Վիճակը՝ միջև հիմքերը քայքայված:

ԳԱՂԻ Ս. ԵՂԻՍ ՄԱՏՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրագագաթ լեռան վրա:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Ծիհանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ կա մի քանի անգարդ խաչքար:— Վիճակը՝ ավերակ:

ԳԱՂԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ ս. Գրիգոր եկեղեցուց 300 մ արևելք:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Ծիհանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ կա մի քանի անգարդ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

ԳԱՂԻ ՀԻՆ ՎԱՆ-ՋԱՏԵՂԻ ՄԱՏՈՒՐ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հարավարևմտյան մասում, այգիների մեջ, գերեզմանատնից 200—250 մ հարավ:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերա-

ճորգումներ՝ XVII դ., XIX դ.— Մուտքը՝ արևմուտքից։— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև։— Ավանդատներ չունի։— Արձանագրություններ՝ անհայտ։— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ։— Ծրջակայքում՝ նկատվում են շինության ավերակների հետքեր։— Վիճակը՝ ավերակ։

№ 252

ԳԱՂԻ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XX դդ.։— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում— Տապանաքարերի թիվը՝ 960—970։— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քարտանկյուն, խաչքարեր, խոյաձև։— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 100—105։— Վիճակը՝ տապանաքարերի զգալի մասը կիսով չափ թաղված են հողի տակ, իսկ մի մասն էլ տեղահան են արված, շուր տված։ Արձանագրությունների մի մասը քայքայված է։

№ 253

ԳԱՂԻ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.։— Տեղը՝ գյուղից 1 կմ հարավարևելք, Ծոռոթ մեկնող ճանապարհի աջ կողմում։— Տապանաքարերի թիվը՝ 70—72։— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն, խոյաձև։— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 31։— Վիճակը՝ XVII—XIX դդ. տապանաքարերի մի մասը թաղված է հողի մեջ կամ տեղահան է արված։

№ 254

ԳԱՂԻ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.։— Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան թաղամասի ժայռաբլուրի վրա։— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ անհայտ։— Ծիճանցույթը՝ ճեղքված և կիսամշակ քար։— Վերակառուցումներ՝ XVII դ.։— Միջնաբերդ՝ չունի։— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ։— Ավերակները՝ գտնվում են բլուրի գագաթին։— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված։

№ 255

ԳԱՂԻ ԲԵՐԳԻ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ։— Տեղը՝ բերդի արևմտյան կողմում։— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ։— Ծիճանցույթը՝ ճեղքված և կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.։— Մուտքը՝ արևմուտքից։— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև։— Ավանդատներ՝ չունի։— Արձանագրություններ՝ չունի։— Զարդաքանդակներ՝ չունի։— Ծրջակայքում՝ կան մի քանի հասարակ խաչքարեր։— Վիճակը՝ ավերակ։

№ 256

ՄԱՅՐԵԱԿ ԿԱՄ ԶԱՐԱԶՈՒՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ։— Տեղը՝ Գաղից 3—3,5 կմ հարավ-արևմուտք։ Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 50—55 բնակելի և այլ շինություններ։— Վիճակը՝ XIX դ. կեսերից հետո ավերակների ու փլատակների է վերածվել։

№ 257

ՇՈՒՌԹԻ Ս. ՀԱԿՈՒՐ-ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XII դ.։— Տեղը՝ Ծոռոթի կենտրոնական թաղամասում։— Ծարտարապետը՝ XVII դ. վերանորոգման ճարտարապետը ագուլիցի Գրիգորիս։— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ եկեղեցու XVII դ. վերանորոգման մեկենասներ շոռոթեցի Սոջա Փշրկեճ տոհմ, Ծոռոթի մեծահարուստներ ու ժողովուրդ։— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա։— Ծիճանցույթը՝ սրբատաշ բազալտ, աղյուս։— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.,— Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում։— Աբսիդը՝ ինը նիստերով։— Մույթերը՝ խաչաձև։— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքատոցներով։— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ, 1684 թ. կառուցել են տվել շոռոթեցի Էվազ և Սամուել իշխանները։— Արձանագրություններ՝ ինտերլեթում, արևմտյան ճակատում, գմբեթի վրա (արտաքուստ)։— Որմնակարներ՝ գմբեթարդի և գմբեթի վրա պահպանվում են 1680-ական թվականներին Նաղաշ Հովնաթանի կատարած աշխատանքները։— Պատկերաքանդակներ՝ չունի։— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը։— Ծրջակայքում՝ եկեղեցին արևմտյան ճակատի առջև ունեցել է չորս մույթերով գավիթարան, իսկ հարավային կողմում՝ մի քանի եկեղեցապատկան շինություններ, պարիսպ, որոնք ավերվել են դեռևս XX դ. սկզբներին։— Վիճակը՝ կանգուն, արևելյան ճակատում, ծածկում և այլ մասերում ունի 1930-ական թվականներին երկրաշարժից առաջացած ճեղքեր։

№ 258

ՇՈՒՌԹԻ ՍԱՏՎԱԾԱՄՈՐ ԵՎ ՀԻՍՈՒՍԻ ԿՈՄՊՈԶԻՑԻՈՆ ԲԱՐՁՐԱ-ՋԱՆԳԱԿ

Ժամանակը՝ 1651 թ.։— Տեղը՝ ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև։— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ։— Պատկերումը՝ Աստվածամայրը մերկ մանուկը գրկին։— Արձանագրություն՝ բարձրաքանդակի վերին մասում։— Վիճակը՝ կտրված է քանդակը պատկերող քարի վերին և ներքին անկյունները, եղծված են դեմքերի և մարմնի որոշ հատվածները։

ՇՈՌՈՒԹԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցուց 200—250 մ հյուսիս-արևմուտք, երբեմնի շուկայի հարավային մասում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ալիազանով:— Եինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործում է, քանդված է հուշարձանի ամբողջ ծածկը, որմերի վերին մասերը:

ՇՈՌՈՒԹԻ Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ Շոռոթի կենտրոնական թաղամասում, ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցուց 200 մ հարավ:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Եինանյութը՝ սրբատաշ քազալտ:— Վերանորոգումներ՝ 1613 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ եկեղեցին արևմտյան ճակատի առջև ունեցել է երկու մույթերով գավիթ, որը ավերված է:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

ՇՈՌՈՒԹԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1665 թ.:— Տեղը՝ Շոռոթի կենտրոնական թաղամասում, ս. Նշան եկեղեցու ավերակներից 150—200 մ հարավարևելք:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Շոռոթի Փշրկանց տոհմ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ալիազանով:— Եինանյութը՝ սրբատաշ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Արձանագրություն՝ ինտերյերում:— Վիճակը՝ գործող:

ՇՈՌՈՒԹԻ ՀՅՈՒՍԻՍԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԿՈՂՄԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ Շոռոթի հյուսիսարևմտյան կողմում, գետակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթիչք:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX—XX դդ.:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող, XX դ. սկզբներին քանդված կամարը փոխարինվել է փայտով:

ՇՈՌՈՒԹԻ ՇՈՒԿԱ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.:— Տեղը՝ գտնվել է Շոռոթի հյուսիսարևմտյան կողմում, գլխավոր գերեզմանատան մոտ:— Տարածքը՝ գրավել է մոտ 1 հա տարածություն և ունեցել է շուրջ 70—80 մեծ ու փոքր կրպակներ, արհեստանոցներ, զանազան շինություններ և փոքրիկ հրապարակ:— Վիճակը՝ XIX դ. վերջերին ավերակների վերածվելով այժմ իսպառ քայքայվել է:

ՇՈՌՈՒԹԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում, հարթ վայրում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 500—510:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն, խոչաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 305—309:— Վիճակը՝ խոչաձև տապանաքարերի մեծ մասը կոտրված են, քառանկյուն տապանաքարերի մի մասը կիսով չափ թաղված է հողի մեջ:

ՇՈՌՈՒԹԻ ԺՈՂՈՎՐԵԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.:— Տեղը՝ Շոռոթի հին թաղամասում, ս. Հակոբ եկեղեցու արևելյան կողմում:— Աչքի ընկնող տների թիվը՝ 12:— Հորինվածքները՝ միահարկ բնակելի տներ, թաղակապ մասուններ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Վիճակը՝ առանձին տների ճարտարապետության մեջ կատարվել են ձևափոխություններ: Մասունները ավերվել են:

ՇՈՌՈՒԹԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ԿՈՒՍԱՆՈՅ ԱՆԱՂԱՏ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Շոռոթից մոտ 1 կմ հյուսիս:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն մեկենասը՝ 1631 թ. վերակառուցման մեկենաս՝ Վարդան քահանա:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ: Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ 1631 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնակարներ՝ XVII դ. վերջերին, Նաղաշ Հովնաթանի կատարած որմնակարները աղավաղված և եղծված հատվածներով պահպանվում են արսիդում և գմբեթարդի վրա:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ բեմի ճակատին:— Երջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավի-

թը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Արձանագրություններ՝ օժանդակ շինություններն ու խցերը և առնված են եղել պարսպի մեջ: Այժմ այդ բոլոր շինությունները քայքայված են:— Վիճակը՝ կիսակառուց, քանդված են եկեղեցու ծածկի որոշ մասերը, որմերի արտաքին շարվածքները ունեն փլվածքներ:

№ 267

**ՇՈՌՈՒԻ Ա. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ԿՈՒՍԱՆՈՅ ԱՆԱՊԱՏԻ
ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ**

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.:— Տեղը՝ եկեղեցու հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 41:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառակյում:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 36:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան է արված, արձանագրությունները տեղ-տեղ եղծված են:

№ 268

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Շոռոթի հյուսիսարևելյան կողմում, նրանից 1,5—2 կմ հեռու:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1708 թ. վերանորոգման նպատավորողներ՝ Շոռոթի բնակչություն:— Հորինվածքը՝ մեկ զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկա:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII—XVIII դդ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հեղանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ գանգակատան վրա:— Որմնակարներ՝ XVII—XVIII դդ., քայքայված:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Երջակաքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է չորս մույթերով գավիթ-սրահը: Արևմտյան, հարավային և արևելյան կողմերում եկեղեցին ունեցել է մի շարք վանքապատկան շինություններ և պարիսպ, որոնք այժմ ավերվել են ու կիսախաթար վիճակով տեսանելի են:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է եկեղեցու հարավային որմի վերին հատվածի մի մասը, հյուսիսային ավանդատան ծածկը և ունի ճաքեր:

№ 269

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Շոռոթի ժողովուրդը:— Հորինվածքը՝ չորս մույթերով գավիթ-սրահ:— Ծիհանյութը՝

սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մույթերը՝ T-աձև և Γ-աձև:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնակարներ՝ XVII—XVIII դդ., քայքայված, որոնք կատարել են նկարիչ Հովնաթանյանները:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն, ունի ճաքեր:

№ 270

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.:— Տեղը՝ վանքից 60—70 մ հյուսիս, պարբայից դուրս:— Տապանաքարերի թիվը՝ 10:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառակյում:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 8:— Վիճակը՝ 1976 թ. հետո տապանաքարերը տեղահան են արվել և ծածկված են հողի շերտով:

№ 271

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1665 թ.:— Տեղը՝ վանքից 150—200 մ հարավ:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ շոռոթեցի Փշրկանց Խոջա Սահակ և Զաքարիա:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ հուշարձանի շինարարական ընդարձակ փմագրությունը այժմ գտնվում է Ա. Գր. Լուսավորիչ եկեղեցում:— Վիճակը՝ ցամաքած, ավերակ:

№ 272

ՇՈՌՈՒԻ ԼԻՃ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ Շոռոթից 2—2,5 կմ հյուսիս:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ շոռոթեցի Փշրկանց տոհմից՝ Սահակ, Զաքարիա և ուրիշներ:— Հորինվածքը՝ ձորակի հարմարավետ տեղում կառուցված է ամրակող՝ 2,5—3 մ հաստությամբ և 7—8 մ բարձրությամբ պարսպանման պատնեշ-պատ:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:— Տարածքը՝ մոտ 300×85×8 մ:— Լճից հոսող ջրանցքը՝ հարավից, թաղակապ և ընդարձակ:— Արձանագրություններ՝ շինարարական, ազուցված է պատնեշ-պատի արևմտյան ճակատում, 1978 թ. հետո տեղահան է արվել և փշրվել է:— Վիճակը՝ լճի մի մասը ցրվել է անձրևաջրերի և հեղեղների քերած հողով ու խճերով:

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ԵՂԻԱ ՄԱՐԳԱՐԱ ՄԱՏՈՒԻ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հարավային կողմում, բլրակի վրա, ս. Նշան եկեղեցու ավերակներից մոտ 350—400 մ հարավ-արևմուտք:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան կողմից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ կան XV—XVII դդ. փոքրիկ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 274

ԿԱՄՈՒՐԶ ՇՈՌՈՒԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՄԱՏՈՒԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ Ծոռոթից 2,5—3 կմ հարավ, գետակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթոփչք:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ ֆելզիտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 275

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ծոռոթի արևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Եինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII, XIX դդ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ մի քանի քայքայված արձանագրություններով տապանաքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 276

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՏՈՒԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ծոռոթի հյուսիսարևմտյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Եինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ չունի:— Երջակայքում՝ նկատվում է շինության ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 277

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.:— Տեղը՝ Ծոռոթից 4—5 կմ հարավ, մի բարձր

լեռան գագաթին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենաար՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Եինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII, XIX—XX դդ.:— Մուտքը՝ արևմտյան նակատում:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան նակատին կցված է մի երկհարկանի շինություն, որի երկրորդ հարկը եկեղեցու համար ծառայել է որպես գավիթ: Ինչպես երկրորդ հարկը, այնպես էլ առաջինը այժմ ավերված են: Ըստ ավանդության այս վանքի տեղում կանգնեցված է եղել հեթանոսական կոտր:— Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ ունի ճաքեր:

№ 278

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ 926 թ.:— Տեղը՝ ս. Ստեփանոս վանքի եկեղեցու մեջ, բեմի առջև:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ բազալտ:— Արձանագրություն՝ խորանի շուրջը և ներքևում:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ մեկ տասնամյակի հասնող շոռոթեցիների հոգու փրկության համար:— Զարդաքանդակներ՝ բուսական, երկրաչափական:— Վիճակը՝ տեղ-տեղ ունի վնասվածքներ:

№ 279

ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ծոռոթից 3 կմ հարավ-արևմուտք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 280

ՇՈՌՈՒԻ Ա. ԱՍՏՎԱԾՄԵՆԻՆ ԱՆԱՊԱՏԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ ս. Աստվածածին անապատի հյուսիսային կողմում, գերեզմանատան մոտ:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ բաց կապտերանգ բազալտ:— Արձանագրություն՝ խորանի տակ:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ բուսական:— Վիճակը՝ գետնին ընկած, արձանագրությունը տեղ-տեղ քայքայված է:

№ 281

ՇՈՌՈՒԻ ԾՈՒԿԱՅԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ 1068 թ.:— Տեղը՝ ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցուց 400—450 մ դեպի հյուսիս, Ծոռոթի գլխավոր գերեզմանատան և հին շուկայի

մոտ:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Կտորը՝ երկնագույն բազալտ:— Արձանագրություն՝ խորանի շուրջը և յառչայթների տակ:— Ո՛ւմ հիշատակին կամ ի՛նչ նպատակով՝ Վարդիմկայի հիշատակին:— Զարդաքանդակներ՝ բուսական:— Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ քայքայված:

№ 282

ՔՈՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ «ԿՈՒՍԱԲԵՐ» ՎԱՆԸ

Ժամանակը՝ 1330 թ.:— Տեղը՝ Քոնայի հարավարևելյան մասում, բարձրադիր հարթության վրա:— Ծառտարապետը՝ անհայտ: Պատվիրատուն, մեկեճապը՝ Քոնայի Գորգի իշխան և նրա կին Ելթիկ, Հովհաննես Քոնեցի:— Հորինվածքը՝ քառանկյուն, դամբարանատիպ:— Ծինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան և արևելյան ճակատներում:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Մույթեր՝ չունի:— Ավանդատներ՝ չունի:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, կործանված:— Արձանագրություններ՝ չունի: Որմնակարներ՝ չունի: Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Ծրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է զանգակատուն: Հարավային, հյուսիսային, ինչպես նաև արևմտյան ճակատներին կից ունեցել է թաղակապ վանական մի շարք շինություններ, խցեր, դպրատան շենք, որոնք գտնվել են պարսպի մեջ:— Վիճակը՝ կիսակործան, ավերված է եկեղեցու գմբեթն ու որմերի վերին մասերը: Հուշարձանը վանական ընդարձակ համալիրից մնացած միակ շինությունն է:

№ 283

ՔՈՆԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XV դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան կողմի հովտում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 104:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 26:— Վիճակը՝ տապանաքարերը հիմնականում արդեն թաղված են հողի մեջ:— Տեսանելի վիճակները քայքայված ու եղծված են:

№ 284

ՔՈՆԱՅԻ ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ X—XI դդ.:— Տեղը՝ ս. Աստվածածին վանքից մոտ 1 կմ հարավ-արևմուտք, հարթ դաշտի մեջ:— Ծառտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճապը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից և հարավից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝

անհայտ:— Որմնակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Ծրջակայքում՝ նկատվում են 2—3 եկեղեցապատկան շինությունների ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ հուշարձանը ավերակների է վերածվել XIX դ. սկզբներին: Այժմ մինչև հիմքերը քայքայված է:

№ 285

ԱՊՍՐԱՆՆԵՐԻ (ԲԱՆԱՆԻՍՐԻ) ԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐԲՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ X—XI դդ.:— Տեղը՝ գտնվում էր հին ավանի կենտրոնական թաղամասում, բարձունքի վրա: Ծառտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճապը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր քաղկիկա:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XIV—XVII դդ.:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, քազմանիստ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է ինտերյերում:— Որմնակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Ծրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան կողմում ունեցել է զավիթ, զանգակատունը և օժանդակ այլ շինություններ, որոնք ավերված են:— Վիճակը՝ եկեղեցու ավերակների հետքերը պահպանվում էին մինչև 1957 թ.:

№ 286

ՍԱԼԹՅՂԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVI դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրադիր մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ XIX վերջերին ունեցել է ավելի քան 300 տապանաքար, իսկ այժմ՝ 23:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 8:— Վիճակը՝ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին այս գերեզմանատան տապանաքարերը աստիճանաբար տեղահան են արվել: Մնացած վիճակները քայքայված ու եղծված են:

№ 287

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍԻՍՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆԸ

Ժամանակը՝ VIII—IX դդ.:— Տեղը՝ Արբակունիս կամ Ապրակունիս գյուղի մոտ, Երևնյակ գետից 1 կմ հյուսիս:— Ծառտարապետը՝ եկեղեցու 1648—49 թթ. վերանորոգման ճարտարապետ «Դավիթ ուստա և Հովհաննես»:— Պատվիրատուն, մեկեճապը՝ վանքի 1331 թ. վերակառուցման մեկեճասներ՝ Մաղաքիս Ղրիմեցի (Ճգնավոր), Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տա-

թևացի: 1653—56 թթ. վերանորոգումների մեկեանսներ Եսայի և Ղազար վարդապետներ:— **Հորինվածքը**՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Եինանյութը**՝ սրբատաշ բազալտ և սպիտակ քար, աղյուս:— **Վերանորոգումներ**՝ 1381 թ., 1648—49 թթ., 1653—56 թթ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը**՝ յոթանիստ:— **Մույթերը**՝ քառակուսի:— **Ավանդատները**՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— **Գմբեթը**՝ աղյուսաշեն, ութանիստ:— **Արձանագրություններ**՝ արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան ճակատներում, ինտերյերում:— **Որմնակարներ**՝ 1740 թ. Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյաններ եղբայրների կատարած որմնակարչական աշխատանքները բեկորներով և սուանձին հատվածներով պահպանվում են արսիդում և գմբեթի վրա:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ մուտքերի ու պատուհանների շուրջը, ճակատներում:— **Շրջակայքում**՝ եկեղցու հարավային ճակատին կցված է ս. Ստեփանոս մատուռը— գանգակատունը: Արևմտյան ճակատի առջև եկեղեցին ունեցել է չորս մույթերով գավիթ-սրահ, որն ապերված է: Եկեղեցու արևմտյան, հյուսիսային և հարավային կողմերում դեռևս կիսախաթար տեսքով կանգուն են վանքապատկան 20—25 շինությունները (2—3 հարկերով):— **Վիճակը**՝ կանգուն, ծածկի սպերը թափված են և տեղ-տեղ ունի ճաքեր:

№ 288

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ Ս. ՍՏԵՓՍԵՆՈՍ ՄՍՏՈՒՌ-ԶՍԵԳԱԿՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1653—1656 թթ.:— **Տեղը**՝ կցված է եկեղեցու հարավային ճակատին:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ Եսայի և Ղազար վարդապետներ: 1714 թ. նորոգման մեկեանս՝ շոռոթեցի Խոջա Ալվազ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ, որի վրա կառուցված է երկհարկանի գանգակատունը:— **Եինանյութը**՝ սրբատաշ բազալտ:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ**՝ չունի:— **Արձանագրություններ**՝ գանգակատան վրա, ունեցել է նաև ինտերյերում:— **Որմնակարներ**՝ անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ արևմտյան ճակատում, լուսամուտների շուրջը:— **Վիճակը**՝ կանգուն, քանդված է գանգակատան գմբեթը:

№ 289

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ Ս. ԿԱԹՍՆՔ ԱՂԲՅՈՒՐ-ԱՆԶՍՎ ԿՍՄ «ՃԳՆԱՎՈՐԱՅ ՏՈՒՆ»

Ժամանակը՝ մ. թ. I—V դդ.:— **Տեղը**՝ ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան կողմում, քարափի մեջ, առվի եզրին:— **Հորինվածքը**՝ քարայր-անձամբ:— **Մուտքը**՝ արևելյան կողմից: **Արձանագրություններ**՝ XVI դ., մուտքի եզրին:—

Վիճակը՝ այժմ անձամբ մուտքը կիսով չափ փակված է: Այս անձամբ, որտեղից կարթկում է խմելու ջուր, դարեր շարունակ եղել է որպես սրբատեղ:

№ 290

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.:— **Տեղը**՝ վանքի հյուսիսարևելյան կողմի փոքրիկ ձորակի վրա:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ միաթոիշք, ջրանցույցի աչքով:— **Եինանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ., որի ժամանակ թաղակիր կամարը փոխարինված է փայտով:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Վիճակը**՝ գործող:

№ 291

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԽՍԶ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ X—XII դդ.:— **Տեղը**՝ ս. Կարապետ վանքից մոտ 500—550 մ հյուսիս-արևելք:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— **Եինանյութը**՝ սրբատաշ բազալտ:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները**՝ մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Որմնակարներ**՝ անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Շրջակայքում**՝ նկատվում են մի քանի շինությունների ավերակների հիմնաշարեր:— **Վիճակը**՝ քայքայված:

№ 292

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղի կենտրոնական մասում:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— **Եինանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ XVII դ., 1868 թ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները**՝ մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ**՝ ինտերյերում:— **Որմնակարներ**՝ XIX դ., քայքայված:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Շրջակայքում**՝ ունեցել է եկեղեցապատկան 2—3 շինություն, 1868 թ. եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ այրոտից հայտնաբերվել է XI—XII դդ. բազմաթիվ խաչքարեր, խեցեղեն, պաշտամունքի ստարիկներ ու կավե արձաններ:— **Վիճակը**՝ կիսականգուն:

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍ ԳՅՈՒՂԻ Ս. ԿՍՐԱՊԵՏ ՎՍՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ X—XX դդ.:— **Տեղը՝** ս. Կարապետ վանքի արևելյան և հյուսիսարևմտյան կողմում գտնվող բլուրների վրա և դրանց շուրջը:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 980—1000:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, օրորոցան, քառանկյուն, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 600—610:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի զգալի մասը տեղահան է արված ու կոտրատված է կամ ծածկված հողի շերտով: Հին տապանաքարերի արձանագրությունները քայքայված են:

ԱՐՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.:— **Տեղը՝** ս. Գևորգ եկեղեցուց 40—50 ս հարավ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիսանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII—XIX դդ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** ունեցել է ինտերյերում:— **Ծրջակայքում՝** հայտնաբերվել են քաղմաթիվ խեցեղեն ճրագրներ, խաչքարեր և այլ իրեր:— **Վիճակը՝** քայքայված:

ԽՍՀՍՍՐԵՐԻ ԽՈՒՄՐ (Յ ՀԱՏ)

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** Աբրակունիս գյուղից 1,5 կմ հյուսիս, առօրյա մոտ, բլրակի վրա:— **Քանդակագործ վարպետը՝** անհայտ:— **Նյութը՝** բաց վարդագույն քար և քաղալո:— **Ո՛ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** խաչքարերի խորանների ներքևում, քայքայված:— **Զարդաքանդակներ՝** բուսական և երկրաչափական:— **Վիճակը՝** այժմ խաչքարերը տապալված են գետնին և կոտրատված:

ՌԱՊԱՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՎ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Աբրակունիսից 3—3,5 կմ հարավարևմուտք, Ղզլա գյուղի մոտ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** քայքայված, XIX դ. վերջերից Ղզլա գյուղի բնակիչները գյուղատեղի ավերակները հավասարեցրել են հողին:

ԽՍՀՍՓԱՐԱԽ ԳՅՈՒՂԱՏԵՎ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Աբրակունիսից

6—7 կմ հյուսիս:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** XIX դ. սկզբներից ավերակների ու փլատակների է վերածվել:

ՆԱՀԱԶԻՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՎԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նախիջևան քաղաքից 14—15 կմ արևելք, բարձրագագաթ լեռների փեշին:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է ավելի քան 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ և փլատակների վերածված:

ՆԱՀԱՆԶԻՐԻ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ բրոնզեդարյան:— **Տեղը՝** գյուղատեղից արևելք:— **Բնույթը՝** դամբարանադաշտ, աննշան թմբերով: **Վիճակը՝** դամբարանաթմբերի վրա շարված մեծ ու փոքր քարերի մի մասը տեղահան են արված: 1930-ական թվականներին այդ հնավայրից հայտնաբերվել են վաղ շրջանի խեցեղեն և այլ իրեր:

ՆԱՀԱԶԻՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ մոտավորապես X—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի հարավ-արևելյան մասում:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Ծիսանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** հյուսիսային և արևմտյան ճակատներում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Ծրջակայքում՝** ունեցել է մի քանի եկեղեցապատկան շինություններ՝ որոնք այժմ քայքայված են:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

ՆԱՀԱԶԻՐԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. VIII—VII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի մերձակա բարձրագագաթ և բնակահից անտիկ լեռան վրա:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Ծիսանյութը՝** կիսամշակ և անդրված քար:— **Վերակառուցումներ՝** մ. թ. IX—X դդ., XVII—XVIII դդ.:— **Միջնաբերդը՝** գտնվում է համալիրի անտիկ և հարմարավետ վայրում:— **Պարիսպները՝** քարաշեն,

մի քանի շարքերով, ավերակ:— **Համալիրի ավերակները** գտնվում են լեռան գագաթին, միջնաքերոյի շուրջը և պարիսպների մոտ:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 302

ՍՈՒՐՄԱԼԻԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը**՝ Նահաջիր գյուղատեղից 6—7 կմ արևմուտք:— **Տարածքը**՝ ընդգրկել է մոտ 65 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը**՝ ավերակ, քայքայված: Նկատվում են եկեղեցու ավերակների աննշան հետքերը:

№ 303

ՍՈՒՐՄԱԼԻԿ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ.թ.ա. VIII—VII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղատեղից մոտ 3 կմ հարավարևելք, բարձրագագաթ լեռան կատարին:— **Պատվիրատուն**, մեկեճասը՝ անհայտ:— **Ծիհանյութը**՝ կիսամշակ և ճեղքված քար:— **Վերակառուցումներ**՝ մ. թ. IX—X դդ., XVII—XVIII դդ.:— **Միջնաբերդ**՝ անհայտ:— **Պարիսպները**՝ մի քանի շարքով, քարաշեն, ավերակներ:— **Համալիրի ավերակները**՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա, պարիսպներից ներս:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 304

ԿՈՅՆՈՒԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը**՝ Զավաջրի կամ Զուպա գյուղատեղից 3—4 կմ հյուսիս-արևմուտք:— **Տարածքը**՝ ընդգրկել է ավելի քան 80 բնակելի շինություններ:— **Վիճակը**՝ ավերակ: Նկատվում են եկեղեցու ավերակների աննշան հետքերը:

№ 305

ՏԵՐԵԿՈՒՆԸ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը**՝ Հին Խաչափարախ գյուղատեղից մոտ 5 կմ արևելք, փոքրիկ բլրակի շուրջը:— **Տարածքը**՝ ընդգրկել է մոտ 100—110 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը**՝ XIX դ. սկզբներից անմարդաբնակ և ավերակ է: Մերձակայքում կան մի շարք մեծ ու փոքր արհեստական ու բնական քարայրներ:

№ 306

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ վաղ միջնադարյան բնակատեղի, XIV—XVII դդ. նշանավոր գյուղաքաղաք:— **Տեղը**՝ Արաքս գետի ափին, երկու կողմերից բարձրաբերձ ու պարսպանման լեռներով շրջապատված ձորի մեջ:— **Տարածքը**՝ ընդգրկել է ավելի քան 3 հազար բնակելի և այլ շինություններ, շուրջ 10—15 հազար հայ բնակչությամբ:— **Վիճակը**՝ 1604 թ. պարսից Շահ-Աբբասը քաղաքի բնակիչներին ամբողջությամբ բռնի կերպով տեղափոխեց Պարսկաստան և այն ավերակների վերածեց, որից հետո քաղաքի ավերակները աստիճանաբար քայքայվել են:

№ 307

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.:— **Տեղը**՝ քաղաքատեղի արևմտյան կողմում, Արաքս գետի եզերքին գտնվող երեք բլրակների վրա և նրանց շուրջը, մոտավորապես 900 քմ տարածությամբ:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ մոտ 2500:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, խաչքարեր, խլյաձև:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ ավելի քան 650:— **Վիճակը**՝ խաչքարերի մեծ մասը տապալված են գետնին, կոտրատված, հողի մեջ թաղված: Արձանագրությունները տեղ-տեղ քայքայված են:

№ 308

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԾԱԾԿԱԾ ՇՈՒԿԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI դ.:— **Տեղը**՝ քաղաքատեղի կենտրոնական թաղամասում, Արաքսի և ալծմյան երկաթգծի միջև:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկեճասը՝ խոջա Խաչիկ:— **Հորինվածքը**՝ միաճառ, թաղածածկ:— **Ծիհանյութը**՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Մուտքը**՝ արևմուտքից:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 309

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԿՍՄՈՒԲԸԸ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը**՝ Զոդայի արևելյան մասում, Արաքս գետի վրա, Երևանի գետի Արաքսին միախառնվելու տեղից մոտ 200—250 մ հեռու:— **Կառուցող վարպետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, մեկեճասը՝ ըստ ավանդության, Զոդայի իշխաններ:— **Հորինվածքը**՝ քառաթոփչք:— **Ծիհանյութը**՝ սրբատաշ քար:— **Վերանորոգումները**՝ XV դ.:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Վիճակը**՝ կամուրջը հիմնականում ավերվել է XVI—

XVII դդ.: Այժմ պարսկական արևմտ մնում են կամրջի խելի և կից գտնվող բարավանատան ավերակները:

№ 310

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ

Ժամանակը IX—X դդ.:— Տեղը՝ գերեզմանատան արևելյան կողմում վեր խոչացող բարձր լեռան վրա:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեմաք՝ 1211 թ. նորոգման մեկեմաս պարոն Վահրամ:— Հորինվածքը՝ կենտրոնագմբեթ բազիլիկա— Ծիճանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բար:— Վերանորոգումներ՝ XIII—XVI դդ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Նքսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ բարաշեն:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնակարգեր՝ բայքալված:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակաքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, շուրջը՝ բարաշեն պարիսպներին կից կառուցված է երկու տասնյակից ավելի վանական շինությունները: Պարսպից ներս կան մի շարք մեծ ու փոքր խաչքարեր:— Վիճակը՝ կանգուն, որմերում ունի փլվածքներ ու ճաքեր: Համալիրի շինությունները ավերակներ և կիսականգուն վիճակում են:

№ 311

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XVI դ.:— Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմրտյան ճակատին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեմաք՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ երկու մույթերով:— Ծիճանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ բար:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսականգուն:

№ 312

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVII դդ.:— Տեղը՝ վանքի պարսպից դուրս, 100—110 մ հարավային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 47:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, դամբարանատիպ:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 42:— Վիճակը՝ խաչքարերի մի մասը տապալված են գետնին, թաղված են հողի մեջ, արձանագրություններն ու պատկերաքանդակները տեղ-տեղ բայքալված ու եղծված են:

№ 313

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.:— Տեղը՝ վանքի գերեզմանատանից քիչ հեռու, դեպի արևմուտք:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեմաք՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Ծիճանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բար:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, բայքալված և խցանված:

№ 314

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ «ՃԳՆԱՎՈՐԻ» ՔԱՐԱՅՐ

Ժամանակը՝ հավանաբար մ. թ. ա. III—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Ամենափրկիչ վանքի հյուսիսային կողմում, Քամու ձորի ձորաբերանին:— Հորինվածքը՝ բնական և արհեստական քարալք: Հնում օգտագործվել է որպես բնակատեղ, իսկ մինչև Զուղայի տեղահանումը՝ ապահով թաքսոոց:— Վիճակը՝ լավ:

№ 315

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ «ԿՐԵԿԱՃԱՏՈՒՆ» ՔԱՐԱՅՐ

Ժամանակը՝ հավանաբար մ. թ. ա. III—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Քամու ձորի հյուսիսարևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ բնական և արհեստական քարալք: Միջնադարում օգտագործվել է որպես կիր մշակելու արհեստանոց:— Վիճակը՝ լավ, տեղ-տեղ քանդվել է քարալքի մոտքի մոտ գտնվող պարիսպը:

№ 316

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԿՈՒԶԻԿ ՄԱՄԻ ՔԱՐ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ամենափրկիչ վանք բարձրացող ճանապարհի աջ կողմում:— Բնույթը՝ սրբատեղի-բարակալուտ: Ըստ ավանդության կուզիկ մասը Ամենափրկիչ վանքի մարգերից տխ գողանալով հասնում է այդտեղ և իր արարքի համար քարանում է:— Վիճակը՝ ավերակ, քարակույտ:

№ 317

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾՄԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ քաղաքատեղի դարպասների մոտ, նրանից 300—350 մ հեռու, քաղաքատեղի արևելյան կողմում, այժմյան Զու-

նա գյուղի մտա:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Եինանյութի՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Երջակայքում՝ նկատվում են եկեղեցապատկան շինությունների հետքեր, բազմաթիվ խաչքարեր և պարսպի ավերակներ:— Վիճակը՝ կիսականգուն:

№ 318

ԶՈՒՂԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XVII դդ.:— Տեղը՝ եկեղեցու հարավարևմտյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 24:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 78—80:— Վիճակը՝ խաչքարերը մեծամասամբ վերջին տասնամյակի ընթացքում տեղահան են արվել, արձանագրությունները տեղ-տեղ հողմահարված են:

№ 319

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ «ՊՈՄՊՈՒՈԶԻ ԺԱՄ»

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ Արաքսի ափին գտնվող բլրակի գագաթին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, գմբեթավոր դահլիճ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XV—XVI դդ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Գմբեթը՝ քարաշեն, շրջանաձև:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հյուսիսային ճակատներում:— Որմնակարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ կան մի քանի շինությունների ավերակներ, արձանագիր խաչքարեր և պարսպի հետքեր:— Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ ունի խարխավածք:

№ 320

ՀԻՆԻ ԶՈՒՂԱՅԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ քաղաքատեղի կենտրոնական թաղամասերից մեկում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ բազիլիկա:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:—

Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է ժամանակ շինություններ, խաչքարեր:— Վիճակը՝ մինչև հիմքերը քայքայված:

№ 321

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԿՍՄ «ԴԱՐՎԱԶԻՐԻ ԳԼԽԻ ԲԵՐԳ»

Ժամանակը՝ X—XII դդ.:— Տեղը՝ ս. Աստվածածին եկեղեցուց արևմուտք, լերկ ծաղի կատարին, «Պոտան» կոչվող վայրում:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Եինանյութը՝ կիսամշակ և ձեղքված քար:— Վերակառուցումներ՝ XV—XVI դդ.:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է համալիրի բարձրադիր և հարմար վայրում:— Պարիսպները՝ մի քանի շարքերով, քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են միջնաբերդի շուրջը և պարիսպների մոտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

№ 312

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿՍՄ «ՎԵՐԻՆ ԿԵԹԱՆՔ» ՄԱՏՈՒՈ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XII դ.:— Տեղը՝ ս. Աստվածածին եկեղեցուց հյուսիս, Արաքսի եզրին բարձրացող բլրի վրա:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, ինտերյերում:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ մատուռի արևելյան կողմում տեսանելի են պարսպի ավերակները:— Վիճակը՝ կիսականգուն:

№ 323

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳԱՇՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Զուղա քաղաքատեղից մոտ 1—1,5 կմ արևելք, Արաքսի ափին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 150—160 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1605 թ. բնակիչներից բռնի կերպով տեղահանությունից հետո փլատակների ու ավերակների է վերածվել: XX դ. սկզբներից այս բնակատեղին հայտնի է Գուլիստան անվանվող դամբարանով:

№ 323 ա

ԶՈՒՂԱ ԳՅՈՒՂԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ 1851 թ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:—

Ճարտարապետը՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն,** մեկեմար՝ կառուցվել է Ջուդա գյուղի բնակիչների միջոցներով:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Շինանյութը՝** ճեղքված որձաքար:— **Վերանորոգումներ՝** չի ունեցել:— **Մուտքը՝** հարավային ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** բեմի ճակատում, արևմտյան պատի վրա:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակայքում՝** եկեղեցու հարավային կողմում կան մի քանի խաչքարեր ու տապանաքարեր:— **Վիճակը՝** կիսախայթար, քանդված է ամբողջ ծածկի, որմերի վերին մասերը:

№ 323 ք

ԶՈՒՂԱ ԳՅՈՒՂԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIX—XX դդ.:— **Տեղը՝** ս. Գևորգ եկեղեցու հյուսիսային կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 315—320:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** ուղղանկյուն, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 180—185:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը շուտ են տված:

№ 324

ԱՄՍՈՍՇԵՆ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** այժմյան Զամաղդին գյուղից մոտ 5 կմ արևելք:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է ավելի քան 150 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

№ 325

ԱՐԱԶԻՆԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. I հազարամյակ:— **Տեղը՝** Արազին գյուղի մոտ:— **Բնույթը՝** թմբաձև դամբարաններով գերեզմանատուն:— **Վիճակը՝** դամբարանների վերգետնյա մասի քարերի մի մասը թաղված են հողի մեջ, 1970-ական թվականներին այդտեղ կատարած պեղումներից հայտնաբերվել են մ. թ. ա. I հազարամյակով թվագրվող նյութեր:

ՆԱԽՃԱՎԱՆ ԳԱՎԱՌ

Հին Հայաստանի պատմության մեջ առհասարակ նշանակալից տեղ են գրավում Նախնավան գավառն ու համանուն քաղաքը: Դեռևս նեոլիթյան շրջանից սկսած Նախնավան քաղաքի մերձակայքում օգտագործվել է աղի հանքը: Հայտնի են Քյուլ Թափա էնեոլիթյան բազմաշերտ բնակատեղին, Աստապատ գյուղաքաղաքի բնավայր-բնակատեղին և այլ նշանավոր պատմական վայրերը, որոնք խոսում վկաներն են Նախնավան քաղաքի ու գավառի տարածքում մարդու վաղնջական բնակության, նրա ստեղծած բազմադարյան մշակույթի վերաբերյալ: Վաղմիջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվող Նախնավան տեղանունը հետագայում հիշատակվում է որպես Նախիջևան:

Ըստ Աստվածաշնչի առասպելի Նախիջևան անվանումը կապված է Նոյի իջևանաջ առաջին վայրի («Նախ իջևան») հետ: Օտարագգի մատենագրության մեջ Նախիջևանը տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր անվանումներ է ունեցել: Օրինակ, հույները Նախիջևանը կոչել են Նախստանա, արաբները՝ Նեշևի, Նեշուի, պարսիկները՝ Նախուա, Նախնեվան, Նաուշա, Նագշիջիհան: Թուրքերեն այն ևս կոչել են Նագշիջիհան, որ նշանակում է նկար (կամ գարդ) աշխարհի՛:

Պատմահայր Մ. Խորենացու հաղորդած տեղեկություններն ապացուցում են, որ հին Հայաստանի ավագ նախարարական տների կազմում գտնվող Մարդպետունիների կազմաձևերը և իրավասությունները տարածված էին

1 Ե. Կալայան, Նախիջևանի ուստիկանական շրջան (առանձնատիպ «Ազգագրական հանգիստ»), Քիֆլիս, 1906, էջ 14—15: Թուրքական աղբյուրներ, հատ. Գ. Էվլիյա Չելեբի, ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաալյանի, Եր., 1967, էջ 71:

«Ատրպատականից մինչև Եվաշ և Նախնավան»²: Հետևապես Նախնավան գավառը հնում գտնվում էր Մարդպետունիների իշխանության ներքո: Այս իշխանական տունը հայոց արքունիքում իշխում էր արքունի գանձերի ու կանանց վրա: Պատմական մի շարք փաստեր հավաստում են, որ Մարդպետունիների և Վասպուրականի իշխանական տների միջև գոյություն է ունեցել թշնամանք, որը գոյատևել է մինչև Արշակունիների անկումը՝ V դարը: Արշակունիների անկումից հետո իրավականորեն վերացվել են նաև Մարդպետունիների իրավասությունները: Այդ շրջանից էլ Նախնավան գավառը անցել է Արծրունիների իշխանության ներքո³, և այդ պատճառով էլ VII դարի «Աշխարհացոյցի» տվյալներով՝ Նախնավանն արդեն Վասպուրականի 34-րդ գավառն էր կազմում⁴: X դարի պատմիչ Թ. Արծրունին վկայում է, որ 705 թ. Նախնավանի ու Խրամի եկեղեցիներում հայ նախարարներին արարների կողմից ողջ-ողջ այրելուց հետո Կաշւոստիկանը Նախնավանն անջատել է Վասպուրականից⁵: Այդ անջատումից հետո Նախնավանն իր աշխարհագրական հարմարավետ դիրքով ու տնտեսական արժանիքների շնորհիվ Սյունաց և Վասպուրականի իշխանների համար դարձել էր կուլիսնոր: Այդ է պատճառը, որ 705 թ. հետո մինչև X դարի սկզբները այս գավառը վարչականորեն մեկ գտնվել է Վասպուրականի, մեկ՝ Սյունիքի կազմի մեջ: Հետագայում Նախնավանը, հարևան մյուս գավառների նման, մինչև 1828 թ. գտնվել է սելջուկների ու թաթար մոնղոլների, պարսիկների ու թուրքերի տիրապետությունների տակ և ենթարկվել է բազում հրկիզումների ու ավերումների:

Նախիջևանը, գտնվելով հին աշխարհի երկրների տարանցիկ առևտրական երթուղիների կենտրոնում, հնուց ի վեր եղել է հայ ժողովրդի հասարակական, քաղաքական ու մշակութային նշանավոր օջախներից մեկը: Գավառի գյուղերի ու ավանների տարածքում, որոնք հիմնականում գտնվում են Նախնավան գետի հոսանքն ի վեր և Արաքս գետի մերձակա հարթություններում, հին-հին դարերից մեր օրերն են հասել պատմության և ճարտարապետության մի շարք հուշարձաններ, որոնք և լրացնում են այս գավառի նախընթաց դարերի մշակույթի պատմության էջերը:

2 Մ. Խարենցի, Պատմության հայոց, Եր., 1968, էջ 134:

3 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Спб., 1908, с. 319—320:

4 Ա. Աբբահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 350:

5 Թ. Արծրունի, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 404:

ԽՐԱՄ ԲԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

Փամանակը՝ միջնադարյան Հայաստանի վաղ միջնադարյան հայաքնակ քաղաք:— **Տեղը՝** Արաքս գետի ափին, Նախիջևան քաղաքից 16—17 կմ դեպի հարավ, մի նեղ հովտում, այժմյան շրջանի Նեհրամ գյուղի մոտ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 4—5 կմ տարածություն:— **Վիճակը՝** քաղաքը ավերման է ենթարկվել 970 թ., որից հետո աստիճանաբար քայքայվել ու փլատակների է վերածվել: XIX կեսերից հետո քաղաքատեղի ավերակները վեր են ածվել դաշտերի: Այժմ աննշան ավերակներ են նշմարվում:

ԽՐԱՄ ԲԵՐԴ

Փամանակը՝ V—VI դդ.:— **Տեղը՝** քաղաքատեղի հյուսիսարևմտյան մասում, հարմարավետ բարձունքի վրա:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Շինակառուցիչը՝** կիսամշակ և անմշակ քար:— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ:— **Միջնաբերդը՝** անհայտ:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, քայքայված:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են բերդատեղի բարձունքում, պարսպաշարներից ներս:— **Վիճակը՝** վաղ միջնադարյան Հայաստանի այս նշանավոր բերդից այժմ աննշան ավերակների հետքեր են միայն նշմարվում:

ԱՍՏՆԱԳԱՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆԸ

Փամանակը՝ VII դ.:— **Տեղը՝** բարձր քարափի հարթ վայրում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** եկեղեցու XVII դ. ներսնորոգման մեկենասներ Պողոս Մուկացի, Հակոբ, Հովսեփ վարդապետներ:— **Հորինվածքը՝** մեկ զույգ մույթերով գմբեթակիր բազիլիկա:— **Շինակառուցիչը՝** սրբատաշ կարմիր տուֆ, բազալտ, աղյուս:— **Վերանորոգումներ՝** XV—XVII դդ., 1860 թ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** հընգանիստ:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Գմբեթը՝** աղյուսաշեն, բազմանիստ, ավերված:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում:— **Որմնակարներ՝** XVIII—XIX դդ., քայքայված հատվածներով պահպանվում են արսիդում, մույթերի և կամարների վրա:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքի շուրջը:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, իսկ շուրջը եղել են վանական ընդարձակ համալիրի երկու տասնյակի հասնող շինությունների և չորս աշտարակներով պարսպի ավերակները:— **Վիճակը՝** կիսակազմում, քանդված է եկեղեցու գմբեթը, ծածկի մի մասը, որմերի վերին հատվածները:

ԱՍՏՍՊԱՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ ԿՍՐՄԻՐ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ մեկ գույգ մույթերով:— Եինանյութը՝ սրբատաշ կարմիր տուֆ:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Մույթերը՝ ողղակկուն:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսակազմում, քանդված է ծածկը, որմերի որոշ հատվածները:

ԱՍՏՍՊԱՏԻ ԿԱՄ ԿՍՐՄԻՐ ՎԱՆՔԻ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ բրոնզեդար:— Տեղը՝ վանական համալիրից 50—60 մ արևմուտք, մի փոքրիկ հարթության վրա:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ, որ առաջին անգամ 1895 թ. սահմանապահ ապա Ֆեոդորովը, իսկ այնուհետև 1904 թ. Ե. Լալայանը, 1925 թ. Ի. Մեշչանինովը կատարել են պեղումներ: Հայտնաբերված բազմաբնույթ հնագիտական իրերի մի մասը այժմ պահպանվում է Նախիջևանի մարզային և ՀՍՍՀ պատմության պետական թանգարաններում:— Վիճակը՝ դամբարանների շուրջը մանր քարերով շարված ձվաձև կույտերի մի մասը ցրված են կամ էլ թաղված են հողի շերտով:

ՆԱԽՃԱՎԱՆ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II դդ.:— Տեղը՝ բերդի առանձին ավերակների հետքերը տեսանելի են այժմյան քաղաքի հարավային և հարավարևելյան թաղամասերի բարձունքների վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Վերակառուցումներ՝ V—VII դդ., X դ., XVI—XVII դդ.:— Միջնաբերդը՝ գտնվել է համալիրի հարավային բարձունքում:— Պարիսպները՝ քարաշեն և աղյուսաշեն, շրջանաձև ու քառանկյունի բուրգերով, ավերակներ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են այժմյան քաղաքի հարավարևելյան, արևմտյան և հյուսիսարևմտյան թաղամասերում:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Քաղաքի շինարարության ընթացքում քանդվել կամ հավասարեցվել են բերդի ավերակների մեծ մասը:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՆՈՅԻ ԳԱՄԱՐԱՆ-ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գտնվել է այժմյան քաղաքի հարավային կողմում, հայկական հին գերեզմանատանը:— Հորինվածքը՝ երկհարկա-

նի դամբարան-մատուռ, որի գետնահարկը մեջտեղում մեկ մույթով ութանկյուն թաղակապ շինություն է եղել:— Եինանյութը՝ կիսամշակ քար և աղյուս:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Վերանորոգումներ՝ VII—VIII դդ., XII—XIII դդ., XVII դ.:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակապում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1930-ական թվականներից հետո իսպառ ավերվել է:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՆՈՅԵՄՋԱՐԻ (ՆՈՅԻ ԲՐՈՋ) ԳԱՄԱՐԱՆ-ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գտնվել է քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմում, այժմյան հայկական գերեզմանատան քրիի գագաթին:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դամբարան:— Եինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակապում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ Ս.ԵՐԲՐՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ VI—VII դդ.:— Տեղը՝ գտնվում էր քաղաքի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառաբսիդ, գմբեթակիր բազիլիկա:— Եինանյութը՝ սրբատաշ կարմիր տուֆ, բազալտ և աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XII—XIII դդ., XVII դ., 1881—1900 թթ.:— Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Արսիդները՝ կիսաշրջանաձև:— Սվանդառներ՝ չունի:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան մուտքի բարավորին:— Որմնակաբներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակապում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ և պարիսպ:— Վիճակը՝ հուշարձանը քանդվել է քաղաքի շինարարության ժամանակ՝ 1975 թ.:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ 1868 թ. կառուցվել է աղյուսով եղած եկեղեցու հիմքերի վրա:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Տեղը՝ քաղաքի կենտրոնական մասում:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Նախիջևանի ժողովուրդ և հոգևոր դաս, Մկրտիչ Թունեսցի:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Եինանյութը՝

թը՝ սրբատաշ կարմիր տուփ:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Մույթերը՝** խաչաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Գմբեթը՝** աղյուսաշեն, շրջանաձև:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում, արևելյան ճակատում:— **Պատկերաքանդակներ՝** արևելյան ճակատում:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքերի և լուսամուտների շուրջը, ճակատներում:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցին ունեցել է եկեղեցապատկան մի քանի շինություններ, պարիսպ, զանգակատուն, որոնք այժմ քանդված են:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 336

ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVI դդ.:— **Տեղը՝** այժմյան քաղաքային գերեզմանատան մոտ:— **Տապանաքարերի թիվը՝** մինչև 1930-ական թվականները ունեցել է ավելի քան 400 տապանաքարեր: Այժմ մնում են 38-ը:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 10:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, իսկ արձանագրությունները քայքայված կամ եղծված են:

№ 337

ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.:— **Տեղը՝** քաղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմում, բարձունքի վրա:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 1000—1020:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 400—410:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված:

№ 338

ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԻ ԱՂԻ ՀԱՆՔԻ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— **Տեղը՝** Նախիջևան քաղաքից 12—13 կմ հյուսիս-արևմուտք, այժմյան աղքի հանքում:— **Բնույթը՝** հնադարյան հանքարան: 1879 թ. Պ. Պոլյակովը այդտեղից հայտնաբերել է 13 քարե մուրներ: 1976 թ. հանքի հանքախորշերից մեկում հայտնաբերվել է հին հանքի սրաններից մեկը, որն իր ձևով նման է ժամանակակից ֆուտբոլի դաշտերին: Այդ սրանից հայտնաբերվել է օջախներ, թախտերի, խեցեղենի մնացորդներ, բազալտե կացիներ, եղջյուրներից պատրաստված աշխատանքի գործիքներ և այլ հնագիտական իրեր:— **Վիճակը՝** լավ:

№ 339

ՆԱԽԻԶԵՎԱՆ ԶԱՂԱՔԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II հազարամյակ:— **Տեղը՝** քաղաքի հյուսիսային մասում:— **Բնույթը՝** թմբածն դամբարաններով գերեզմանատուն:— **Վիճակը՝**

դամբարանաթմբերի վերգետնյա մասերը ավերվել են: 1968 թ. այդտեղից հայտնաբերվել են 100-ի չափ բրոնզեդարյան զանազան հնագիտական իրեր:

№ 340

ԲՈՅՈՒԿՎՈՒԶԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. I դար:— **Տեղը՝** համանուն գյուղի մոտ գտնվող ջրամբարի մերձակայքում:— **Բնույթը՝** թմբածն դամբարաններով գերեզմանատուն:— **Վիճակը՝** դամբարանաթմբերի վերգետնյա մասերը համարյա թե հավասարեցված են գետնին: 1972 թ. այդտեղ պեղվել է 8 դամբարաններ, որոնցից հայտնաբերվել են նաև գիտական արժեք ներկայացնող նյութեր:

№ 341

ԱԼԻՍՊԱՏԻ (ՄՅԱՄՆԻԿՈՎԱԲԱԳԻ) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** գյուղի կենտրոնում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենապը՝** եկեղեցու XIX դ. վերանորոգման նպատակադրողներ Ալիսպատի բնակչություն:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Շինանյութը՝** սրբատաշ և ճեղքված քար, աղյուս:— **Վերանորոգումներ՝** 1887 թ.:— **Մուտքը՝** հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Գմբեթը՝** աղյուսաշեն, ութանիստ:— **Արձանագրություններ՝** հարավային ճակատում:— **Որձանակարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու հարավային մուտքի առջև կառուցված է երկհարկանի զանգակատունը: Շուրջը ունեցել է դպրոցի և այլ շինություններ, որոնք ավերվել են:— **Վիճակը՝** կանգուն, տեղ-տեղ ունի խաթիվածքներ:

№ 342

ԱԼԻՍՊԱՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶՆԱԳԱՎԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1854 թ.:— **Տեղը՝** եկեղեցու հարավային մուտքի առջև:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենապը՝** ալիսպատցի Հակոբ Վարդանյան:— **Հորինվածքը՝** երկու մույթերով, երկհարկանի:— **Շինանյութը՝** կիսամշակ քար, աղյուս:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մույթերը՝** քառակուսի:— **Արձանագրություններ՝** մույթերի հարավային և արևելյան ճակատներում:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի: **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 343

ԵՄԻՆԱՏԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— **Տեղը՝** գտնվում է գյուղի կենտրոնում:— **Ճար-**

տարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճաք՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Ծիճանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդաձևները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, բազմահատ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնակարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Ծրջակայքում՝ եկեղեցու արևմրտյան ճակատին կցված է գավիթը:— Վիճակը՝ ավերվել է 1979 թ.:

№ 344

ԵՄԻԱՆԱՅԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ կցված էր եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճաք՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ երկու մույթերով:— Ծիճանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերվել է 1979 թ.:

№ 345

ՔՅՈՒՎ-ԹԱՓԱՅԻ (ՄՈՒՐԱԲՈՒՐ) ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Նախիջևան քաղաքից 8 կմ հյուսիս-արևելք, համանուն գյուղի մոտ:— Բնույթը՝ բազմաշերտ (հիմնականում 4 շերտով), մոտ 22 մ հաստվածք ունեցող մոխրաբլուր, նշանավոր բնակատեղի: Առաջին անգամ այդտեղ պեղումներ է կատարել Ե. Լալայանը (1904 թ.), այնուհետև 1951—1953 թթ.՝ Օ. Արիբուլանը: Հնավայրը պեղվում է նաև այժմ:— Վիճակը՝ բավարար:

№ 346

ՔՅՈՒՎ-ԹԱՓԱՅԻ Ս. ՀՈՒՓՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճաք՝ աստապատցի Ավետիք:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանակ բազիլիկա:— Ծիճանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդաձևները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերիերում, մուտքի բարավորին:— Որմնակարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Ծրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կանգուն:

№ 347

ՔՅՈՒՎ-ԹԱՓԱՅԻ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում, մի քարձուռքի վրա:— Հորինվածքը՝ միանակ, փայտածածկ դահլիճ:— Ծիճանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդաձևներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Ծրջակայքում՝ նկատվում են հին շինության հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 348

ՎԵՐԻՆ ՈՒԶՈՒՆՈՐԱԻ ՄՈՒՐԱԲՈՒՐ-ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Բյուլ-Թախայից 4—5 կմ հեռու, համանուն գյուղի մոտ:— Բնույթը՝ բազմաշերտ, 7—8 մ հաստվածքով մոխրաբլուր և գրավում է մոտ 2 հեկտար տարածք:— Վիճակը՝ պեղվում է 1960 թ-ից, հայտնաբերված հնագիտական նյութերը պահպանվում են Նախիջևանի մարզպիս թանգարանում:

№ 349

ՆԵՐՔԻՆ ՈՒԶՈՒՆՈՐԱՅԻ ՄՈՒՐԱԲՈՒՐ-ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ համանուն գյուղի մոտ:— Բնույթը՝ բազմաշերտ, մոտ 5—6 մ հաստվածքով մոխրաբլուր:— Վիճակը՝ առաջին անգամ այդ հնավայրը 1904 թ. պեղել է Ե. Լալայանը:

№ 350

ՇՄՐԹԱՆԻ (ՇԵՄԱՀՄՈՒԳԻ) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1889 թ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճաք՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ չորս մույթերով, երկհարկանի:— Ծիճանյութը՝ աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Գմբեթը՝ ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ մույթերի ճակատներում տեղադրված վիմագրերը տեղահան են արված:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Ծրջակայքում՝ զանգակատունը կառուցված է եղել եկեղեցու հյուսիսային մուտքի մոտ: Եկեղեցին այժմ ավերված է:— Վիճակը՝ կանգուն:

№ 351

ԼԵՆԻՆԱՊԱՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.:— Տեղը՝ այժմյան գյուղ մտնող ճանապարհ

նի աջ և ձախ կողմերում:— **Տապանաքարերի թիվը՝ 216:— Տապանաքարե-
ոի տեսակը՝** քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 45:— Վի-
ճակը՝** մի քանի տապանաքարերը շուտ են տված:

№ 352

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ Ա. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ X—XII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմի
բարձրադիր սարավանջի հարթ վայրում:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:—
Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղակապ
դահլիճ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝**
XVII դ.:— **Մուտքը՝** հարավային ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:—
Ավանդատները՝ չունի:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնանկարներ՝**
չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջա-
կալքում՝** եկեղեցին ունեցել է 7—8 օժանդակ շինություններ, պարիսպ, որոնք
այժմ ավերված են:— **Վիճակը՝** ավերակ, քանդված է եկեղեցու ամբողջ
ծածկը, որմերի վերին հատվածները:

№ 353

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ Ա. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի կենտրոնում:— **Ծարտարա-
պետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝**
քառանյութ եռանավ բազիլիկա:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ
քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVI—XVII դդ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան և հարա-
վային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** հնգանիստ:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:—
Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, հարավային և արևմտյան ճակատնե-
րում:— **Որմնանկարներ՝** XVIII դ. (Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյաններ),
որոնք 1867 թ. վերականգնվել են անհայտ նկարչի կողմից:— **Պատկերաքան-
դակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակալքում՝** եկեղեցին հա-
րավային կողմում ունեցել է շինություն:— **Վիճակը՝** կանգուն, 1979 թ. քանդ-
վել է եկեղեցու ծածկի մի մասը, որմերում ունի վտանգավոր ճաքեր: 1983 թ.
թափվել է հարավային որմի որմնանկարները:

№ 354

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ Ա. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳ

Ժամանակը՝ XIX դ.:— **Տեղը՝** եկեղեցու մեջ:— **Զուգման տեղը՝** Վյատակ
նախնգի Սլոբոդսկ քաղաք:— **Զուլող վարպետը՝** Նիկոլայ Բակուլ:— **Ար-
ձանագրություններ՝** զանգի ներքևում:— **Զարդաքանդակներ՝** վերևի մա-
սում:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Վիճակը՝** քավարար:

№ 355

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ «ՉՈՄՍԳ ԳՍՐ» ԼՆԱՎԱՅԻ

Ժամանակը՝ IX—XII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավ-արևելյան կողմում,
բլրի վրա և նրա շուրջը:— **Բնույթը՝** միջնադարյան բնակատեղ, 1976 թ. ադ-
տեղից հայտնաբերել ենք մի շարք հնագիտական իրեր:— **Վիճակը՝** հնա-
վայրի շինությունները մինչև հիմքերը քայքայված են:

№ 356

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** «Չոմադ դար» հնավայրի բլրի գա-
զաթին:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** ան-
հայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղակապ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** սրբա-
տաշ բազալտ, կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** 1651 թ., XIX դ.:—
Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդա-
տներ չունի:— Արձանագրություններ՝** ինտերյերում, հյուսիսային ճակատում:
— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքան-
դակներ՝** թեմի ճակատին:— **Երջակալքում՝** եկեղեցին ունեցել է շինություն-
ներ և պարիսպ, որոնք այժմ իսպառ քայքայված են:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 357

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ Ա. ՀԱԿՈՔ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիս-արևմտյան կող-
մում, լեռնալանջին:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղակապ դահլիճ:— **Եինա-
նյութը՝** կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ՝** XVI—XVII դդ.:— **Մու-
տքը՝** հարավային ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ՝**
չունի:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:—
Երջակալքում՝ կան XVII դ. մի քանի խաչքարեր:— **Վիճակը՝** կիսականգուն,
քանդված է մատուռի ծածկի մի մասը, որմերի վերին շարքերը:

№ 358

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ Ա. ՀՈՒՓՍԻՄԵ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** ս. Հակոբ մատուռից 400 մ հա-
րավ-արևմուտք, գերեզմանատան մոտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղակապ
դահլիճ:— **Եինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:—
Մուտքը՝ արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ՝** չունի:—
Արձանագրություններ՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Երջակա-
լքում՝** նկատվում են շինության և պարսպի հետքեր, տապանաքարեր:— **Վի-
ճակը՝** ավերակ:

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 460—470:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 320—325:— Վիճակը՝ XVII—XVIII դդ. տապանաքարերը մեծամասամբ տեղահան են արված:

№ 360

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազ.:— Տեղը՝ Ազնաբերդից 4—5 կմ հյուսիս, բնականից անմատչելի լեռան վրա:— Պատվիրատուն, մեկեճաք՝ անհայտ:— Ծիճանյութը՝ անմշակ և կիսամշակ քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. IX—X դդ.:— Միջնաբերդ՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակներ՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա, սլարիսպների մոտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

№ 361

ԱԶՆԱԲԵՐԳԻ ՀՆԱՎԱՅԲ

Ժամանակը՝ բրոնզեդար:— Տեղը՝ Ազնվաբերդից 2—3 կմ հարավ-արևմուտք:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ:— Վիճակը՝ դամբարանների մի մասի վրայի շարված քարերի տեղահան են արված կամ թաղված են հողի տակ: 1970-ական թվականներին այդտեղից հայտնաբերվել են բրոնզեդարյան հնագիտական իրեր:

№ 362

ԳԱՐԱԳՈՒՇ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ազնաբերդ գյուղից 4,5—5 կմ հյուսիս-արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Գյուղը XIX դ. սկզբներից լքվել ու անմարդաբնակ է, ավերակներում նկատվում են ս. Աստվածածին եկեղեցու և գերեզմանատան հետքերը:

№ 363

ԳԱՐԱԳՈՒՇԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XVIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, լեռնալանջի փեշին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 55:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 17:—

Վիճակը՝ տապանաքարերը մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ, նկատելի արձանագրությունները քայքայված են:

№ 364

ՀԱԶԻՎԱՐԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնում:— Ծարտաբապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճաք՝ եկեղեցու XIX դ. վերանորոգման նպատակովորդներ Հաջիվարի բնակչություն:— Հորինվածքը՝ քառանկյոթ բազիլիկա:— Ծիճանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ 1877 թ.:— Մուտքը՝ հարավային, հյուսիսային և արևմտյան ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերիերում և մուտքերի մոտ եղած արձանագրությունները այժմ տեղում չեն:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի: Երջակայքում՝ եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջև կառուցված է երկհարկանի զանգակատունը: Եկեղեցուպատկան շինությունները և դպրոցի շենքի մեջ մասը այժմ արվերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ ունի ճաքեր:

№ 365

ՀԱԶԻՎԱՐԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1877 թ.:— Տեղը՝ եկեղեցու սուտքի առջև:— Ծարտաբապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճաք՝ Հաջիվարի բնակչություն:— Հորինվածքը՝ երկու զույգ մույթերով, երկհարկանի:— Ծիճանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն:

№ 366

ՀԱԶԻՎԱՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևմտյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 110:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 38:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասի արձանագրությունները եղծված են:

№ 367

ՏԱՄԲԱՏԻ (ԹՄԲՈՒԿԻ) Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ծարտաբապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկեճաք՝ ան-

հայտ:— **Հորինվածքը**՝ քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկա:— **Երանցույթը**՝ կիսամշակ բար, աղյուս:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ**՝ մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Որմնակարներ**՝ անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Երջակաքում**՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է զանգակատունը: Դպրոցի և այլ եկեղեցապատկան շինությունները ավերված են:— **Վիճակը**՝ կիսակործան: Մի քանի տարի առաջ հիմնահատակ կերպով հողին է հավասարեցվել եկեղեցու արևմտյան, հյուսիսային և հարավային պատերը:

№ 368

ՏԱՄԲԱՏԻ (ԹՄԲՈՒԼԻ) Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԶԱՆԳԱԿԱՍՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIX դ.:— **Տեղը**՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն**, **մեկենասը**՝ Տամբատի բնակչություն:— **Հորինվածքը**՝ երկու զույգ մույթերով, երկհարկանի:— **Երանցույթը**՝ աղյուս:— **Վերանորոգումներ**՝ չի ունեցել: **Մույթերը**՝ քառակուսի:— **Արձանագրություններ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ կանգուն, քանդված է ծածկը:

ԾԱՐՈՒՐ ԳԱՎԱՌ

Հիմ Հայաստանի այս գավառը վարչականորեն մտել է Ենձ Հայքի Այրարատ նահանգի կազմում և համարվում էր նրա 20-րդ գավառը: Ծարուրը մինչև V դարը եղել է Հայոց սարքունի կալված-գավառը: Արաքսական տիրապետությունից ազատագրելուց հետո հայոց Սմբատ Ա հազարատունի թագավորը Ծարուրն ընծայել է Սյունյաց իշխաններին: Թաթար-մոնղոլական, իսկ այնուհետև թուրքմենական ցեղերի ասպատակումներից հետո Ծարուրը որպես նախիջևանյան խանության գավառ, պարսկական տիրապետության ժամանակ գտնվել է նրա իշխանության ներքո: 1828 թ. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի հիանալուց հետո Ծարուրը Նախիջևանի մյուս գավառների հետ մտել է Ռուսաստանի կողմից կազմված Հայկական մարզի, ապա՝ 1849 թ. Երևանի նահանգի մեջ, իսկ 1875 թ. Վայոց ձորի հետ միասին կազմել է Ծարուր—Դարալագյազի գավառը, որը փաստորեն պահպանվեց մինչև 1918 թ.: Նախիջևանի խորհրդայնացումից և 1924 թ. այն որպես ավտոնոմ հանրապետություն կազմավորվելուց հետո՝ մինչև 1930 թ., պատմական գավառի տարածքը 1316 կմ² մակերեսով կոչվել է Ծարուրի շրջան, 1930—1966 թթ.՝ Նորաշենի շրջան, իսկ 1966 թ. այն վերանվանվել է Իլիչի շրջան:

Ըստ աշխարհագրական դիրքի Ծարուր գավառը տարածված է պատմական Արփախեալ (այժմ Արփա) գետի ստորին հոսանքում, Ծարուրի դաշտում: Գավառի տարածքն ու բնակատեղիներն արևմուտքից եզերվում են Արաքս գետով, արևելքից գավառը ռահմանակից է Վայոց ձորին, հարավ-արևելքից՝ Նախնավան, իսկ հյուսիսից Ոստան գավառներին: Արաքս գետից մինչև մոտակա լեռնալանջերը 14—15 կմ լայնությամբ և ավելի քան 30—32 կմ երկարությամբ ձգվող բարեբեր Ծարուրի դաշտն իր հերթին բաղկացած է երկու մասից՝ դեպի հյուսիս տարածված Սանդրուքի (Սադարա-

կի) և հարավային մասում փոփան բուն Ծարուրի դաշտերից: Սանդրոբից դեպի արևելք տարածվող Ծարուրի դաշտի Աղմաղանի լեռնաշղթայի Վելի լեռ և Գալչի Դոճեր (կամ Դահնա) երկգագաթ ճյուղավորումներով բաժանվում է Արարատյան դաշտից: Ծարուրի դաշտը փոքրիկ բլուրների առկայության հետևանքով բաժանվում է նաև երեք դարավանդների, որոնցից ստորինը՝ Արարատներն տարածքը, որը ծովի մակարդակից ունի 780—800 մ բարձրություն, հարթ է, բերքատու և փաստորեն կազմում է Արարատյան դաշտի շարունակությունը:

Հնուց ի վեր Ծարուր գավառում բարձր բերքատվությամբ աճում են ցորենի ու բամբակ, խաղող ու սեխ, ձմերուկ, բազմատեսակ մրգատու ծառեր և այլն: Արփա գետի բնական թեքության հեարավորություններն օգտագործվելով, դեռևս հին ժամանակներից սկսած մի շարք ջրանցքներով ոռոգվել են Ծարուրի դաշտի հողատարածությունները: Այժմ ևս այդ տարածքի գյուղատնտեսական հողատարածությունների ավելի քան 65%-ը (չորս 60 հազար հեկտար) ոռոգվում են Արփայի ջրերով: Պատմական գավառի գյուղերում ոռոգման, ինչպես և խմելու համար օգտագործել են բազմաթիվ ջրհորերի ջրերը: Չնայած հին ջրհորերի մեծ մասը ժամանակին չմաքրելու և չնորոգելու պատճառով այժմ շարքից դուրս են եկել, այնուամենայնիվ մնացած և գործող ջրհորերի թիվը անցնում է 150-ից:

Պատմական աղբյուրներում Ծարուրի մասին հնագույն վկայություններից մեկը Մ. Խորենացու պատմությունն է, որտեղ պատմահայրը մեջ բերելով հին հայկական վիպասանության անուշներից մեկը Աշել է. «[Արտավազդը, Արտաշեսի քաջ որդին, Արտաշատի հիմնվելու ժամանակ, մի փոքրիկ տեղ չգտնելով սպարանքի համար՝ անցավ, ասում են, գնաց և Մարաց մեջ շինեց Մարակերտը], որը գտնվում է Ծարուր կոչված դաշտում»¹: Այնուհետև պատմիչ Արծրունին², իսկ հետագայում Ստ. Օրբելյանը³ և այլ աղբյուրներ X—XIII դարերի անցքերի մասին խոսելիս մի քանի անգամ հիշատակում են Ծարուր գավառում և դաշտում կատարված մի քանի դեպքերի մասին: XIII դարում Վարդան պատմիչն այն անվանել է նաև քաղաք⁴: Գ. Ղափանցյանի ստուգարանությամբ Ծարուր տեղանունը, ստանց տարակուսանքների ծագել է Ծարա (sar(a) էթնիկական անունից⁵, որ բնակվել

են Ծարայի գարները⁶, որոնք, անտարակույս, հայ ժողովրդի հնագույն ցեղայիններից մեկն են եղել:

Ծարուր գավառի հարթավայրերում, Արփա գետի հոսանքն ի վեր և լեռնաշղթաների փեշերն ու բարձունքներում հիմնված հայոց հնամենի բերդաքաղաքներն ու բնակավայրերը, ինչպես նաև նրանց հուշարձանները դարերի ընթացքում հիմնահատակ կերպով մի քանի անգամ ավերվել են, իսկ նրա բնակչությունը բազմաթիվ անգամներ հրի ու սրի մատնվելով աստիճանաբար տեղահան է արվել իր հայրենի երկրից և ցրվել տարբեր կողմեր: Գավառի վաղ շրջանի աչքի ընկնող ամրություններ ու բնակավայրեր են եղել արքունի երթուղիների վրա գտնվող Արբա, Թագավորանիստ (Ծահթախտ) և այլ բերդաքաղաքները: Միջնադարում գավառի վարչամշակութային օջախներ են համարվել Սանդրուք, Աճի, Քեշխա, Վերին կամ Հին Նորաշեն, Հին Դաշարխ, Չանախչի, Ալաբլու, Քեշուզագ, Վարմախար, Բարչի և այլ ավաններն ու գյուղերը, որոնցից յուրաքանչյուրում մինչև XX դարի 15-ական թվականները բնակվում էին 50—150 տուն հայ բնակչություն: Ծարուրի պատմաճարտարապետական հուշարձանների գերակշռող մասը ավերվել է մինչև XIX դ: վերջերը, իսկ մնացած կանգուն և կիսախաթար, ավերակ հուշարձաններն էլ աստիճանաբար ավերվել են մինչև 1950-ական թվականները:

№ 369

ՎԵՐԻՆ ԿՍՄ ՈՒԼՅԱ.—ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱՄԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ 1856 թ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում, անմիջապես Արբա բերդի լեռան ստորոտում:— Ծարտարապետը՝ Հովհան Սարգսյան Չանգեզուրցի:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ երևանցի ազնվական Ստեփան աղա Գրիգորյան Նոյազարյանց:— Հորինվածքը՝ քառանյոթ եռանավ քաղիլիկա:— Ծիմանդոթը՝ կիսամշակ և սրբատաշ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդաները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, որոնք անհետ կորել են:— Ռոմանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ սև-

⁶ Չ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պորթլանդների մասին, Եր., 1944, էջ 35:

¹ Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Եր., 1968, 119:

² «Թովմայի վարդապետի Արծրունու պատմություն տանն Արծրունեաց», ի լոյս էած Ք. Պ., Ս. Պետրբուրգ, 1877, էջ 247, 300:

³ Ստ. Օրբելյան, Եզվ. աշխ., էջ 171, 312:

⁴ «Աշխարհացոյց վարդանու վարդապետի», քննական հրատարակություն Հայկ Պետրբուրգի, Բարիդ, 1960, էջ 14:

⁵ Գ. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ер. 1940, с. 62:

հայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցի և արևմտյան ճակատին կից ունեցել է երկհարկանի և բարձր ինտերյերով ընդարձակ շինություն, որն ավերված է:— **Վիճակը՝** մինչև հիմքերը ավերակ:

№ 370

ՎԵՐԻՆ ԿԱՄ ՈՒՂՅԱՆՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավարևելյան մասում:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

371

ՎԵՐԻՆ ԿԱՄ ՈՒՂՅԱՆՆՈՐԱՇԵՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավ-արևելյան կողմում, Արքա բերդ բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում, լեռան փեշին:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 200:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյունի:— **Սրձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 21:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված կամ շոտ տված են:

№ 372

ԱՐԲԱ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II հազարամյակ:— **Տեղը՝** Ուլլա-Նոդաշենի մոտ, անմիջապես Արփա գետի աջ ափին, լեռան վրա:— **Եինանյութը՝** անմշակ, կիսամշակ և սրբատաշ քար:— **Վերակառուցումներ՝** մ. թ. ա. VIII դ., վաղ միջնադար:— **Միջնաբերդը՝** գտնվում է լեռնագագաթի բարձունքում:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակներ:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են միջնաբերդի շուրջը, պարիսպների մերձակայքում:— **Վիճակը՝** ավերակ, որի հետքերի մի մասը ժամանակակից տեխնիկայի միջոցով աղավաղվել է:

№ 373

ՍԱՆԳՈՒԶԱՆ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II հազարամյակ:— **Տեղը՝** գտնվում է Արքա բերդից 8—8,5 կմ ձորն ի վեր, դեպի Արենի գյուղը:— **Եինանյութը՝** անմշակ և կիսամշակ քար:— **Վերակառուցումներ՝** մ. թ. ա. IX—VIII դդ.:— **Միջնաբերդը՝** գտնվում է լեռնագագաթի հարմարավետ վայրում:— **Պարիսպները՝** քա-

րաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակներ:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են միջնաբերդի շուրջը, պարիսպների մերձակայքում և այլ մասերում:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 374

ԿԱՄՈՒՐՋ ԱՐՓԱՅԻ ՎՐԱ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— **Տեղը՝** Նորաշեն-Արենի գծամասի միջին հատվածում:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** եռաթոփշք:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 375

ՔԱՐԱՎԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.:— **Տեղը՝** Նորաշեն-Արենի գծամասի միջին հատվածում գտնվող կամրջից մոտ 2—2,5 կմ դեպի Արենի:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղակապ դահլիճ:— **Եինանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շրջակայքում՝** նկատվում են կից եղած շինությունների ավերակների հետքերը:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

№ 376

ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նորաշեն-Արենի գծամասի վերին հատվածում, Արփա գետից 3—4 կմ հարավ-արևելք, լեռների գրկում:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտ 90 բնակելի և այլ շինություններ, նկատվում է հայոց գերեզմանատան հետքերը:— **Վիճակը՝** քայքայված:

№ 377

ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— **Տեղը՝** Արփա գետի ձախ կողմում, Արքա բերդից 2,5—3 կմ հյուսիս, բարձր լեռնագագաթի վրա:— **Եինանյութը՝** կիսամշակ և ճեղքված քար:— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ:— **Միջնաբերդը՝** անհայտ:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, մի քանի շարքերով:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են բարձունքի վրա և նրա շուրջը:— **Վիճակը՝** քայքայված:

№ 378

ԿԱՄԲԱՐԱՆԱՎԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— **Տեղը՝** Արփա գետի ձախ

կողմում, Արբա բերդից 2—2,5 կմ հյուսիս:— **Բնույթը՝** թմբաձև դամբարաններ:— **Վիճակը՝** դամբարանաթմբերի քարերի մեջ մասը տեղահան են արված: Մասնակիորեն կատարված պեղումների ժամանակ 1970-ական թվականներին այդտեղից հայտնաբերվել են մ. թ. ա. II—I հազարամյակների վերաբերվող հնագիտական նյութեր:

№ 379

ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. I հազարամյակ:— **Տեղը՝** Քարքի գյուղի մոտ, քարաբազաթ լեռան վրա:— **Ծիֆանյութը՝** կիսամշակ լեռնային քար:— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ:— **Միջնաբերդը՝** գտնվում է լեռնագագաթի հարմարավետ տեղում:— **Պարիսպները՝** մի քանի շարքերով, քարաշեն:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են միջնաբերդի շուրջը, պարսպամերձ գոտիներում:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

№ 380

ՀԻՆ ԿԱՄ ԱՎԵՐԱԿ ԳԱՇԱՐԻՒԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** այժմյան Նոր Դաշարխ գյուղից հյուսիս-արևելք:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեհնար՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Ծիֆանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնանկարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Չարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շրջակայքում՝** նկատվում են եկեղեցապատկան ավերված շինության հիմնաշարի հետքեր:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված: Ավերակների է վերածվել դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսերին:

№ 381

ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— **Տեղը՝** շրջանի այժմյան Դիզա գյուղից հյուսիս, Երևան—Նախիջևան մայրուղու ձախ կողմում, Արփա գետից հարավ-արևելք:— **Ծիֆանյութը՝** անմշակ և ճեղքված քար:— **Վերակառուցումներ՝** մ. թ. ա. IX—VIII դդ.:— **Միջնաբերդը՝** անհայտ:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակներ:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են լեռնագագաթի տարբեր մասերում, պարիսպների մոտ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 382

ԿԱՐԱԲԱՂԱՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏ

Ժամանակը՝ բրոնզեդարյան:— **Տեղը՝** գյուղից հյուսիս, դեպի Ազնաբերդ գյուղը:— **Բնույթը՝** դամբարանադաշտ, ստաշին անգամ 1960 թ., իսկ պեղումներ 1970 թ. այդտեղից հայտնաբերվել են բրոնզեդարյան հնագիտական իրեր, որոնք պահպանվում են Նախիջևանի մարզային թանգարանում:— **Վիճակը՝** դամբարանաբլուրների վրա շարված քարերի մի մասը տեղահան են արված կամ թաղված են հողի մեջ:

№ 383

ԿԱՐԱԲԱՂԱՐԻ ԲԵՐԳԻԿ ՀՆԱՎԱՅՐ-ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան քաղաքատեղի, որը հիմնվել է մ. թ. ա. II—I հազարամյակներում այդտեղ եղած բնակատեղի ավերակների վրա:— **Տեղը՝** այժմյան գյուղից հյուսիս-արևելք:— **Տարածքը՝** ընդգրկում է ավելի քան 40 հեկտար տարածություն, ուր տեսանելի են բազմաթևություն շինությունների հետքեր:— **Վիճակը՝** XX դ. սկզբներից սկսած այդ հնավայրի ավերակները Կարաբաղյար գյուղի բնակչությունը մասապարսպ օգտագործել են որպես շինանյութ: Վերջին տասնամյակներում ժամանակակից տեխնիկայի միջոցով հողին են հավասարեցվել բազմաթիվ շինություններ:

№ 384

ԿԱՐԱԲԱՂԱՐԻ ԽԱՉԱԹԻՆ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— **Տեղը՝** Բերդիկ հնավայր-քաղաքատեղից հյուսիս-արևելք:— **Ծիֆանյութը՝** անմշակ և կիսամշակ քար:— **Վերակառուցումներ՝** մ. թ. ա. IX—VIII դդ. և հետագա շրջաններում:— **Միջնաբերդը՝** անհայտ:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակներ:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են լեռնագագաթի տարբեր մասերում, պարիսպների մոտ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 385

ԳԱՐԱՍՈՒ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— **Տեղը՝** Գյումուշլու ախանի մոտ:— **Ծիֆանյութը՝** կիսամշակ և ճեղքված քար:— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ:— **Միջնաբերդը՝** անհայտ:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, ավերակ:— **Համալիրի ավերակները՝** գրավում են մոտ 5 հեկտար տարածք, որոնց մեծ մասը արդեն հարթեցվել է: Լեռնագագաթի հարմարավետ տեղերում կան մի քանի արհեստական ջրամբարներ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ՇԱՀԹԱԽՏ—ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԻՍՏ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— **Տեղը՝** այժմյան Ծահթախտ գյուղի մոտ։— **Բնույթը՝** բազմաշերտ բնակատեղի, որ 1934—36 թթ. պեղումներ է կատարել հնագետ ու ազագրագետ Ա. Ալեքսեյրովը։ Հայտնաբերված հնագիտական իրերի ու խեցեղենի մի մասը պահպանվում է Նախիջևանի մարզային թանգարանում։— **Վիճակը՝** հնավայրի տարածքից բնակչությունը մեծ քանակությամբ հող է տեղափոխել։

ՇԱՀԹԱԽՏԻ—ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԻՍՏԻ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— **Տեղը՝** համանուն հնավայրի մոտ, բարձունքի վրա, Կվրաղի սարահարթի հարավային եզրին։— **Երկրագործությունը՝** կիսամշակ և մշակված քար։— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ։— **Միջնաբերդը՝** գտնվում է բարձունքի իշխող վայրում։— **Պարիսպները՝** քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերված։— **Համայրիի ավերակները՝** գտնվում են բարձունքի վրա և փեշերին։— **Վիճակը՝** քայքայված, ավերակները և նստվածքը շրջակա բնակչությունը օգտագործել է որպես շինանյութ։ Ա. Վրույրը 1912 թ. Ն. Մտին հասցեագրած իր նամակներից մեկում նշել է, որ այդ բերդի ավերակներում եղել է սեպագիր արձանագրություններով քարեր։

ՇԱՀԹԱԽՏ—ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԻՍՏ ԲԵՐԳԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակ։— **Տեղը՝** համանուն բերդի հարավային և արևմտյան մասերում։— **Բնույթը՝** կրոմեխային։— **Վիճակը՝** դամբարանաբլուրների մեծ մասը այժմ վեր են ածվել այգիների և տների։ 1971 թ. այդտեղ քայքայել են մի քանի դամբարաններ, որոնք տվել են հարուստ հնագիտական նյութ։

ՇՈՐԹԱՓԱ ՀՆԱՎԱՅՐ-ԲԵՐԳԱՔԱՂԱՔ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— **Տեղը՝** այժմյան Իբարովյա գյուղի մոտ։— **Բնույթը՝** բազմաշերտ բնակատեղի։ 1930-ական թվականներին այդտեղ կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են մի շարք հնագիտական նյութեր։— **Վիճակը՝** քայքայված, որի տարածքի մի մասը արդեն վեր են ածվել դաշտերի։

ՇՈՐԹԱՓԱ ՀՆԱՎԱՅՐ-ԲԵՐԳԱՔԱՂԱՔԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— **Տեղը՝** հնավայրից հյուսիս-արևելք։— **Բնույթը՝** զանազան չափերի թմբաձև դամբարաններ։— **Վիճակը՝** դամբարանաթմբերի վրա շարված քարերի մի մասը արդեն թաղված են հողի մեջ կամ տեղահան են արվել։

ԱՆԻ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայարնակ գյուղ։— **Տեղը՝** այժմյան Սաղարակից հյուսիս-արևելք։— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտ 50—55 բնակելի և այլ շինություններ։— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված։

ՔԵՇԽԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայարնակ գյուղ։— **Տեղը՝** այժմյան Չանախչի գյուղից հյուսիս-արևմուտք։— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 70—80 բնակելի և այլ շինություններ։— **Վիճակը՝** ավերակներ, քայքայված։

ՔԵՇԽԱԻ ԿԱՄ ՔԵՇԻԾ-ՎԵՐԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.։— **Տեղը՝** Քեշիշ-Վերան վայրում։— **Մարտարակերտը՝** անհայտ։— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ։— **Հորինվածքը՝** անհայտ։— **Երկրագործությունը՝** կիսամշակ քար։— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ։ **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում։— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև։— **Մույթերը՝** անհայտ։— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ։— **Գմբեթը՝** անհայտ։— **Արձանագրություններ՝** անհայտ։— **Որմնակարգեր՝** անհայտ։— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ։— **Չորդաքանդակներ՝** անհայտ։— **Շրջակայքում՝** անհայտ։— **Վիճակը՝** քայքայված։

ՃԱՅՈՒԿ ԳԱՎԱՌ

Ճահուկ գավառը, որը միջնադարյան Սյունիքի 14-րդ գավառն էր համարվում, պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է դեռևս Սեբեոսի, Ա. Ծիրակացու, Ստ. Օրբելյանի, Ա. Դավրիժեցու և հետագա դարերի այլ պատմիչների պատմություններում: Այս գավառի պատմական տարածքը ընդգրկում է այժմյան Ծահրուզի շրջանը ամբողջապես և Նախիջևանի շրջանի մի մասը, որը միջնադարում (XII—XVII դարերում) փաստորեն հեռու էր բանուկ առևտրական ճանապարհներից: Միակ գլխավոր երթուղին, որը նպաստավոր նշանակություն է ունեցել, դա Նախիջևան—Սյունիք մայրուղին է եղել:

Ծահուկ գավառը I—IV դդ. գտնվում էր Արշակունիների թագավորության ներքո, իսկ հետագայում՝ X դարից, այն վարչականորեն մտնում է Սյունաց գահերեց իշխան Սմբատի տիրապետության տակ, որի մասին Սյունաց պատմիչ Ստ. Օրբելյանը նշում է. «Սմբատը վերցրեց ամբողջ Վայոց Ձորը և Ծահապոնքը, որը Ծահուկն գավառն է»¹: Այնուհետև XII դ. Ծահուկը որոշ ժամանակով գտնվում է Համտունյաց տոհմի ազատներ Ջուրջ և Սոսորովիկ ազատների իշխանության տակ: Հետագայում Ծահուկը Երևնյակ բերդի և Նախիջևանի Քառասրահ վայրի հետ մեկտեղ, որպես հայրենական կալվածքի, անցնում է Սյունյաց Օրբելյան իշխան Ելիկումին²: Օրբելյաններից հետո Ծահուկը՝ Ծահապոնք մասով, այնուհետև անցնում է Պոռչյան իշխաններին: XVI—XVIII դդ. Ծահուկը գտնվում էր Նախիջևանի խանության կազմում, XIX դ. երկրորդ կեսից՝ Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի մեջ:

Ծահուկը Նախիջևանի մյուս գավառների նման պատմաճարտարապետական հուշարձաններով հարուստ մի անկյուն է, որոնց մեծ մասը այժմ ավերակ վիճակում է գտնվում: Ծահուկի պատմական բնակավայրերը տեղադրված են հիմնականում լեռների գրկում և գետափնյա հարթություններում: Գավառի համարյա կենտրոնով հոսում է պատմական Նախնավան գետը, որի երկու ափերին, նրան սնող Կուրի, Նորս, Ծահապոնք, Սաղուասոնք և այլ վտակների ու ձորերի երկայնքով տեղադրված են Ծահուկի վաղեմի բնակատեղերն ու հուշարձանները: XVI—XVIII դարերում Ծահուկը բաժանված է

եղել երկու՝ Ծահուկ և Ծահապոնք մասերի, որի Ծահապոնք կամ Ծահապոնքը երբեմն հանդես է եկել նաև որպես առանձին գավառ:

Ծահուկ գավառը Նախիջևանի մյուս բնակատեղիների նման անմաս չի մնացել դժնի ու դաժան օրերի ավերումներից: Այսուհանդերձ գավառի հոգևոր կենտրոններն ու ճարտարապետական հուշարձանները XII—XVIII դարերում, որպես հայրենական տիրույթի արժեքների, խնամքով վերականգնվել ու նորանոր հուշարձաններ ու բնակավայրեր են հիմնվել Սյունաց ու Վայոց ձորի իշխանների կողմից կամ էլ նրանց հովանավորությամբ:

№ 394

ՎԱՍՍԿԱԿԵՐՅԻ (ՆԱԶԱՐԱԲԱՏԻ) ՀՆԱՎԱՅՐ-ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԿԱՇՏ

Ժամանակը՝ բրոնզեդար:— Տեղը՝ գյուղից 700—150 մ հյուսիս:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ:— Վիճակը՝ դամբարանաթմբերի վրա դրված մեծ ու փոքր քարերի մի մասը տեղահան են արված: Տարածքում կատարվել է մասնակի պեղումներ, իսկ մի մասն էլ հարթեցվել է:

№ 395

ՎԱՍՍԿԱԿԵՐՅԻ (ՆԱԶԱՐԱԲԱՏԻ) ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հարավային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 73:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քստանկյունի, խոյանի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 31:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արվել կամ շուռ են տված:

№ 396

ՃԱՅՈՒԿԻ (ՋԱՀՐԻԻ) Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևելյան թաղամասում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենազը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քստամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII—XIX դդ.:— Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ: Արձանագրություններ՝ հարավային և արևմտյան ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ XVIII—XIX դդ., հատվածներով:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Ծրջակալքում եկեղեցին ունեցել է շինություններ, որոնք այժմ քայքայված են:— Վիճակը՝ կանգուն, որմերում ունի ճաքեր:

№ 397

ՃԱՅՈՒԿԻ Ս. ՇՈՂՈՎԱԹ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ 1325—1330 թթ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենազը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Ծիհանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ

¹ Ստ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, Երևանի լույս է տեսնում 1936, էջ 255:

² Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 280:

բար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Ծրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ հուշարձանից մնում էր միայն արևելյան ճակատի մի մասը, որը 1982 թ. մարտի վերջերին ավերվել է:

№ 398

ԾԱՀՈՒԿԻ ԳԵՐՆԶՄԱՆՍՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XIX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևելյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ մինչև 1940-ական թվականները ունեցել է ավելի քան 500—600 տապանաքար, այժմ մնում են 150—155:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 36:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արվել կամ թաղված են հողի շերտով:

№ 399

ԾԱՀՈՒԿ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. XI—IX դդ.:— Տեղը՝ Ծահուկից 6—7 կմ հյուսիս-արևմուտք, հատած բուրգի ձև ունեցող բարձրագագաթ լեռան վրա:— Երանգությունը՝ կիսամշակ և անմշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. ա. IX—VIII դդ., հետագա շրջաններում:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է լեռնագագաթի հարմարավետ վայրում:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են միջնաբերդի շուրջը, պարիսպների մոտ և մերձակայքում:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 400

ՈՐԳՈՔ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ծահուկ գետի աջ կողմում, Ծահուկ գյուղից 2—2,5 կմ հեռու:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 80—90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ գյուղատեղիի մեծ մասը հարթեցվել է:

№ 401

ՊԱՀԵՍ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ծահուկ գետի աջ կողմում, Ծահուկից 9 կմ հեռու, այժմյան Փայիզ գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 402

ՊԱՀԵՍ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղիից մոտ 1 կմ արևելք, Ծա-

հուկ գետի աջ կողմում, մի բլրի վրա:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Երանգությունը՝ կիսամշակ և սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Ծրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է շինություններ և պարիսպ, որոնք այժմ իսպառ քայքայվել են:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:— Հուշարձանից մնում է միայն որմերի որոշ մասերի շարվածքները:

№ 403

ՆՈՐԲԵՐԳ (ԼԻԶԲԻՐԳ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ծահուկ գետի վերին հոսանքում, այժմյան Լիզբիրո գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60—65 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:— Գյուղատեղում նշմարվում են եկեղեցու, ինչպես նաև հայոց գերեզմանատան հետքերը:

№ 404

ԲԶՂԱՎՆ, ԲԶՂՈՆ (ԲԶՂՈՎ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ծահուկ գետի վերին հոսանքում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 405

ԹԱՄԱՇԱՂ (ԳԱՐՄԱՇԱԹԱՂ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ծահուկ գետի աջ կողմում, Բզղոնից մոտ 3 կմ հեռու:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 406

ԽԱՆ (ՎԱՅԻՐ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նախիջևան գետի ձախ ափին, այժմյան Վայիս գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 100—120 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ գյուղատեղի ավերակների մի մասի վրա հիմնված է այժմյան գյուղը, իսկ մնացած մասը վեր է ածվել բամբակի դաշտերի:

ԽԱԽԻ (ՎԱՅԽՐԻ) ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մոտավորապես մ. թ. ա. XVIII—XV դդ.:— **Տեղը՝** գյուղից հյուսիսարևելք, լեռան վրա:— **Ծինանյութը՝** անմշակ և ճեղքված քար:— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ:— **Միջնաբերդ՝** անհայտ:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, տեղ-տեղ պարիսպների լայնությունը հասնում է 4,5—5 մ:— **Ավերակները՝** գտնվում են լեռնագագաթին և պարիսպների մերձակայքում:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ԳԱՅԼԱԿԱԼ (ԽԱԼԽԱԼ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նախիջևան գետի ձախ ափին, այժմյան Խալխալ գյուղի մոտ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 100—120 բնակչոյի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** գյուղատեղի ավերակների մի մասի վրա հիմնված է այժմյան գյուղը, իսկ ճնացած մասը վեր է ածվել բամբակի դաշտերի:

ԹԱԹԵՐԸ (ԹՐԲԵՇ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նախիջևան—Սիսիան մայրուղու ձախ կողմում, ճանապարհից մոտ 5—5,5 կմ դեպի հյուսիսարևմուտք, այժմյան Թրբեշ գյուղի մոտ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 70—75 բնակչոյի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված: Գյուղատեղում քայքայված վիճակով նկատվում է եկեղեցու հետքեր:

ԹԱԹԵՐԸԻ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ բրոնզեդարյան ամրոց:— **Տեղը՝** գյուղատեղից 4—5 կմ հյուսիս-արևմուտք, բարձր լեռնագագաթի վրա:— **Ծինանյութը՝** անմշակ և ճեղքված քար:— **Վերակառուցումներ՝** անհայտ:— **Միջնաբերդը՝** չունի:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, ավերակ:— **Ավերակները՝** գտնվում են պարիսպների մոտ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ԾԱՎԱԼԸ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նախիջևան գետի ձախ ափին, Սաղուստոնք գետակը Նախիջևան գետին միախառնվելու տեղում:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 45—50 բնակչոյի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

ՍԱՂՈՒՅՍՈՆ-Ը (ՍԱԼՍՍՈՒՋ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նախիջևան—Սիսիան մայրուղու ձախ կողմում, այժմյան Սալասուզ գյուղի մոտ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտ 80—90 բնակչոյի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված: Գյուղատեղի ավերակների մի մասի վրա հիմնվել է այժմյան գյուղը:

ՍԱՂՈՒՅՍՈՆ-ԸԻ ԿԱՄՈՒՐՋ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.:— **Տեղը՝** Սաղուստոնք գյուղի մոտ, համանուն վտակի վրա:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեանապը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միաթոխք:— **Ծինանյութը՝** սրբատաշ կարմիր տուֆ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** կանգուն:

ԶԱՂԱ (ԵՆԻՔՅԱՆԳ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Նախիջևան—Սիսիան մայրուղու աջ կողմում, Սալասուզ գյուղից 4—5 կմ արևելք, անմիջապես Նախիջևան գետի աջ ափին:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է մոտ 40—50 բնակչոյի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

ՀԵՇԱՆԱ (ԳԱՐԱԲՈՅԱ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Սաղուստոնք վտակի ամենավերին մասում, Վալքի լեռնաշղթայի տակ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 60—70 բնակչոյի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ՇԱՄԵՆ ԿԱՄ ՇԱԴԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** Հեծանայից մոտ 3 կմ ներքև, այժմյան Թադա գյուղի մոտ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 60—65 բնակչոյի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ, նկատվում են հայոց գերեզմանատան և եկեղեցու ավերակների հետքերը:

ՇԱՄԵՆԻ ԿԱՄ ՇԱԴԱՆԻ Ս. ԽԱՋ ԿԱՄ ՔԱՄԻԻ ԽԱՋ ՎԱՆԸ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.:— **Տեղը՝** Թադա գյուղից 2—2,5 կմ ներքև,

ձորի մեջ, լեռնալանջի հարթ վայրում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** եկեղեցու XIX դ. վերանորոգման մեկենաս օծփեցի Համբարձում Փիրղալով:— **Հորինվածքը՝** քառամյոջ եռանավ բազիլիկա:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XV դ., XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցին հյուսիսային և արևմտյան կողմերում ունեցել է 5—6 վանքապատկան շինություններ, պարիսպ, գերեզմանատուն, որոնք այժմ միևնույն հիմքերը քայքայված են:— **Վիճակը՝** կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու ամբողջ ծածկը, որմերի վերին շարվածքները:

№ 418

ՕԾՈՓԻ ԿԱՄ ԱԾՈՓԻ (ԲՍ.Գ.ԱՄ.Մ.ՈՒԻ) Ս. ԱՍՏՎ.ԱՍՏՎ.ՄԻՆ ՎԱՆՔ

Փամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** այժմյան Բաղասյու գյուղից 600—700 մ արևելք, բարձրադիր լեռնաբլուրի լանջին:— **Ճարտարապետը՝** եկեղեցու XVII դ. վերանորոգման վարպետ Տիկեցի Մայխասի որդի Մարքարե:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** եկեղեցու XVII դ. վերանորոգման մեկենասներ Հովհանես եպիսկոպոս, մեկ տասնյակից ավելի Մարտիրոս գյուղի Պողոսյան տոհմի շատավիղներ:— **Հորինվածքը՝** քառամյոջ գմբեթակիր բազիլիկա:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ բազալտ և բաց նարնջագույն քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII—XVIII դդ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** քառակուսի:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Գմբեթը՝** քարաշեն, շրջանաձև:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում, արևմտյան, հարավային ճակատներում, գմբեթի վրա:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** հարավային ճակատում, ինտերյերում:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքերի շուրջը:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավիթը, հարավային և արևմտյան կողմերում գտնվել են վանական համալիրի մոտ 8—9 շինությունները, որոնք այժմ միևնույն հիմքերը ավերվել են:— **Վիճակը՝** կանգուն, քանդված է գմբեթի ծածկը, թափված են որմերի վերին շարվածքների երեսադաստող քարերը, հարավային ծածկի մի մասը:

№ 419

ՕԾՈՓԻ ԿԱՄ ԱԾՈՓԻ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Փամանակը՝ XII—XVIII դդ.:— **Տեղը՝** վանքի հարավային կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 140— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, խաչքա-

րեր, քառանկյունի, օրորոցաձև:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 26:— **Վիճակը՝** խաչքարերը և տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, տապալված ու կոտրատված են: Արձանագրությունները քայքայված են ու մանուսպատ:

№ 420

ՕԾՈՓԻ ԿԱՄ ԱԾՈՓԻ ԺԱՄ

Փամանակը՝ 1195 թ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավ-արևելյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, թաղակապ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ բազալտ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVI—XVIII դդ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** արևմտյան ճակատում:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցին արևմտյան ճակատի առջև ունեցել է գավիթ, որն այժմ ավերված է:— **Վիճակը՝** կանգուն, XVIII դ. եկեղեցու վերանորոգման ժամանակ թաղակապ ծածկը փոխարինված է փայտով:

№ 421

ՕԾՈՓԻ ԿԱՄ ԱԾՈՓԻ ԺԱՄԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Փամանակը՝ XV—XVIII դդ.:— **Տեղը՝** եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև, քակում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 22:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը:—** 4:— **Վիճակը՝** այժմ տապանաքարերը տեղահան են արված, որոնց մի մասը արդեն անհայտացել է, իսկ մնացած մասն էլ իրար գլխի հավաքված ձևով գտնվում են եկեղեցու հարավ-արևմտյան կողմի թեքադիր լանջին:

№ 422

ՕԾՈՓԻ ԿԱՄ ԱԾՈՓԻ ԺԱՄԻ ԽՍ.Զ.ՔԱՐԵՐԻ ԽՈՒՄԲ (6 ՀԱՏ)

Փամանակը՝ XIII դ.:— **Տեղը՝** եկեղեցուց 50—60 մ հյուսիս-արևելք, լեռնալանջին:— **Քանդակագործ վարպետը՝** անհայտ:— **Նյութը՝** բաց նարնջագույն քար:— **Արձանագրություններ՝** խաչքարերի ճակատներին:— **Ո՞ւմ հիշատակին կան ի՞նչ նպատակով՝** կանգնեցվել են որպես տապանաքարեր:— **Զարդաքանդակներ՝** բուսական, երկրաչափական:— **Վիճակը՝** խաչքարերի ստորին մասերը քայքայված են, երկու խաչքարը կոտրատված են մի քանի մասերի: Արձանագրությունները տեղ-տեղ կամ ամբողջովին հողմահարված ու քայքայված են:

ԾՅՈՓԻ ԿԱՄ ԱԾՈՓԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 700—730:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, խաչ-քարեր, օրորոցաձև, քառանկյունի, խոյաձև:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 240—245:— **Վիճակը՝** հին տապանաքարերի արձանագրությունների մի մասը քայքայված է, խաչքարերն ու խոյաքանդակները տապալված են գետնին կամ 2—3 մասի են բաժանված:

№ 424

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ VI դ.:— **Տեղը՝** համանուն ձորում, պատմական Ծահապու-նիք գյուղի մոտ, լեռնաշղթայի բրգաձև և անմատչելի քարածայրի վրա:— **Պատվիրատուն, մեկեճապը՝** Ծահապ, Սյունաց իշխաններ:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերակառուցումներ՝** IX—X դդ., XVI—XVII դդ.:— **Միջնաբերդը՝** գտնվում է հարմարավետ և անմատչելի բարձունքի վրա:— **Պարիսպներ՝** քարաշեն, ավերակ— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են միջնաբերդում և լեռնաշղթայի հարավ-արևելյան կողմում:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 425

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔ ԲԵՐԳԻ ՄԱՏՈՒՈՒ

Ժամանակը՝ XIII դ.:— **Տեղը՝** միջնաբերդի լեռան տակ, աղբյուրի մոտ: **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** կիսամշակ լեռնային քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** ունեցել է ինտերյերում:— **Շրջակայքում՝** կան XIV—XV դդ. մի քանի խաչքարերի բեկորներ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 426

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայարևակ գյուղ:— **Տեղը՝** Ծահապուք բերդի, այժմյան Քյանդ Ծահբուզ (Գյուղ Ծահբուզ) գյուղի մոտ, վտակի ձախ ափին:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է ավելի քան 110—120 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի արևելյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկեճապը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** անհայտ:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** անհայտ:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Գլմբեթը՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնանկարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շրջակայքում՝** նկատվում են վանական շինությունների հիմքերի ավերակները:— **Վիճակը՝** մինչև հիմքերը քայքայված:

№ 428

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XVIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղից արևելք, լեռնալանջի թեքադիր վայրում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 300:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, խաչքարեր, խոյաձև, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** չունի:— **Վիճակը՝** այս գերեզմանատան տապանաքարերը XIX դ. վերջերից սկսած տեղահան են արվել, իսկ մնացած մասն էլ կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված են ու եղծված:

№ 429

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՈՒ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** Ծահապունիք գյուղատեղից 1—5 կմ հյուսիս-արևմուտք, այգիների մեջ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** կան XVII դ. մի քանի փոքրիկ խաչքարեր:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 430

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՏՈՒՈՒ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** Ծահապունիք գյուղատեղից 2,5—3 կմ արևմուտք, դեպի Նախիջևան իջնող ճանապարհի աջ կողմում:— **Հորին-**

վածքը՝ միանավ, փալտածածկ դահլիճ:— Երանցույթը՝ կիսամշակ որձա-
քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII—XVIII դդ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբ-
սիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ ան-
հայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակալքում՝ կան XVII դ. 2—3 խաչ-
քարերի բեկորներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 431

ՔՆՈՂՔԻ (ՔՅՈՒՎՈՒՄԻ) Ա. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևմտյան մասում, գյուղ մտնող ճանապարհի աջ կողմում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա: Երանցույթը՝ սրբատաշ բազալտ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1657 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերլերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Երջակալքում՝ եկեղեցին ունեցել է շինություն, որն ավերվել է:— Վիճակը՝ կանգուն, ունի որոշ խարիչվածություն և ճաքեր:

№ 432

ԱՇՔԵԱՆ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. XI—IX դդ.:— Տեղը՝ Քյուքից 4—5 կմ հարավ-արևելք, լեռնագագաթի հարթ և բալթականին ընդարձակ վայրում:— Երանցույթը՝ անմշակ և կիսամշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. VIII—IX դդ.:— Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, քայքայված:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա, պարսպաշարերի մոտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

№ 433

ԱԳԱՐԱԿ ԳՅՈՒՎԱՍԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Քյուքից 1,5—2 կմ հյուսիս-արևելք, Ծահապունիք գետակի աջ կողմում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 100—120 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1825 թ. հետո լքվել ու փլատակների է վերածվել:—

№ 434

ԱԳԱՐԱԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի հարավային մասում, ճանապարհի ձախ կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 200—220:— Տապա-

նաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 13:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արվել կամ կորստույվել են, խաչքարերը տապալված են գետնին: Եղած արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

№ 435

ԱԳԱՐԱԿԻ Ա. ԽԱՉ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ X—XI դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղից 500—600 մ հյուսիս-արևմուտք, լեռնալանջի հարթ վայրում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1451 թ. վերանորոգման մեկենաս Ծահան Գագիկ, 1600 թ. վերանորոգման մեկենաս տիկին Մարգարիտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Երանցույթը՝ սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ 1451 թ., 1600 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշքանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերլերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակալքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է եղել գավիթը, հարավային և հարավ-արևմտյան կողմերում ունի մեկ տասնյակի հասնող վանական համալիրի և պարսպի ավերակներ:— Վիճակը՝ եկեղեցու կիսակործան ավերակները տեսանելի էին մինչև 1978 թ., այժմ փլատակի է վերածվել:

№ 436

ԽՈՌՈՒՆԻ ԿԱՄ ԽՈՌՆԻ ԳՅՈՒՎԱՍԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ծահապունիք ձորի ամենավերին մասում, պատմական Քրուն (այժմ Քեչիլ) գյուղից 4—5 կմ հյուսիս-արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Գյուղատեղում նկատվում են հալոց գերեզմանատնից մնացած մի քանի տապանաքարեր և եկեղեցու հիմնաշարերի ավերակները:

№ 437

ԽՈՌՈՒՆԻ ԿԱՄ ԽՈՌՆԻ ԲԵՐԳ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղից հյուսիս-արևելք, լեռնագագաթի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Երանցույթը՝ անմշակ և կիսամշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ X—XII դդ.:— Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում է լեռնագագաթի վրա, պարիսպների մերձակայքում:— Վիճակը՝ ավերակ:

ԲԱՐՈՆՔԻ ԿԱՄ ԲԱՐՈՆՔԻ (ԿԱՐԱԲԱԲԱՅԻ) ԳԵՐԵԶՄԱՆՑՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XI—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղից 700—800 մ արևելք, Նորս բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝ 112:**— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 31:**— **Վիճակը՝** հին տապանաքարերը և խաչքարերը տապալված են գետին, արձանագրությունները տեղ-տեղ կամ էլ ամբողջովի՞ են եղծված ու քայքայված են:

ԱՂՈՒԻ (ՄԱՀՄՈՒԳԱՎԱՅԻ) ԳԵՐԵԶՄԱՆՑՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևմտյան կողմում, Նորս գետակի ձախ ափին գտնվող ծիրանիների այգում:— **Տապանաքարերի թիվը՝ 37:**— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, խլայած:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը, տեղահան են արված, իսկ մնացածներն էլ թաղված են հողի մեջ:

ԱՂՈՒԻ «ՉԵՉԻ ՔԱՐ» ՍՐԲԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի արևմտյան մասում, անմիջապես գյուղ մտնող ճանապարհի ձախ կողմում:— **Հորինվածքը՝** երկու մեծ ժայռաբեկորներ են, որոնք հնուց ի վեր պաշտվում և սրբատեղի են համարվում: Վերջիններիս մոտ ժամանակին եղել մի փոքրիկ մատուռ, որն այժմ ավերված է:

ԶՈՒՐ ԿԱՄ ՆՈՐՍ-ՄԱԶՐԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նորս գյուղից 4—5 կմ հյուսիս:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** 1960 թ. հայերի հեռանալուց հետո վեր է ածվել ավերակների:

ԶՈՒՐԻ ԿԱՄ ՆՈՐՍ-ՄԱԶՐԱՅԻ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիս-արևմտյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Ծինանյութը՝** սրբ-

բառաչ և կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** անհայտ:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Որմնակարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակները՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակները՝** անհայտ:— **Ծրջակայքում՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** մինչև հիմքերը ավերակ:

ԶՈՒՐԻ ԿԱՄ ՆՈՐՍ-ՄԱԶՐԱՅԻ «ԿԱՊՈՒՅՏ-ԽԱԶ» ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան մասում, գյուղ մտնող ճանապարհի ձախ եզրին:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածակ դահլիճ:— **Ծինանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Ծրջակայքում՝** կան մի քանի անգարդ խաչքարեր:— **Վիճակը՝** ավերակ:

ԶՈՒՐԻ ԿԱՄ ՆՈՐՍ-ՄՇԱԶՐԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՑՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիս-արևմտյան մասում:— **Տապանաքարերի թիվը՝ 98:**— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 42:**— **Վիճակը՝** XVI—XVIII դդ. տապանաքարերի մեծ մասը տեղահան են արված կամ էլ կիսով չափ թաղված են հողի մեջ: Արձանագրությունների մի մասը քայքայված է:

ՆՈՐՍԻ ԿԱՄ ՆՈՐԱԳՅՈՒՂԻ Ա. ԳՅՈՒՏ ԿԱՄ ԼԻԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ 1251 թ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** Պողոսյանների Լիանոս իշխան:— **Հորինվածքը՝** անհայտ:— **Ծինանյութը՝** սրբառաչ բազալտ:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** անհայտ:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Գմբեթը՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** տեղում եղած շինարարական արձանագրությունը պե՞տ անհետ կորել է:— **Որմնակարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Ծրջակայքում՝** ունեցել է մի քանի վանքապատկան շինություններ, որոնք դեռևս XIX դ. վերջերին ավերվել են:— **Վիճակը՝** քայքայված:

ՆՈՐՄԻ Ա. ԵՐՐՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի արևմտյան թաղամասում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** եկեղեցու 1875 թ. վերանորոգման մեկենաս Նորսի ժողովուրդ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— **Ծիֆանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ, աղյուս:— **Վերանորոգումներ՝** 1654 թ., 1875 թ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան և հյուսիսային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** յոթանիստ:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատները՝** մեկ զույգ:— **Արձանագրություններ՝** արևմտյան ճակատում, ինտերյերում:— **Որմնակարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքերի շուրջը:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցու մուտքերի առջև կան XVII—XVIII դդ. մի քանի տապանաքարեր:— **Վիճակը՝** կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու հյուսիսային ավանդատունը, հուշարձանի ծածկի մի մասը և որմերում ունի ճաքեր:

№ 447

ԽՍԶՔԱՐ

Ժամանակը՝ 1251 թ.:— **Տեղը՝** Նորսի ս. Երրորդություն եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև:— **Քանդակագործ վարպետը՝** անհայտ:— **Նյութը՝** ասիտակ մարմարանման քար:— **Արձանագրություն՝** խաչքարի մերքևի մասում:— **Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝** ի հիշատակ Գիգի և ամուսնու:— **Զարդաքանդակներ՝** բուսական և երկրաչափական:— **Վիճակը՝** քայքայված է արձանագրությունը, կտրված է խաչքարի վերին անկյունային մասերը:

№ 448

ՆՈՐՄԻ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄՍՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XIX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հարավ-արևելյան թաղամասում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 290—300:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, խաչքարեր, օրորոցաձև:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 41:— **Վիճակը՝** տապանաքարերի մի մասը արդեն թաղված են հողի մեջ, իսկ մի մասն էլ տեղաճամ են արված կամ կտրատված են: Խաչքարերը տապալված են գետնին, արձանագրությունների մի մասը եղծված ու քայքայված են:

№ 449

ՆՈՐՄԻ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄՍՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսային կողմում:—

Տապանաքարերի թիվը՝ 167—170:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** քառակյունի, օրորոցաձև, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 110:— **Վիճակը՝** XVIII դ. տապանաքարերը մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ և արձանագրությունների որոշ հատվածները քայքայված:

№ 450

ՆՈՐՄԻ ԹՈՒԽ-ՄՍՆՈՒԿ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիֆանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** կան XVI—XVII դդ. խաչքարեր:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 451

ՆՈՐՄԻ ՆԱՀԱՏԱԿ ԿՍՄ ԶԻՍՐԱԹ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գտնվում է գյուղի արևմտյան կողմում:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիֆանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** կան խաչքարերի քնկորներ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 452

ՆՈՐՄԻ ԾԻՐԱՆՍՆՈՅԻ ԽՍԶՔԱՐ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.:— **Տեղը՝** գյուղից 600—700 մ հարավ-արևելք, բաց դաշտում:— **Քանդակագործ վարպետը՝** անհայտ:— **Նյութը՝** բազալտ:— **Արձանագրություն՝** խորանի շուրջը:— **Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝** ի բարեխոսության:— **Զարդաքանդակներ՝** բուսական և երկրաչափական:— **Վիճակը՝** կանգուն, արձանագրությունը տեղ-տեղ և հատվածաբար քայքայված է:

№ 453

ՆՈՐՄԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1875 թ.:— **Տեղը՝** ս. Երրորդություն եկեղեցու մոտ:— **Կառուցող վարպետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** Սարգիս քահանա Ամբատյան, Իսահակ դպիր, Հակոբ, Գաբրիել, Միքայել, Հայրապետ,

Արքանամ Սմբատյաններ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ալագանով: Ծինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Արձանագրություններ՝ շինարարական փիմագիրը այժմ տեղում չկա:— Վիճակը՝ գործող, բանդված է հուշարձանի ամբողջ թաղակապ հորինվածքը:

№ 454

ԲԵՐԳԱՏԵՂ-ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Նորս գյուղից 4—4,5 կմ հարավ-արևելք, բարձրադիր հարթ վայրում:— Տարածքը՝ ընդգրկում է ավելի քան 40—45 հեկտար:— Վիճակը՝ քայքայված, որի շինությունները դեռևս XIX դարում հարթեցվել են և բազմաթիվ քարակույտերի վերածվել:

№ 455

ԱՐԻՆՋԻ «ԿՈՒՅՍ ՎԱՌՎԱՌ» ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղից 1 կմ հարավ-արևմուտք, «Գյարուկ» կոչվող բլուրի մոտ, խաղողի այգու եզրին:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդառներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 456

ԱՐԻՆՋԻ ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 78:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 58:— Վիճակը՝ XVIII դ. տապանաքարերը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ:

№ 457

ԱՐԻՆՋԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XIX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 85:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 67:— Վիճակը՝ մին տապանաքարերը թաղված են հողի մեջ:

№ 458

ԱՐԻՆՋԻ «ՈՒԽՏԻ ԱՂԲՅՈՒՐ» ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ վաղ միջնադար:— Տեղը՝ գյուղից 2—2,5 կմ հյուսիս-արևմուտք, Կուքի բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում:— Բնույթը՝ բնակավայր-հնավայր:— Վիճակը՝ հնավայրի մի մասը վեր են ածվել դաշտերի:

№ 459

ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ Արինջ գյուղից 4—5,5 կմ դեպի Կուքի, «Կարկարա» անվանվող վայրում, Կուքի բարձրացող ճանապարհից 350—400 մ հյուսիս, արտի եզրին:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդառներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Ծրջակալքում՝ ունեցել է ինչ-որ շինություն և պարիսպ, որոնք այժմ ավերված են:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 460

ԱԿՈՒԻ ԿԱՄ ՀԻՆ ԱՐԻՆՋ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Արինջից 5—6 կմ հյուսիս-արևելք, «Տալկանոց» անվանվող դաշտամասում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 4—4,5 հեկտար տարածություն:— Վիճակը՝ քայքայված, վեր է ածվել արտի: Տարբեր ժամանակներում այրուղիից հայտնաբերվել են զանազան հնագիտական իրեր:

№ 461

ԱԿՈՒԻԻ ԿԱՄ ՀԻՆ ԱՐԻՆՋԻ «ԽԱՉԻ ՔԱՐԻ» ԱՂԲՅՈՒՐԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐ (Յ ՀԱՏ)

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղից 1,5—2 կմ հարավ-արևելք, աղբյուրի մոտ:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ որձաքար:— Արձանագրություններ՝ խորանների վերին մասերում:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ տապանաքար:— Զարդաքանդակներ՝ բուսական:— Վիճակը՝ գետնին ընկած, արձանագրությունները քայքայված և անընթեռնելի:

№ 462

ԿԱՐՄԻՐ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ (XVIII դ. վերջերից պարսկաբնակ) գյուղատեղի:— Տեղը՝ Արինջից 6—6,5 կմ դեպի Կուքի, ճանապարհի երկու կողմերում: Կուքի գետի աջ ափին:— Տարածքը՝ գրավել է մոտ 5 հեկտար տարածություն:— Վիճակը՝ քայքայված, վեր է ածվել արտերի:

№ 463

ԿԱՐՄԻՐ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐԻ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղից արևելք, սարալան-

ջի վրա, Կոսի գետի ձախ ափին:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ**՝ XIX դ.:— **Մուտքը**՝ արևմուտքից:— **Աբսիդը**՝ ուղղանկյուն:— **Ավանդատներ**՝ չունի:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Շրջակայքում**՝ նկատվում են շինության հետքեր, XIII—XIV դդ. բնորոշ խաչքարեր: Համանաբար այդտեղ եղել է վանք, որից մնացածը այժմյան ավերակ մատուռն է:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 464

ԱՐՄԱՎԱՇԵՆԻ (ՆԵՐՔԻՆ ՌԵՄԵՇԵՆԻ) ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:— **Հորինվածքը**՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Շինանյութը**՝ կիսամշակ որձաքար:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Մուտքը**՝ արևմուտքից:— **Աբսիդը**՝ ուղղանկյուն:— **Ավանդատներ**՝ չունի:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ չունի:— **Շրջակայքում**՝ կան հնատն մշակույթներով քարեր:— **Վիճակը**՝ ավերակ:

№ 464 ա

ԱՐՄԱՎԱՇԵՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ IX—XVI դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղի հյուսիսային կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 290:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ խաչքարերի և տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, իսկ մի մասն էլ թաղված են հողի մեջ:

№ 465

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԻ (ՎԵՐԻՆ ՌԵՄԵՇԵՆԻ) ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.:— **Տեղը**՝ այժմյան գյուղ հարավարևելյան մասում:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Հորինվածքը**՝ անհայտ:— **Վերանորոգումներ**՝ անհայտ:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը**՝ կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը**՝ անհայտ:— **Ավանդատները**՝ մեկ զույգ:— **Գմբեթը**՝ անհայտ:— **Արձանագրություններ**՝ անհայտ:— **Որձնանկարներ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Զարդաքանդակներ**՝ անհայտ:— **Շրջակայքում**՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի օժանդակ շինություններ, որոնք արդեն քայքայված են:— **Վիճակը**՝ քայքայված, եկեղեցին ավերակների է վերածվել դեռևս XIX դ. սկզբներին:

№ 466

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XVIII դդ.:— **Տեղը**՝ գյուղից հյուսիս:— **Տապանաքարերի թիվը**՝ 70—75:— **Տապանաքարերի տեսակը**՝ հարթ, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը**՝ չունի:— **Վիճակը**՝ տապանաքարերը մեծամասամբ տեղահան են արված, մնացածներն էլ կեսից ավելի թաղված են հողի մեջ:

№ 467

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԻ «ԱՆԱՊԱՏ» ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ վաղ միջնադարյան:— **Տեղը**՝ գյուղից 2—2,5 կմ հյուսիս-արևելք, լեռնագագաթի վրա:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ անհայտ:— **Շինանյութը**՝ անմշակ և կիսամշակ լեռնային քար:— **Վերակառուցումներ**՝ XIII—XIV դդ.:— **Միջնաբերդը**՝ չունի:— **Պարիսպները**՝ քարաշեն, ավերակ:— **Համալիրի ավերակները**՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա և նրա շուրջը:— **Վիճակը**՝ ավերակ, քայքայված:

№ 468

ԿՈՒՔԻԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿՍՄ ՀԱԶԱՐԱՔՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ X—XI դդ.:— **Տեղը**՝ Կուրիից մոտ 700 մ հյուսիս, լեռնալանջի հարթ վայրում:— **Ճարտարապետը**՝ անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը**՝ վանքի XIII դ. վերանորոգման մեկենաս Պողոսյանների Պապյա իշխան:— **Հորինվածքը**՝ եռաբսիդ գմբեթավոր, արտաքուստ քառանկյունի, իսկ ներքուստ խաչաձև հատակագծով:— **Շինանյութը**՝ սրբատաշ քաղալ:— **Վերանորոգումներ**՝ XIII դ., XV—XVII դդ.:— **Մուտքը**՝ արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդները**՝ կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատները**՝ երկու զույգ:— **Արձանագրություններ**՝ ինտերլիերում:— **Որձնանկարներ**՝ չունի:— **Պատկերաքանդակներ** չունի:— **Զարդաքանդակներ**՝ լուսամուտների և մուտքերի շուրջը:— **Շրջակայքում**՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, որից քիչ հյուսիսարևմուտք գտնվում է վանքի գրատունը: Հուշարձանի հյուսիսային հարավային և արևմտյան կողմերում, պարսպի մեջ վերցված գտնվել են վանական օժանդակ այլ շինությունները, աղբյուրը, որոնք այժմ կիսավանգուն կամ իսպառ քայքայված տեսքով են:— **Վիճակը**՝ ավերակ, քանդված է եկեղեցու և արևելյան ավանդատների ամբողջ ծածկերը, պատերի վերին մասերը:

№ 469

ԿՈՒՔԻԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿՍՄ ՀԱԶԱՐԱՎՔՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XIV դ.:— **Տեղը**՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:

— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ քաղալտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը, ինտերյերում:— Վիճակը՝ կիսակազմում, քանդված է ամբողջ ծածկը:

№ 470

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ ՀԱԶԱՐԱԲՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔԻ ԳՐԱՏՈՒՆ

Փամանակը՝ XIII դ.:— Տեղը՝ եկեղեցու գավթի արևմտյան կողմում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ, կազմված է երկու մասից:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ հուշարձանի հարավային ճակատի առջև եղել է ինչ-որ շինություն:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է ծածկի առանձին հատվածները:

№ 471

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ ՀԱԶԱՐԱԲՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Փամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ եկեղեցուց 250—300 մ հարավ:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ հարավից:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող, քանդված է հուշարձանի ծածկը:

№ 472

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ ՀԱԶԱՐԱԲՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Փամանակը՝ X—XV դդ.:— Տեղը՝ վանքի արևմտյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 18:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 3:— Վիճակը՝ տապանաքարերը տեղահան են արված, արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

№ 473

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՎԱՐԳԱՆ ԿԱՄ ՆԱՀԱՏԱԿԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Փամանակը՝ X—XII դդ.:— Տեղը՝ ս. Նշան կամ Հազարաբյուրաց վանքից 2—2,5 կմ հյուսիս-արևմուտք:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիր

ատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVI—XVII դդ.:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ, որոնք այժմ ավերված են: Կան նաև XVI—XVII դդ. մի քանի խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

№ 474

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ԱՏԵՓՍԵՍՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Փամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ կան XII—XIII դդ. բնորոշ մշակված քարեր և մի քանի հարթ տապանաքարեր:— Վիճակը՝ քայքայված, եկեղեցուց այժմ տեսանելի է միայն արևելյան ճակատի հիմնաշարերը:

№ 475

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Փամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ծարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1669 թ. վերանորոգման նպատավորողներ Կուքիի ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1669 թ.:— Մուտքը՝ անհայտ:— Աբսիդը՝ անհայտ:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ անհայտ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, այժմ տեղահան արված:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ եկեղեցու ավերակ հիմքերի վրա XX դ. սկզբներին կառուցել են մզկիթ:

№ 476

ԽՈՂՐԱՄԻՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Փամանակը՝ միջնադարյան հույարձակ գյուղ:— Տեղը՝ Կուքի գյուղից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 40—45 բնակելի և այլ

շինություններ:— **Վիճակը՝** XVIII կեսերից հետո անմարդաբնակ է և վլատակների է վերածված: Ավերակներում նկատվում են հաչոց գերեզմանատան հետքերը:

№ 477

ՉԱՐԻՆ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հաշարենակ (XIX դ. կեսերից մինչև 1971 թ. սոյրբեջանաբնակ) գյուղ:— **Տեղը՝** Կուքիից 6—7 կմ արևելք, բարձրաբերձ լեռան տակ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 80—90 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** 1971 թ. անմարդաբնակ է և ավերակների է վերածվել:

№ 478

ՉԱՐԻՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղի հարավ-արևելյան կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 240—245:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** չունի:— **Վիճակը՝** գերեզմանատան տապանաքարերը ամբողջովին կամ էլ մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ:

№ 479

ՉԱՐԻՆԻ ԲԵՐՂ

Ժամանակը՝ բրոնզեդարյան:— **Տեղը՝** գյուղատեղի հյուսիսային կողմում վեր խոյացող լեռան կատարին:— **Ծիհանյութը՝** անմշակ և ճեղքված քար:— **Վերակառուցումներ՝** մ. թ. ա. IX—VI դդ., մ. թ. X—XII դդ.:— **Միջնաբերդը՝** անհայտ:— **Պարիսպները՝** քարաշեն, ավերակներ:— **Համալիրի ավերակները՝** գտնվում են լեռնագագաթին և սարիսպների մերձակայքում:— **Վիճակը՝** ավերակ, քայքայված:

№ 480

ԿԺԱԶՈՐԻ ԿԱՄ ԿԺԱԾՈՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾՄԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանակ բազիլիկա:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ բազալտ:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդալները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** ինտերլերում:— **Որմնակարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Ծրջակայքում՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** կանգուն, ծածկում ունի որոշ սալերի թափվածք:

№ 481

ԿԺԱԶՈՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 470—490:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 82:— **Վիճակը՝** հին տապանաքարերը մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ: Խաչքարերը տապալված են գետնին:

№ 482

ԿԺԱԶՈՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XIV դդ.:— **Տեղը՝** գերեզմանատանը:— **Հորինվածքը՝** միանակ, թաղակապ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** կիսամշակ և սրբատաշ բազալտ:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդալներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Ծրջակայքում** ունի մի քանի գեղաքանդակ խաչքարեր:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 483

ԿԺԱԶՈՐԻ ՀՈՎՎԱՀԱՅՐ ՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի արևմտյան կողմում, բլրի վրա:— **Հորինվածքը՝** միանակ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդալներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Ծրջակայքում՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** կիսականգուն:

№ 484

ԿԺԱԶՈՐԻ ԶԱՐՍՈՒ-ԲԱԶԱՐ ԿԱՄ ԳՈՒԲԱՆ-ԲԱԶԱՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հաշարենակ գյուղ:— **Տեղը՝** խաչի ձոր կոչվող դաշտում:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է շուրջ 6—7 հեկտար տարածություն:— **Վիճակը՝** քայքայված, բնակավայրի մեծ մասը վեր է ածվել դաշտերի:

№ 485

ԳՈՄԵՐԻ ԿԱՄ ԳՅՈՒՄՈՐԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսային թաղամասի բարձրադիր վայրում:— **Ծարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հորինվածքը՝** քառամույթ եռանակ բազիլիկա:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:—

Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Մույթերը՝** խաչաձև:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Արձանագրություններ՝** արևմտյան և հարավային ճակատներում:— **Որմնանկարներ՝** չունի:— **Պատկերաքանդակներ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** մուտքերի շուրջը:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցին ունեցել է շինություններ, որոնք ավերվել են:— **Վիճակը՝** կանգուն:

№ 486

ԳՈՄԵՐԻ «ԿԱՊՈՒՅՏ ԽԱԶ» ՍՐԲՍՎԱՅՐ-ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիս-արևելյան ձորի մեջ:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** չունի:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** կա մի մեծ քար, որն իր վրա ունի խաչաքանդակ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 487

ԳՈՄԵՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XX դդ.:— **Տեղը՝** գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 480—500:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյունի, խլյաձև:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** 100—105:— **Վիճակը՝** հին տապանաքարերը մեծամասամբ կիսով չափ կամ ամբողջովին թաղված են հողի տակ, տեղահան արված:

№ 488

ԳՈՄԵՐԻ «ԱՆԱՊԱՏ» ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— **Տեղը՝** գյուղի հարավարևելյան կողմում:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ., XIX դ.:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** կիսաշրջանաձև:— **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 489

«ՀԱԶԱՐԱՓՐԿԻՉ» ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.:— **Տեղը՝** գտնվում էր Գոմեր գյուղից 4—5 կմ հյուսիսարևմուտք, անմիջապես Ծահբուզ—Սիսիան մայրուղու աջ կողմում:— **Ճարտարապետը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն, մեկենասը՝** անհայտ:— **Հո-**

րինվածքը՝ երկհարկանի դամբարան-եկեղեցի:— **Ծիհանյութը՝** սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:— **Վերանորոգումներ՝** XVII դ.:— **Մուտքը՝** արևմտյան ճակատում:— **Աբսիդը՝** անհայտ:— **Մույթերը՝** անհայտ:— **Ավանդատները՝** մեկ գույգ:— **Գմբեթը՝** անհայտ:— **Արձանագրություններ՝** ինտերյերում եղած վիմագրերը տեղահան են արվել:— **Որմնանկարներ՝** անհայտ:— **Պատկերաքանդակներ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** անհայտ:— **Շրջակայքում՝** եկեղեցին ունեցել է վանքապատկան շինություններ, պարիսպ, գերեզմանատուն, որոնք ժամանակի ընթացքում հիմնահատակ ավերվել են:— **Վիճակը՝** այս վանական համալիրից մնացած միակ հուշարձանը եկեղեցու առաջին հարկի սվանդաններն էին, որոնք 1978 թ. հետո հիմնահատակ կերպով ավերվել ու ծածկվել են հողի շերտով: Հուշարձանը Ծահապունիքի հայության համար մինչև վերջերս էլ նշանավոր սրբավայր էր համարվում:

№ 490

«ՀԱԶԱՐԱՓՐԿԻՉ» ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.:— **Տեղը՝** գտնվում էր վանքի հյուսիսարևելյան կողմում:— **Տապանաքարերի թիվը՝** 26:— **Տապանաքարերի տեսակը՝** հարթ, քառանկյունի:— **Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝** անհայտ:— **Վիճակը՝** 1978 թ. հետո տապանաքարերը տեղահան են արված և անհայտացված են:

№ 491

«ՀԱԶԱՐԱՓՐԿԻՉ» ՎԱՆՔԻ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— **Տեղը՝** վանքատեղից 300—400 մ հյուսիսարևելք, Նախիջևան գետի աջ ափին:— **Հորինվածքը՝** միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— **Ծիհանյութը՝** կիսամշակ քար:— **Վերանորոգումներ՝** անհայտ:— **Մուտքը՝** արևմուտքից:— **Աբսիդը՝** ուղղանկյուն, — **Ավանդատներ՝** չունի:— **Արձանագրություններ՝** անհայտ:— **Զարդաքանդակներ՝** չունի:— **Շրջակայքում՝** կան XVII դ. մի քանի փոքրիկ խաչքարեր:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 492

ՈՓԻՔ ԿԱՄ «ՄԱՐՆԻ ՓՈՇՏ» ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— **Տեղը՝** պեղման Բջնաղ (Բիշանակ) գյուղից 4—4,5 կմ հյուսիսարևելք, անտառի մեջ:— **Տարածքը՝** ընդգրկել է 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— **Վիճակը՝** ավերակ:

№ 493

ՈՓԻՔԻ ԿԱՄ «ՄԱՐՆԻ ՓՈՇՏ» ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ ԵԿԵՂԵՅԻ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.:— **Տեղը՝** գյուղատեղում, անտառի մեջ:—

ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենարը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանակ բազիլիկա:— Ծիճանկությունը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVI—XVII դդ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնակարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Ծրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է օժանդակ շինություններ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 494

ԲԶՆԱԿԻ (ԲԻՉԱՆԱԿԻ) ԱՂԲՅՈՒՐԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ 1084 թ.,— Տեղը՝ Բջնակից վերև, Սիսիան մեկնող մայրուղու եզրին գտնվող աղբյուրի մոտ:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ բազալտ:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ Ավառի և Մարեմի հիշատակին:— Զարդաքանդակներ՝ բուսական և երկրաչափական:— Վիճակը՝ արձանագրության որոշ տեսերը մաշված են:

№ 495

ԲԶՆԱԿԻ (ԲԻՉԱՆԱԿԻ) ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XIX դ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում, փոքրիկ ձորակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթոփշք:— Ծիճանկությունը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1910-ական թվականներ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ լավ:

№ 496

ԵԶԱՏՈՒՆՔ (ԶԱՌՆԱՏՈՒՆ) ԳՅՈՒՂԱՍԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ (XIX դ. աղբրեջանաբնակ): Տեղը՝ Բջնակից մոտ 4 կմ ներքև, Նախիջևան գետի ձախ կողմում, նրանից 2—3 կմ դեպի անտառը:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60 բնակելի և օժանդակ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

№ 497

ԽԱՆԶԻՐԱԿ ԿԱՄ ԽՆԶՐԱ ԳՅՈՒՂԱՍԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Բջնակից 1,5—2 կմ ներքև, Նախիջևան գետի աջ կողմում, նրանից 2 կմ դեպի անտառը:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 60—65 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝

1919—20 թթ. անմարդաբնակ և ավերակ: Ավերակներում նկատելի են հայոց գերեզմանատան հետքերը:

№ 498

ԱՂՏԱՎ (ՆԵՐՔԻՆ ՂՇԱՂ) ԳՅՈՒՂԱՍԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ (XIX դ. սկզբներից աղբրեջանաբնակ) գյուղ:— Տեղը՝ Կժաձոր գյուղից մոտ 7—8 կմ հյուսիսարևմուտք, Նախիջևան գետի աջ կողմում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

№ 499

ԱՐՔՈՅՔԱՅ (ՎԵՐԻՆ ՂՇԱՂ) ԳՅՈՒՂԱՍԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ այժմյան Վերին Ղշաղ գյուղի «Ղշաղի քարայրներ» անվանվող վայրում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 80—90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

№ 500

ԲԱԹԱԲԱԹ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐԻ «ՔԱՐԵ ՏՈՒՆ» ԿԱՄ «ՀԻՆ ՏՈՒՆ»

Ժամանակը՝ նախնադարյան:— Տեղը՝ Բայթարաթ արոտավայրում, Նախիջևան—Սիսիան մայրուղու ճանապարհին՝ Սիսիանի լեռնանցքի լեռան փեշին, մայրուղուց մոտ 800 մ դեպի հարավ:— Հորինվածքը՝ բաղկացած է ժայռի մեջ արհեստակաճորեն փորված չորս սեղաններից:— Մուտքը՝ արևմուտքից, ձվաձև բացվածքով:— Արձանագրություններ՝ ժայռակոփ բնակարանի հյուսիսային կողի վրա երեք տողով (0,55 մ բարձրությամբ և 3,40 մ երկարությամբ) քանդակված է XII—XIV դդ. հայերեն արձանագրություն, որն այժմ խիստ քայքայված է:— Վիճակը՝ բավարար, քայքայված է արձանագրությունը, մուտքի մոտ եղած մի մարդու դիմաքանդակը փշրված է:

№ 501

ԲԱԹԱԲԱԹԻ «ՔԱՐԵ ՏԱՆ» ԿԱՄ «ՀԻՆ ՏԱՆ» ԶԿՆԱՔԱՆԳԱԿ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— Տեղը՝ «Քարե տնից» 300—350 մ հյուսիս-արևմուտք, բարձրադիր վայրում:— Նյութը՝ մշակված որձաքար:— Բնույթը՝ ձկնակերպ մշակումով հուշարձան, որի վրա պարզ կերպով նկատվում են պոչի, փորի, մեջքի ու գլխի ձևերը:— Վիճակը՝ 1983 թ. հետո տեղահան է արված:

ԲԱԹԱԲԱԹԻ ՄԵԼԻՔ ԹԱՆԳՅԱՆԻ ՔԱՐՎԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ «Բարե տնից» 250—300 մ հյուսիս, հարթ վայրում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ ոմն մելիք Թանգյան:— Հորինվածքը միանավ, թաղակապ:— Եինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ հարավից:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ ավերակ, քայքայված:

ԲԱԹԱԲԱԹԻ ՀՆԱՎԱՅՐ-ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ այժմյան Բաթաբաթ անվանվող արտավայրի տարածքում, Սիսիանի լեռնանցքի մոտ, լճակների շուրջը:— Տարածքը՝ ընդգրկում է ավելի քան 300—330 հեկտար տարածություն, ուր տեսանելի են զանազան շինությունների հետքեր, դամբարանադաշտերի տեղեր և այլն:— Վիճակը՝ ընդարձակ հնավայրի հետքերի մեծ մասը արդեն հարթեցված են, տեղ-տեղ թաղվել են հողի փլվածքների տակ, իսկ առանձին շինությունների քարերը անասնապահները հավաքելով քարակույտերի և պարիսպների են վերածել:

ՅԵՅԻԿ ԳՅՈՒՎԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ պատմական Օծոփ (Բաղանիու) գյուղից 4—5 կմ հյուսիս-արևմուտք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, անմարդաբնակ է XVIII դ. վերջերից: Ավերակներում նշմարվում են եկեղեցու հետքերը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՄԱՀԱՎԱՔ ՑՈՒՑԱԿ

ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ X—XIX ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՎԱԾ ԵՎ ԱՎԵՐՎԱԾ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ

Գրավոր աղբյուրներում հիշատակվող և այս ցուցակում ընդգրկված հուշարձաններից 83-ը եկեղեցիներ ու վանքեր են, 4-ը՝ կամուրջներ, 3-ը՝ բերդեր, իսկ 9-ը՝ քարավանատներ:

ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌ

1. Բղևի (Բիլավի) եկեղեցի.	Հովհաննես Մկրտիչ վանք (Գանձակի մերձակայքում).
2. Բոհրուտի կամ Բեխրուտի եկեղեցի.	11. Ստուպիի կամ Ըստոպիի եկեղեցի
3. Դուզլինի կամ Դուկկինի եկեղեցի.	12. Տևիի կամ Թիվիի ս. Թովմա վանք
4. Կորուխլար գյուղատեղի.	13. Տրունիսի կամ Տրունիբի «ՕՇ մար» մատուռ
5. Մազրայի եկեղեցի.	14. Յղնայի ս. Գևորգ եկեղեցի
6. Յայջիի եկեղեցի.	15. Յղնայի ս. Հիսուս եկեղեցի
7. Նավիշի ս. Աստվածածին եկեղեցի.	16. Յղնայի ս. Նշան եկեղեցի
8. Նորակերտի կամ Նոր Գյուտի եկեղեցի.	17. Փառակայի ս. Գևորգ կամ Զորավանք անապատ
9. Նուռնուսի ս. Ստեփանոս եկեղեցի.	18. Փառակայի ս. Նշան եկեղեցի
10. Սինեական անապատ կամ ս.	

ԵՐՆՁԱԿ ԳԱՎԱՌ

- 19. Արազիների Պողոս-Պետրոս Եկեղեցի
- 20. Ապարանների ս. Ստեփանոս Եկեղեցի
- 21. Ապարանների ս. Հակոբ Եկեղեցի
- 22. Ապարանների ս. Աստվածածին Եկեղեցի
- 23. Խանաղայի կամուրջ
- 24. Խոշակունիքի կամ Խաչկաշենի ս. Գեղարզի վանք
- 25. Խոշակունիքի կամ Խաչկաշենի ս. Ստեփանոս Եկեղեցի
- 26. Խոշակունիքի կամ Խաչկաշենի ս. Թադևոսի վանք
- 27. Ոփիք գյուղատեղի

- 28. Կզնուտի ս. Աստվածածին Եկեղեցի
- 29. Մալաթի Եկեղեցի
- 30. Կոյնուկի Եկեղեցի
- 31. Նորաշենի ս. Գևորգ Եկեղեցի
- 32. Նորաշենի քարվանատուն
- 33. Զուղայի ս. Հակոբ Եկեղեցի
- 34. Զուղայի Հրեշտակապետաց Եկեղեցի
- 35. Ռապատի ս. Գևորգ Եկեղեցի
- 36. Սալիթաղի Եկեղեցի
- 37. Սալիթաղի կամուրջ
- 38. Վաղապետ գյուղատեղի
- 39. Տքովնա գյուղատեղի
- 40. Քանայի ս. Հովհաննիս Եկեղեցի
- 41. Քանայի կամուրջ

ՆԱԽՃԱՎԱՆ ԳԱՎԱՌ

- 42. Աստապատի ս. Վարդան Եկեղեցի
- 43. Աստապատի ս. Աստվածածին Եկեղեցի
- 44. Աստապատի ս. Գևորգ Եկեղեցի
- 45. Աստապատի ս. Հովհաննիս Եկեղեցի
- 46. Աստապատի ս. Պողոս Պետրոս Եկեղեցի
- 47. Ալագոզ Մալաթի ս. Խաչ Եկեղեցի
- 48. Բաղաշխանի Եկեղեցի
- 49. Բուղանի Եկեղեցի
- 50. Գուլիբեկ Գիլայի Եկեղեցի
- 51. Դարղալուի Եկեղեցի
- 52. Զինաղիների Եկեղեցի

- 53. Խալիլուի Եկեղեցի
- 54. Խառոցի ս. Հովհաննիս Եկեղեցի
- 55. Խառոցի ս. Նահատակ Եկեղեցի
- 56. Կարախանբակլուի ս. Գևորգ Եկեղեցի
- 57. Կարկալուկի կամուրջ՝ Արարի վրա
- 58. Կահարի Եկեղեցի
- 59. Ղարաջուղի Եկեղեցի
- 60. Մամարգաղիզայի ս. Խաչ Եկեղեցի
- 61. Յուլիի Եկեղեցի
- 62. Յայմջայի ս. Աստվածածին Եկեղեցի
- 63. Օղբիների ս. Միրանավոր Աստ-

- վածածին Եկեղեցի
- 64. Նախիջևանի ս. Սարգիս Եկեղեցի
- 65. Նախիջևանի ուսական ս. Նիկողայի Եկեղեցի

- 66. Նախիջևանի քարվանատներ (5 հատ)
- 67. Սիրարի Եկեղեցի
- 68. Վերին Ուլունբայի Եկեղեցի
- 69. Քարիմբեկղիզայի ս. Գևորգ Եկեղեցի

ՇԱՐՈՒՐ ԳԱՎԱՌ

- 70. Ալաբլուի Եկեղեցի
- 71. Ախուրալի Եկեղեցի
- 72. Գանդիկի Եկեղեցի
- 73. Գեմիբլի Եկեղեցի
- 74. Ենգիշաի Եկեղեցի
- 75. Զելվայի քարվանատուն
- 76. Խանլուխարի Եկեղեցի

- 77. Խոկի բերդ
- 78. Խոկի քարվանատուն (2 հատ)
- 79. Կեշտագի Եկեղեցի
- 80. Վերին Զանախչիի Եկեղեցի
- 81. Սաղարակի Եկեղեցի
- 82. Սիլագուտի Եկեղեցի
- 83. Վարմագիարի Եկեղեցի

ՃԱՀՈՒԿ ԳԱՎԱՌ

- 84. Արինջի ս. Աստվածածին Եկեղեցի
- 85. Բարոնքի ս. Հակոբ Եկեղեցի
- 86. Բարոնքի բերդ
- 87. Բարոնքի կամուրջ (ըստ արձանագրության կառուցել է Զաքար Աստվածատրյանը, 1849)
- 88. Գալակալի (Խալխալի) Եկեղեցի
- 89. Գարագուշի Եկեղեցի
- 90. Եղատունքի (Զանաթունի) Եկեղեցի
- 91. Զարինեի Եկեղեցի
- 92. Հեծանայի (Գարսբոյաի) Ե-

- Կեղեցի
- 93. Կուբիի ս. Աստվածածին Եկեղեցի
- 94. Կուբիի բերդ
- 95. Ճահուկի ս. Կարապետ Եկեղեցի
- 96. Վասակակերտի (Նաղարապատի) ս. Գևորգ Եկեղեցի
- 97. Տիգենի (Գիղեվարի) Եկեղեցի
- 98. Յեցիկի Եկեղեցի
- 99. Քյուբի ս. Արջակապ Եկեղեցի
- 100. Քրոնի (Քելիլի) Եկեղեցի

ՕԿՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՍՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 1 Արրաճամ կաթողիկոս Կրետացիոյ Պատմութիւն անցիցն իւրոյ և նաոր-Շա՛հն պարսից, Էջմիածին, 1870:
- 2 Ասաբեկյան Ա., Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հատ. 2, Եր., 1964:
- 3 Ալիևյան Ն., Յովնաթան նազաշ և նազաշ Յովնաթաններ և իրենց բանաստեղծական և նկարչական աշխատութիւնը, Վիեննա, 1911:
- 4 Ալիշան Վ., Այբարատ, Վենետիկ, 1890:
- 5 Ալիշան Վ., Սրահան, Վենետիկ, 1893:
- 6 Այվազյան Ա., նախիջեանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1978:
- 7 Այվազյան Ա., Ազուլիս, Եր., 1984:
- 8 Այվազյան Ա., Ջուղա, Եր., 1984:
- 9 Այվազյան Նախիջեանի հայկական պատմական հուշարձանների վերաբերյալ, «Պատմաբանաստեղծական հանդես», № 2, 1971, էջ 271—277:
- 10 Այվազյան Նախիջեանի պատմական գյուղերի տեղադրութեան և պատմական հուշարձանների վերաբերյալ, «ՊԲՀ», № 2, 1972, էջ 258—266:
- 11 Նախնադարյան կայան նախիջեանի ԻՍՍՀ հյուսիսում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, 1974, էջ 234—241:
- 12 Նախիջեանի միջնադարյան հուշարձանները, «Հայաստանի բնութիւն», պրակ 1-ին, 1975, էջ 37—40:
- 13 Գրիշք Գոզմիսի և նրա շրջակայքի, «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1973, № 4, էջ 28—29:
- 14 Ազուլիսը և նրա հրաշալիքները, «Հայաստանի բնութիւն», պրակ 2-րդ, 1974, էջ 45—47:
- 15 Նախիջեանի գոգավորութիւնը որպէս Անդրկովկասի երկրագործութեան մշակույթի վաղեմի բնօրրան, «Հայաստանի բնութիւն», պրակ 3-րդ, 1975, էջ 43—45:
- 16 Օժոփի և Կուրիի հուշարձանները, «ՊԲՀ», № 2, 1976, էջ 257—265:
- 17 Արրակունիսի ոտքը Կարպակտ վանքի, «Էջմիածին», հուլիս, 1976, էջ 45—52:
- 18 Երեզակ բերքը, «Հայաստանի բնութիւն», պրակ 4-րդ, 1973, էջ 42—43:
- 19 Արրա և ճահճի բերքերը, «Երաբեր հասարակական գիտություններ», № 9, 1976, էջ 87—95:
- 20 Ջուղան և նրա պատմական հուշարձանները, «Հայաստանի բնութիւն», պրակ 2-րդ, 1976, էջ 34—37:
- 21 Ջուղաբերդի ս. Գրիգոր կեղեցու որմնանկարները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 1, 1977, էջ 246—252:
- 22 Շոտոփի և Գազի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», մայիս, 1977, էջ 46—56:

- 23 Բուսական զարգամտորվները Հովնաթանյանների որմնանկարչական արվեստում, «Հայաստանի բնութիւն», պրակ 1-ին, 1977, էջ 31—35:
- 24 Գոզմիս զավառի Բիստ ավանի ճարտարապետական հուշարձանները, «ՊԲՀ», № 1, 1978, էջ 227—233:
- 25 Ազուլիսի ճարտարապետական հուշարձանները, «Երաբեր հասարակական գիտություններ», № 2, 1978, էջ 71—86:
- 26 Նախիջեանի ճարտարապետական հուշարձանների XVII դարի պատկերաբանգրանները, «Երևանի համալսարան», № 1, 1978, էջ 28—31:
- 27 Նախիջեանի կամուրջները, «Երևանի համալսարան», № 2, 1978, էջ 24—27:
- 28 Երեզակ բերքը, «Երևանի համալսարան», № 3, 1978, էջ 23—27:
- 29 Յիզալի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», մարտ, 1978, էջ 49—56, Հուլիս, 1979, էջ 47—51:
- 30 Ճարտարապետական իմաստունք..., «Գարուն», № 8, 1978, էջ 81—84:
- 31 Թամիսի կեղեցիկ և նրա վիճակագրությունները, «ՊԲՀ», № 3, 1979, էջ 182—188:
- 32 Երեզակ բերքը, «Երաբեր հասարակական գիտություններ», № 2, 1979, էջ 61—73:
- 33 Փաստկալի ճարտարապետական հուշարձանները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 1, 1979, էջ 207—216:
- 34 Մերսոպազանի, Շրջուի, Ողոհի և նորակերտի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», փետրվար-մարտ, 1980, էջ 90—98:
- 35 Կապույտի ժայռապատկերները, «Երաբեր հասարակական գիտություններ», № 2, 1980, էջ 45—53:
- 36 Նորաշենի ճարտարապետական հուշարձանները, «Երաբեր հասարակական գիտություններ», № 8, 1980, էջ 110—115:
- 37 Նորահայտ վիմագրի նախիջեանից, «Երաբեր հասարակական գիտություններ», № 6, 1980, էջ 115—119:
- 38 Ազուլիսի և Յիզալի պատկերաբանգրանները, «Գարուն», № 8, 1981, էջ 81—86:
- 39 Գրիգորյան Փ., Աստապատի և նրա վանքերը, «Էջմիածին», դեկտեմբեր, 1963:
- 40 Երեզակ Ա., Հայաստանը բոտ «Աշխարհացոյցի», Եր., 1963:
- 41 Ջարարիտ Ազուլեցու օրագրությունը, Եր., 1938:
- 42 Բաղիազյան Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան, հատ. 1-ին, Կապույտ, 1847:
- 43 ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1950:
- 44 ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1955, Մասն երկրորդ, Եր., 1958: Մասն երրորդ, Եր., 1967:
- 45 Լալայան Ե., Գոզմիս կամ Օրգուրազի վերին Ազուլիսի ստիկանական շրջան (առանձնաճակատ «Աղբաղբառական հանդեսի»), Թիֆլիս, 1904:
- 46 Լալայան Ե., նախիջեանի ստիկանական շրջան կամ նախճակատ (առանձնաճակատ «Աղբաղբառական հանդեսի»), Թիֆլիս, 1906:
- 47 Էլիբիկյան Հ., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բոտանիկ, հատ. Ա, Վենետիկ, 1903:
- 48 Լեռ, Հայոց պատմություն, հատ., Գ, Եր., 1946:
- 49 Խաչիկյան Մ., Պատմություն Հայոց, Եր., 1968:
- 50 Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հատ., Ա, Եր., 1952:
- 51 Կալվաթոսի և անտեսական այլ զործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ 1-ին, կազմեց Հառ. Արքանավանդը, Եր., 1911:
- 52 Հառապյան Մ., Աստապատի վանքի ճարտարապետական համալիրը, «ՊԲՀ» № 1, 1975, էջ 126—145:
- 53 Հովսեփյան Փ., Խաչիկյանը կամ Պողոսյանը Հայոց պատմության մեջ, մասն 1-ին, Վաղ-պատ, 1928: Մասն 2-րդ, Երուսաղեմ, 1942: Հատոր Գ, Կիւ-Երր, 1944:

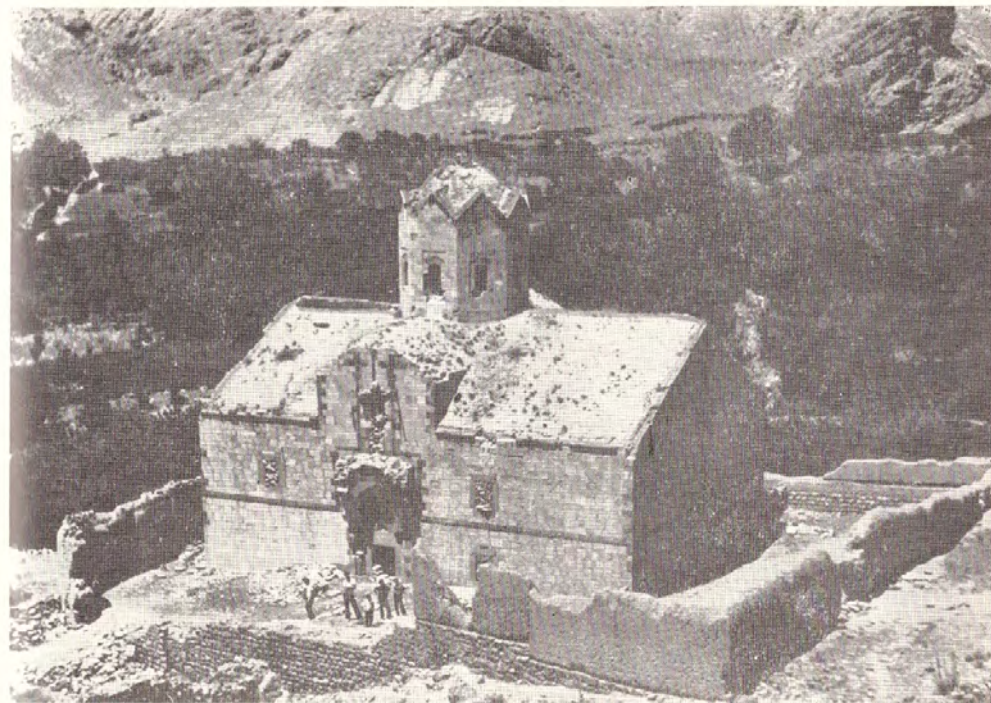
- 54 Ղազարյան Մ., Հայ կերպարվեստը XVII—XVIII դարերում, Եր., 1974:
- 55 Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969:
- 56 Մառտիկյան Ե., Հայ կերպարվեստի պատմություն, գիրք Ա, Եր., 1971:
- 57 Տեր-Մովսիսյան Սևառույ (Մագիստրոս), Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց (անտիպ), Երևանի մշտոցյան Մատենադարան:
- 58 Ռսկևան Հ., Վաստորակների—Վանի վանքերը, Թ. մաս, Վիեննա, 1942:
- 59 Հ. Մխիթարյան Վ. Հովհաննեսան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
- 60 Պատմություն Առաքել վարդապետի Գարիժեցույ, Վաղ-պատ, 1896:
- 61 Սամվելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ., 1-ին, Եր., 1951:
- 62 Սեդրակյան Ա., Հնութիւնը հայրենեաց ի զավանդն նրնջակու, Վաղարշապատ, 1872:
- 63 Սմբատյան Մ., Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանքից Երնջակայ և շրջակայից նորս, Տիֆլիս, 1904:
- 64 Ստեփաննոսի Սրենեաց եպիսկոպոսի Պատմություն նահանգին Սրական, ի լոյս ընծայեամ Կլարիչ Էմիև, Մոսկվա, 1861:
- 65 Վրույր Ա., Զուգա, «ՊԲՀ», № 4, 1967, էջ 169—180:
- 66 Փափազյան Մ., Հնութիւնը վանքերից Գողթան գաւառ, Վաղարշապատ, 1890:
67. Абибулаев О. Археологические раскопки Кюль-тепе, Б., 1959.
68. Алскперов А. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960.
69. Архитектура Азербайджана, эпоха низами, Москва—Баку, 1947.
70. Айвазян А. А. Памятники армянской архитектуры Нахичеванской АССР, Ереван, 1981.
71. Материалы для описания местностей и племень Кавказа, вып. 2 (II отдел), Тифлис, 1882.
72. Мещанинов И. И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае, Сообщение ГАНМК, I, Л., 1926.
73. Миллер А. А. Археологические исследования в Нахичеванской республике летом 1926 г., Сообщение ГАНМК, I, Л., 1926.
74. Озаровский И. Военное обозрение Закавказье, СПб., 1883.
75. Озаровский И. Материалы для военного обозрения Эриванской губернии, Тифлис, 1890.
76. Обозрение российских владений за Кавказом, часть III, IV, СПб., 1836.
77. Сборник сведений о Кавказе, том V, часть I, Тифлис, 1880.
78. Статистическое описание Нахичеванской провинции, СПб., 1883.
79. Сысоев В. М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР (отчет о поездке летом 1926), «Известия Азкомстариса», вып. 4, тетрадь 2, стр. 87—121.
80. Сысоев В. М. Нахичеванский край—Нах АССР (отчет о поездке летом 1927), «Известия Азкомстариса», вып. 4, тетрадь 2, стр. 123—215.
81. Тер-Аветисян С. Город Джуга, Тифлис, 1937.
82. Тер-Аветисян С. К археологическому обследованию Хараба-Гиляна, Тифлис, 1927.
83. Шопен И. Исторические памятники Армянской области, СПб, 1852.
84. Щельякин И. Памятники Азербайджанского зодчества эпохи низами (материалы), Б., 1943.

ՀՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

Նկ. 1 Ագուլիսի ս. Քովմա վանքի ընդհանուր տեսքը

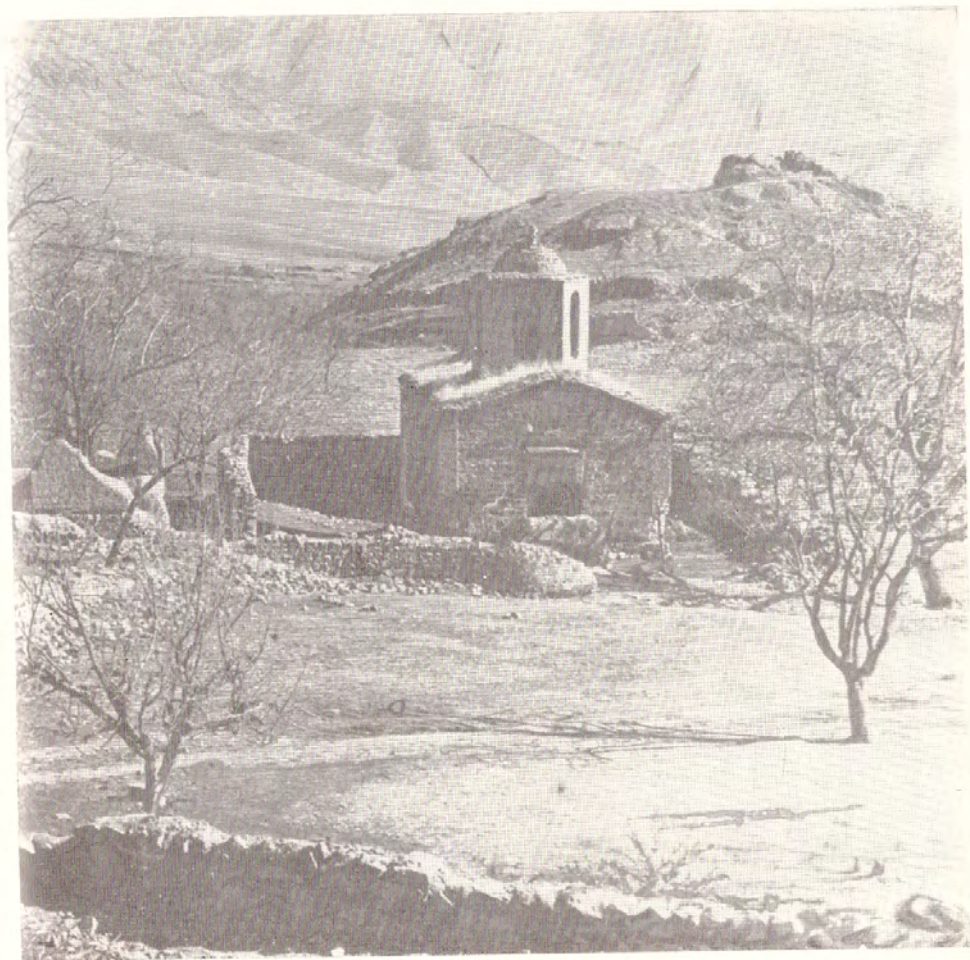

Նկ. 3 Ագուլիսի ս. Ստեփանոս Եկեղեցին հարավ արևելից

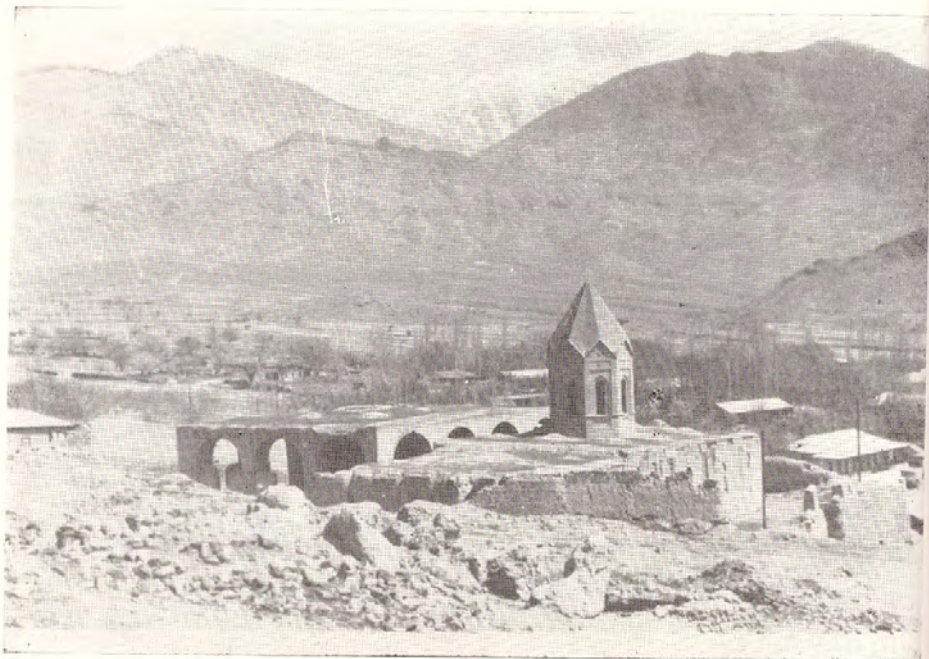
Նկ. 2 Ագուլիսի ս. Թովմա վանքի տանարը հարավ արևմուտքից

Նկ. 4. Ագուլիսի ս. Քրիստափոր եկեղեցին հարավարևելից

Նկ. 5 Ագուլիսի ս. Հակոբ-Հարապետ եկեղեցին արևմուտից

Նկ. 6 Ստորին կամ Գաշտ Ագոցիսի ս. երրորդություն և «Ամառային»
կկեղեցիները արևմուտքից

Նկ. 7 Տրունյաց ս. Խաչ վանքը արևմուտքից

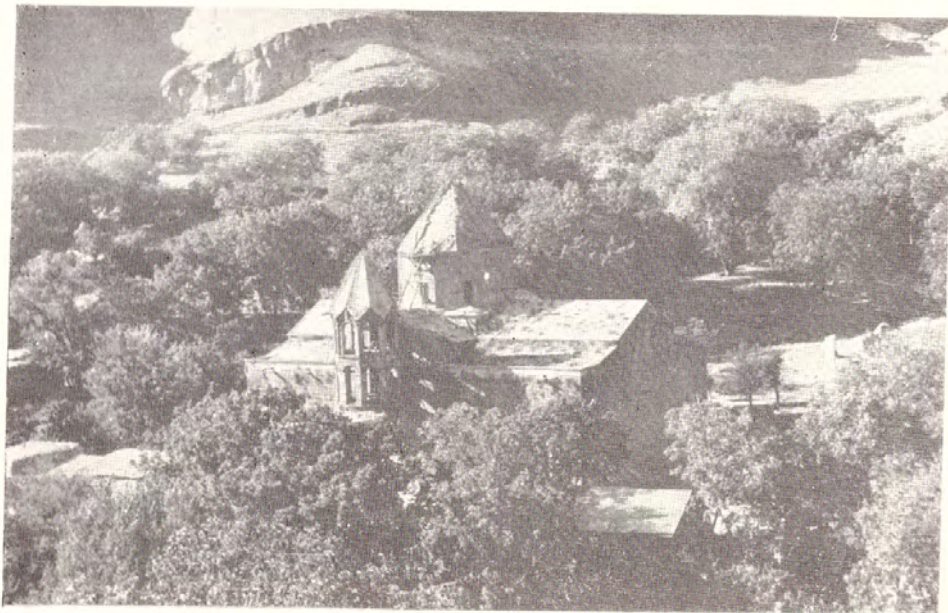

Նկ. 8 Տանակերտի ս. Աստվածածին եկեղեցին արևմուտքից
Նկ. 9 Բերակի ս. Հովնանենս եկեղեցին արևմուտքից

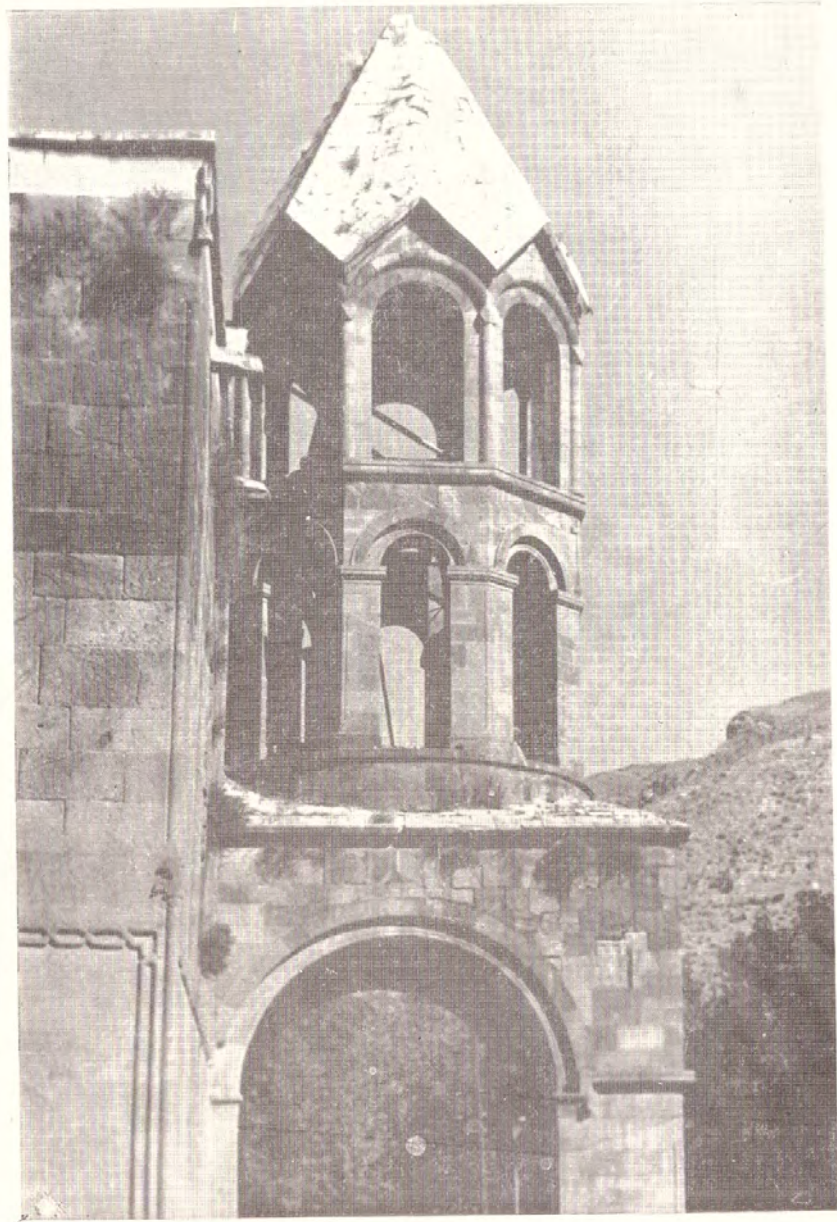
Նկ. 10 Նորակերտի կամ Նոր Գյուտի Քարգմանչաց վանքը հարավ արևմուտքից
Նկ. 11 Ռամիսի ս. Աստվածածին եկեղեցին հարավ արևմուտքից

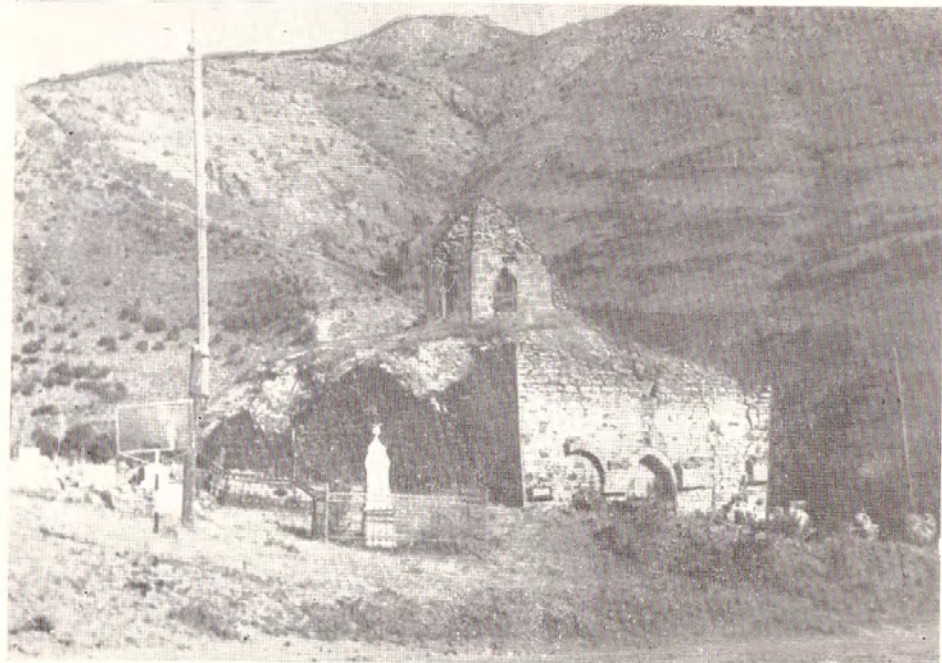

Նկ. 12 Յղնայի ս. Աստվածածին Եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից

Նկ. 13 Յղնայի ս. Աստվածածին Եկեղեցու զանգակատունը արևմուտքից

Նկ. 14 Մեսրոպյանի ս. Գրիգոր կուսավորիչ կամ Մեսրոպ Մաշտոց
վանքը հյուսիս արևմուտքից

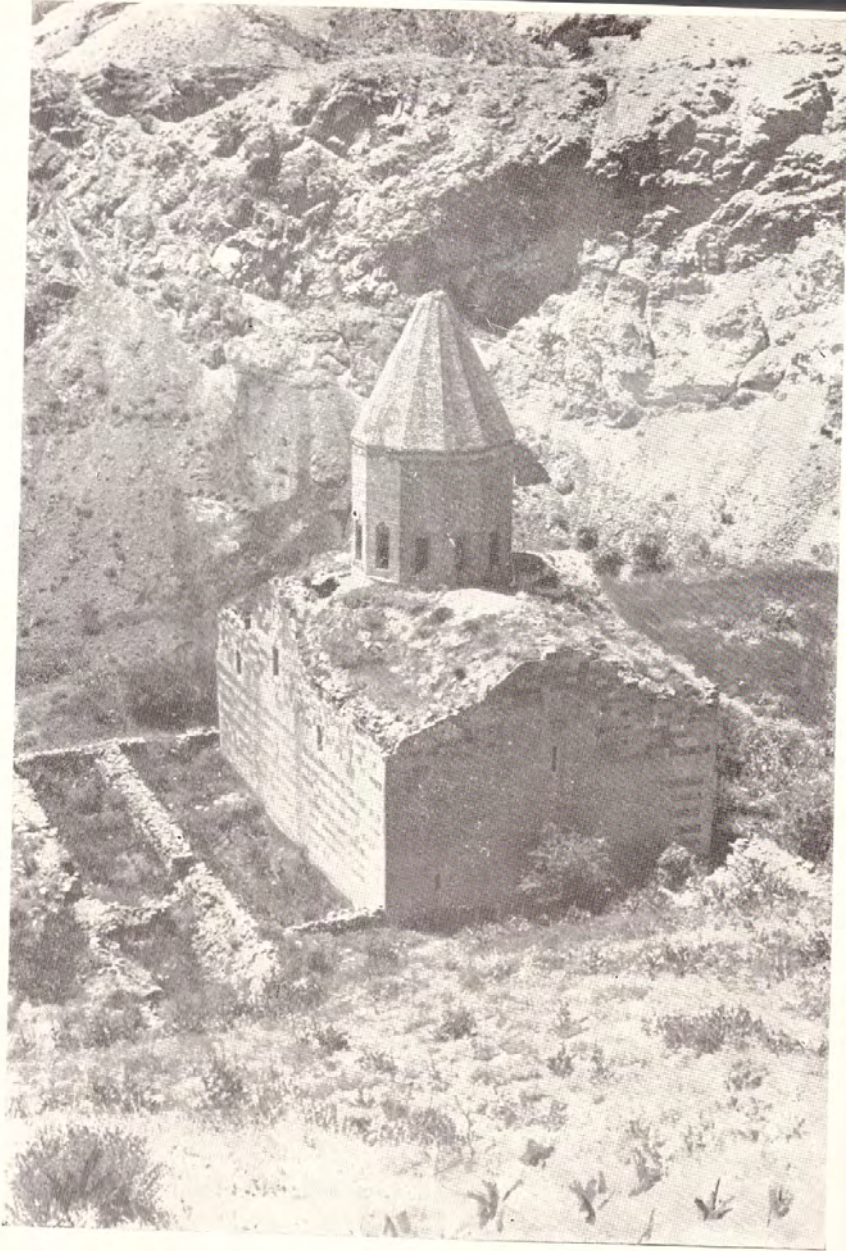
Նկ. 15 Բխտի Կոպատափ կամ ս. Նշան անապատը հարավ արևմուտքից

Նկ. 16 Քիստի կամուրջը նորակերտ գետակի վրա

Նկ. 17 Նավիշի ս. Ստեփանոս վանքը արևմուտքից

Նկ. 19 Փառակայի ս. Հակոբ-Հայրապետ վանքի եկեղեցին արևմուտքից

Նկ. 18 Փառակայի ս. Հակոբ-Հայրապետ վանքի արևելքից

Նկ. 20 Ագաչի հնգարոիչ կամուրջը Գիլան գետի վրա

Նկ. 20ա Միշին Անգուրի եկեղեցին

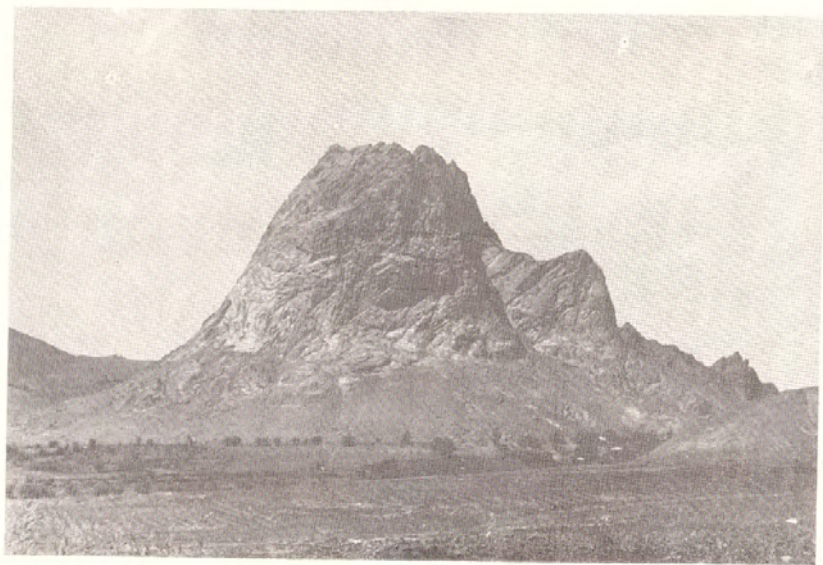

Նկ. 21 Գուգավանի կամ Լախարդի կամուրջը Երեւանի գետի վրա

Նկ. 22 Շահկերտի ս. Աստվածածին եկեղեցին հյուսիսարևմուտքից

Նկ. 23 Երեզակ բերդի ընդհանուր տեսքը

Նկ. 24. Շահկերտի կամուրջը Երեզակ գետի վրա

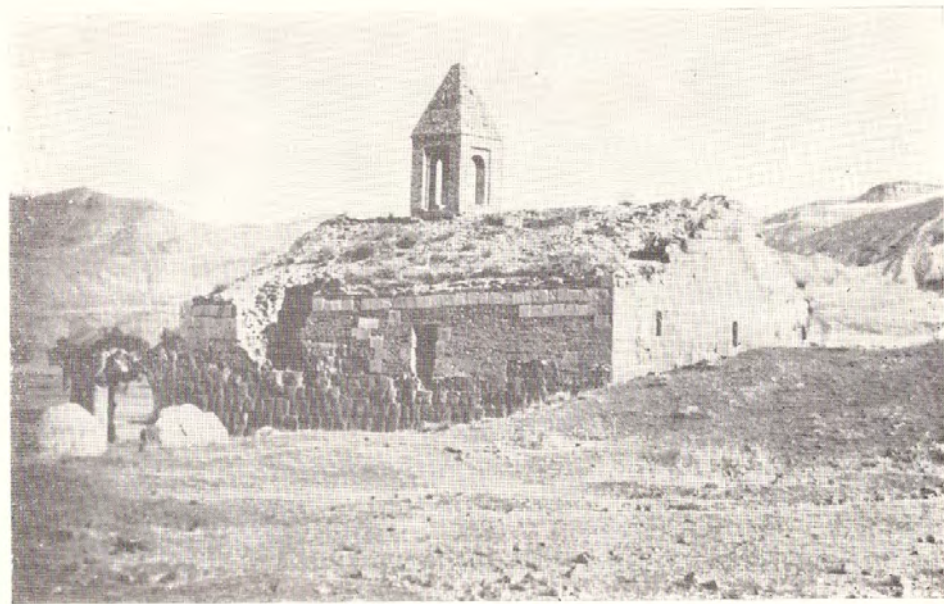
Նկ. 25 Գաղի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքը արևելքից

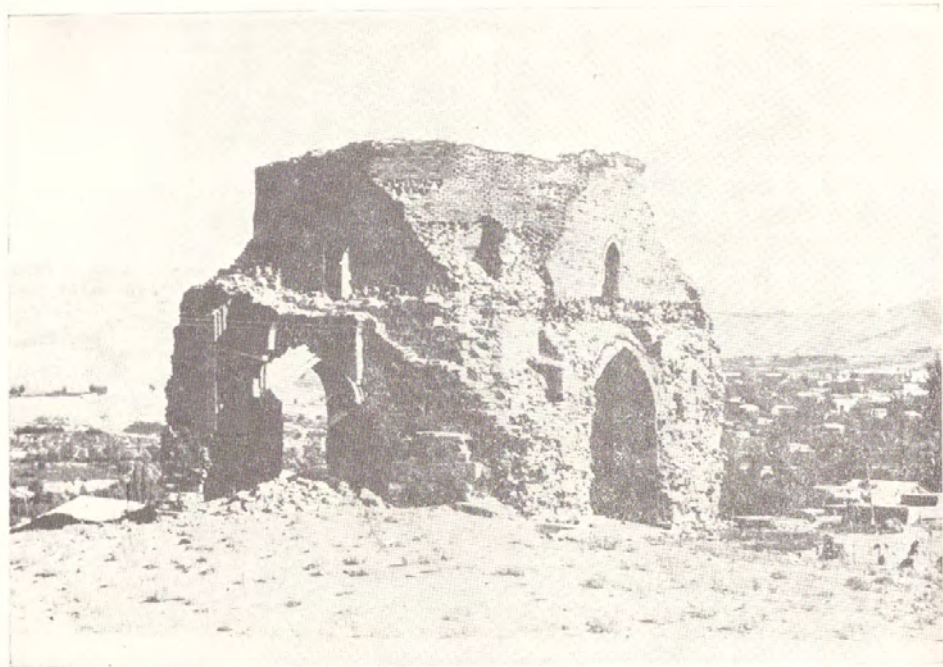
Նկ. 26 Շոտրի ս. Հակոբ-Հայրապետ Եկեղեցին հարավից

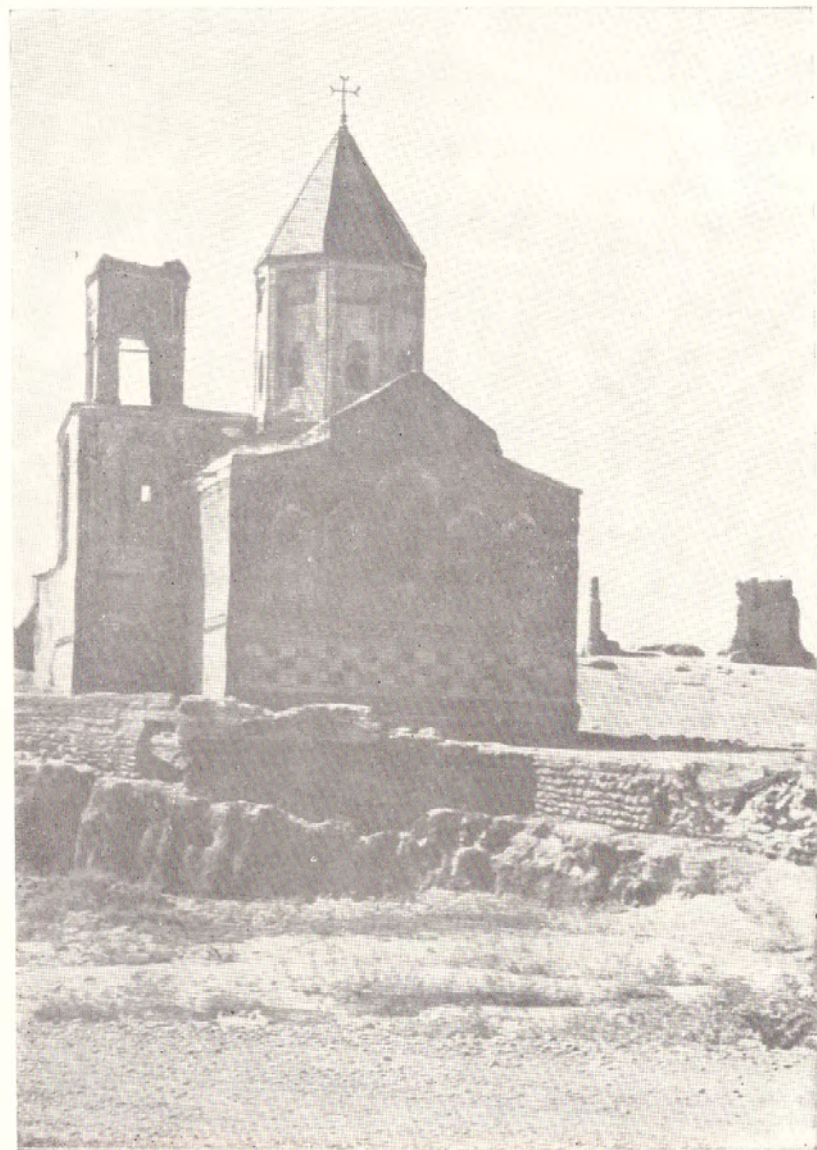
Նկ. 28 Շոտրի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի հարավ արևելից

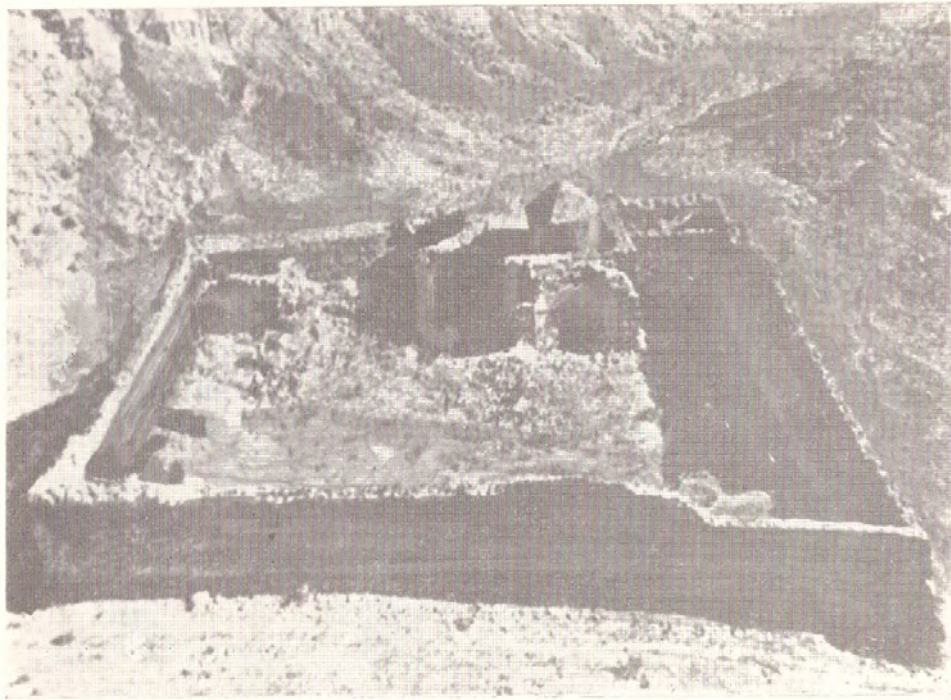
Նկ. 27 Շոտրի ս. Հակոբ-Հայրապետ Եկեղեցու արևմտյան մուտք

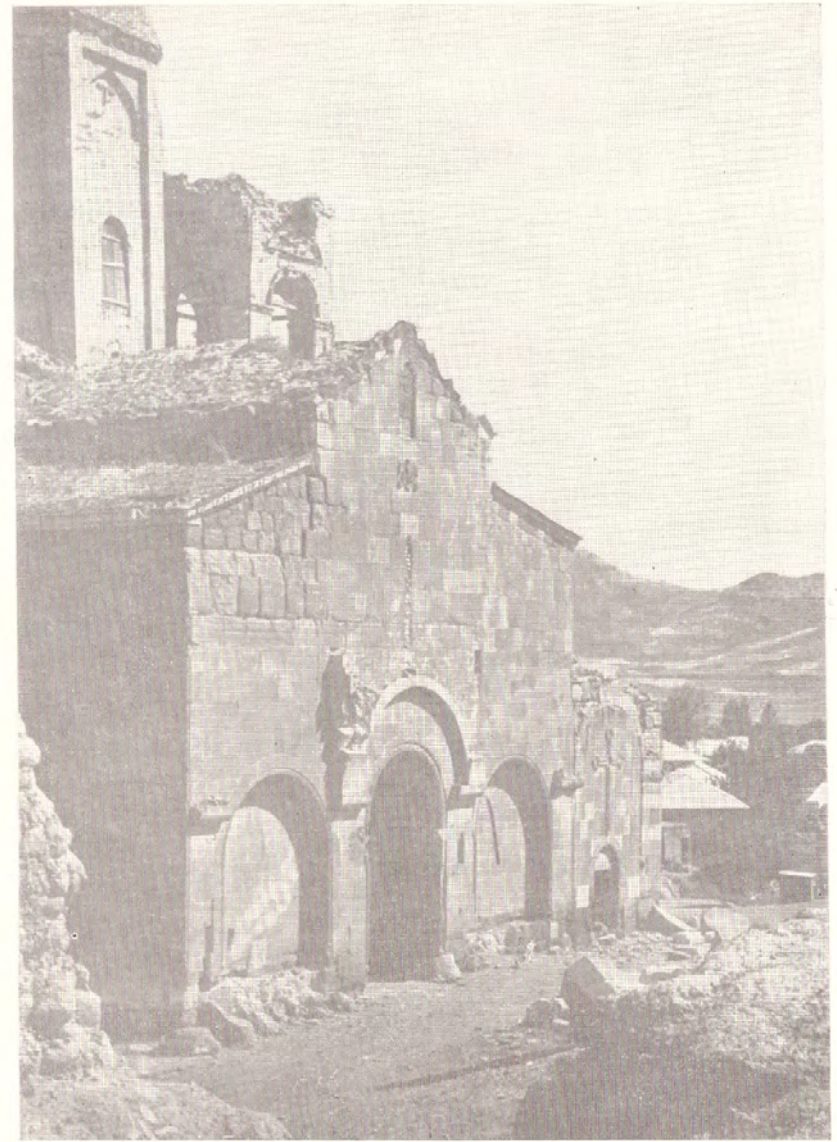
Նկ. 29 Փոնայի ս. Աստվածածան վանքը

Նկ. 30 Ագրակունիսի ս. Կարապետ վանքը առեկէփց

Նկ. 31 Զվարթնոցի Ամենափրկիչ զանգը արևմուտակից

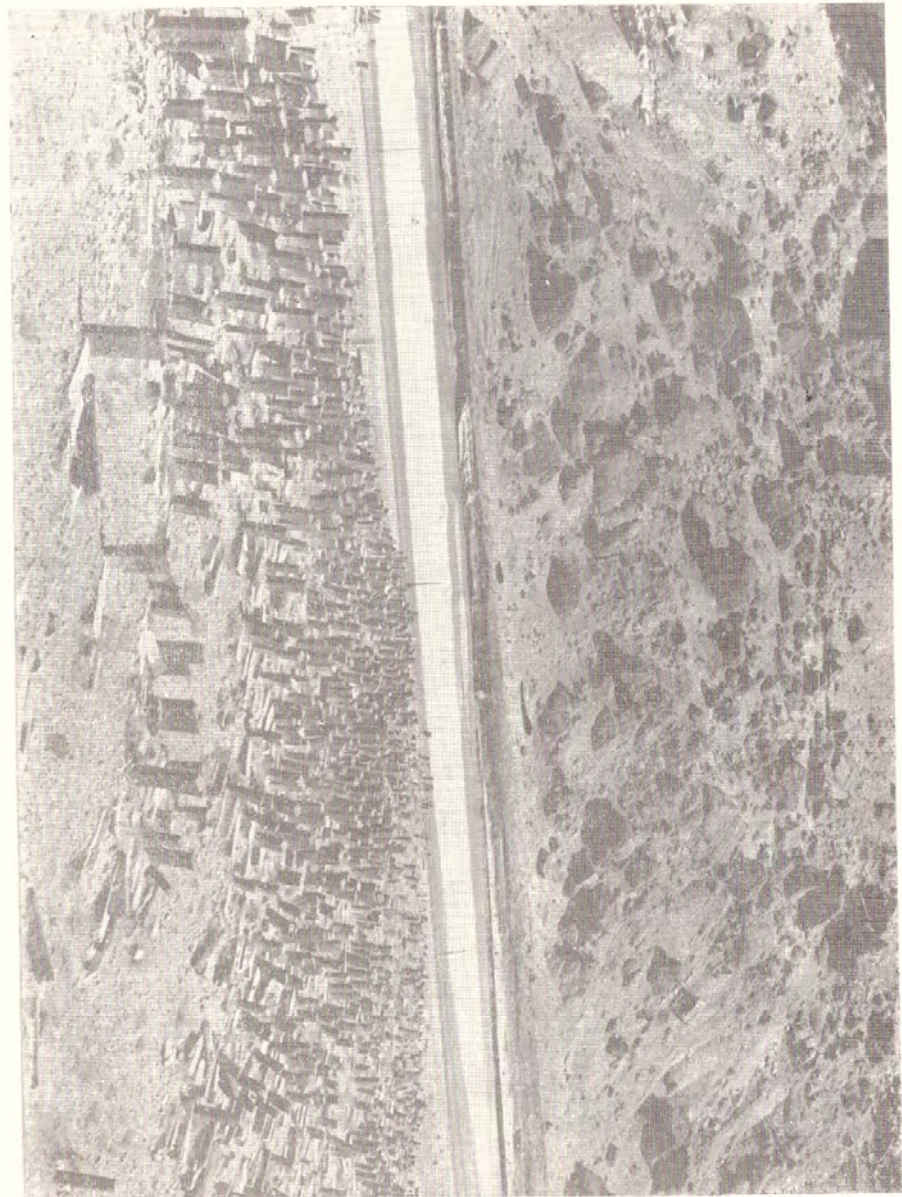

Նկ. 32 Յերուսաղեմի ս. Կարապետ զանգի եկեղեցու արևմտյան ճակատը

Նկ. 33 Զուգայի Պոմբրոզի ժամբ կամ Տավաբաժի (Հովվի) եկեղեցին

Նկ. 34 Մի պատկեր Զուգայի գերեզմանից

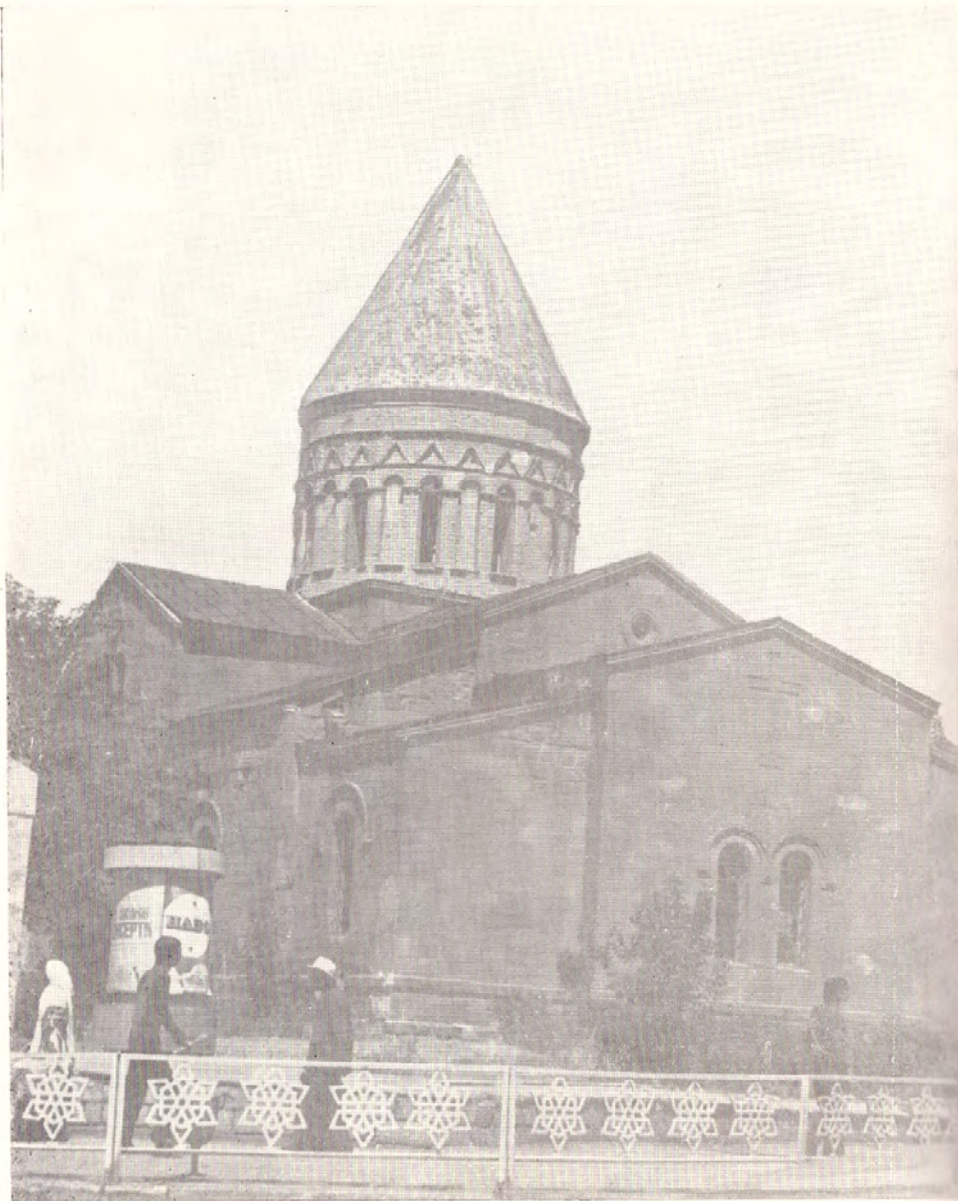

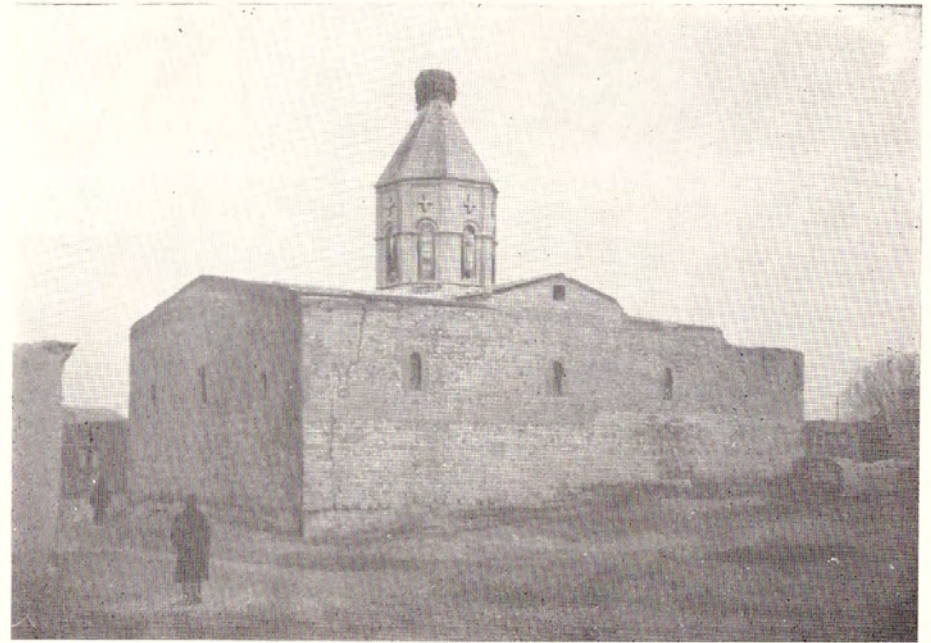
Նկ. 36 Աստաղատի ս. Ստեփանոս կամ Կորմիւր վանքը

Նկ. 35 17-րդ դդ. խաչքարեր Զուղայի գերեզմանատնից

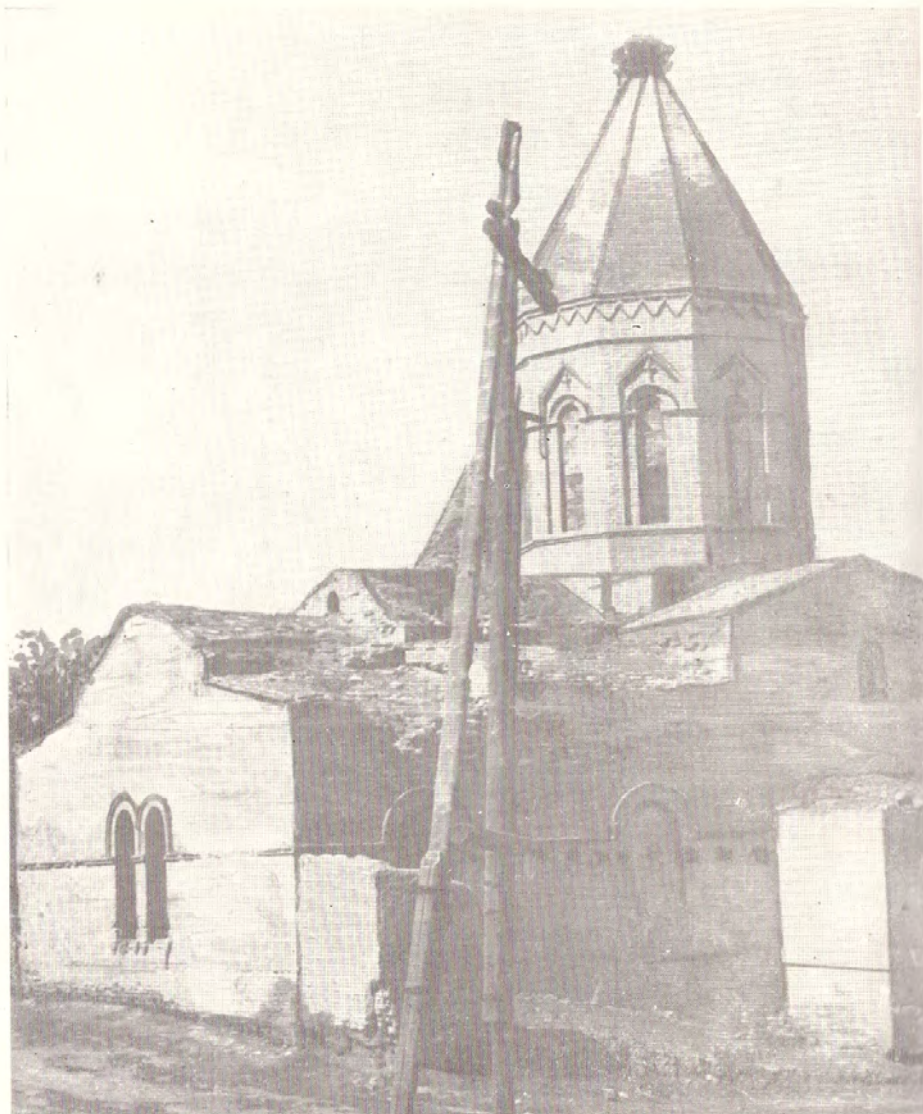

Նկ. 38 Նախաճաշի ս. Մինաս Եկեղեցին

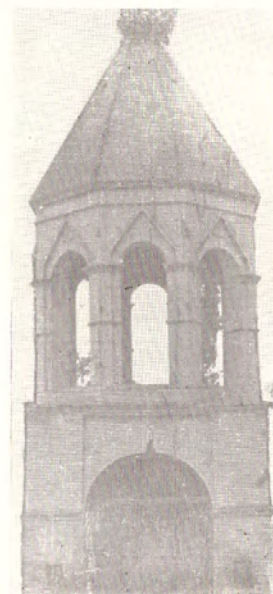
Նկ. 37 Նախիչևանի ս. Վարդ Եկեղեցին

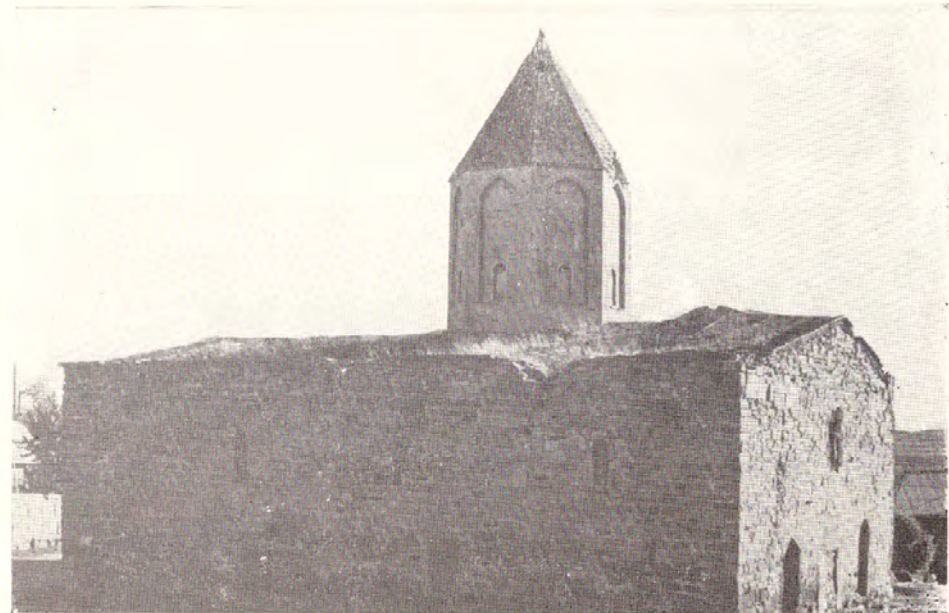
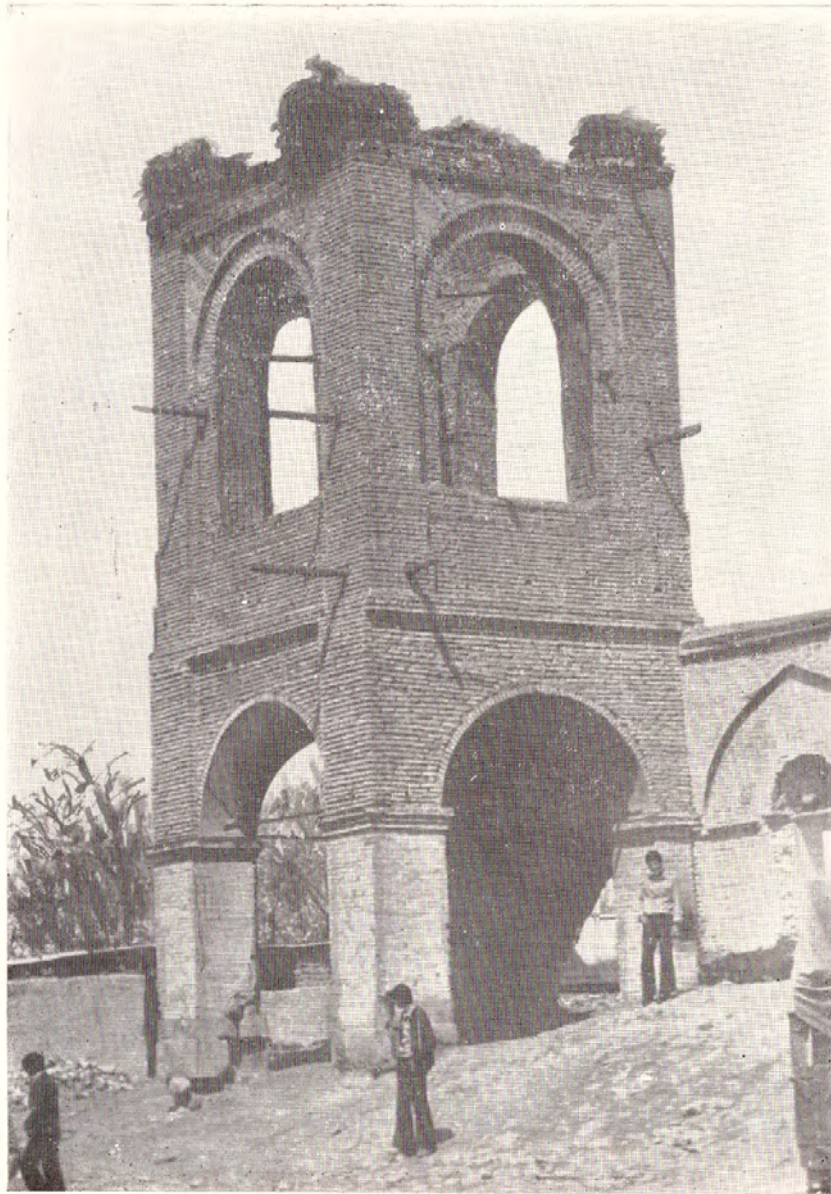
Նկ. 39 Ալիապատի ս. Աստվածածին եկեղեցին հյուսիս արևելքից

Նկ. 40. Հաշիվարի ս. Հովհաննես եկեղեցին

Նկ. 40ա Շմբրանի ս. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատունը

Նկ. 42 Ճահուկի ս. Հովհաննես Եկեղեցին

Նկ. 41 Տամբառի ս. Հովհաննես Եկեղեցու զանգակատունը

Նկ. 43 Աբրա բերդի աշտարակներից մեկի մնացորդները

Նկ. 44 Սաղուատոնի կամուրջը Սաղուատոն վանքի վրա

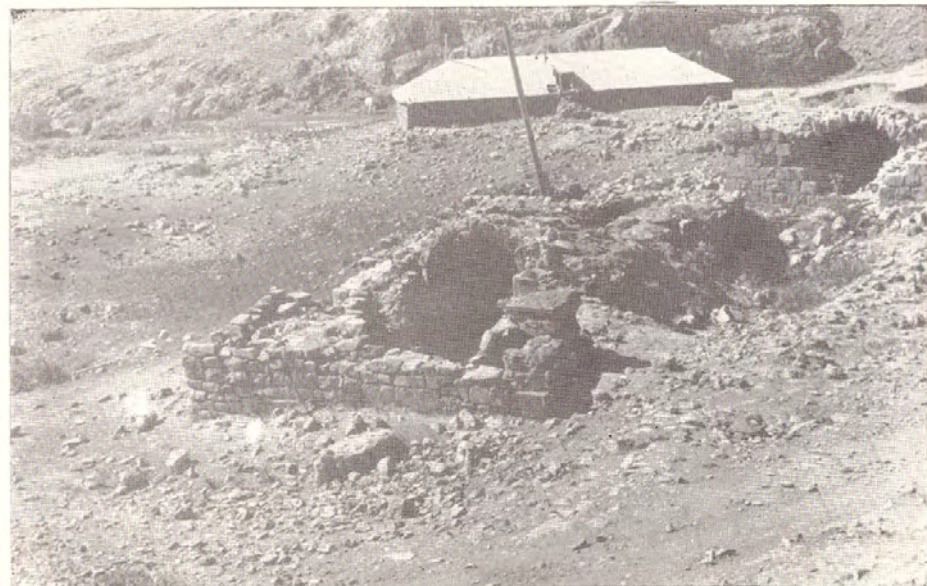
Նկ. 45 Օձնի ս. Աստվածածին վանքի հարավ առևելքից

Նկ. 46 Շահապոն բերդի միջնաբերդը

Նկ. 47 Ագարակի ս. Խաչ վանքի ավերակները հյուսիս արևմուտքից

Նկ. 48 Կուբի ս. Նշան կամ Հագարսարյուսաց վանքը հյուսիս արևելքից

Նկ. 49 Բջնակի Հին տան կամ Քարե տան ձկնակերպ վիշապակոթողը

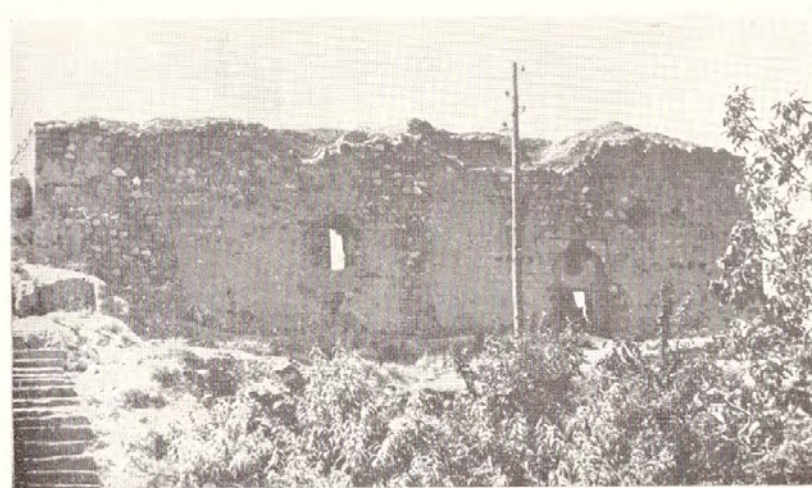

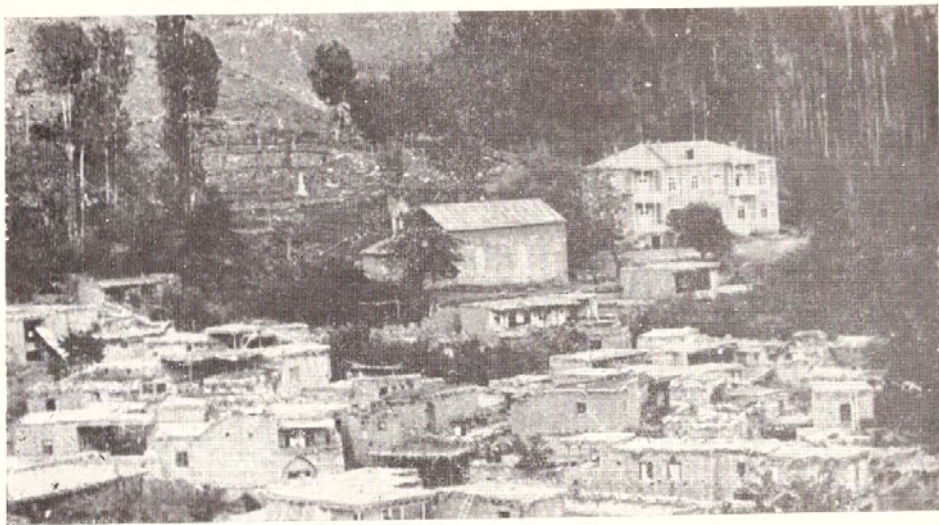
Նկ. 50 Բջնակի Հին տան կամ Քարե տան ընդհանուր տեսք

Նկ. 51 Ուրնիի կամ Աղանեցիկի կամուրջը

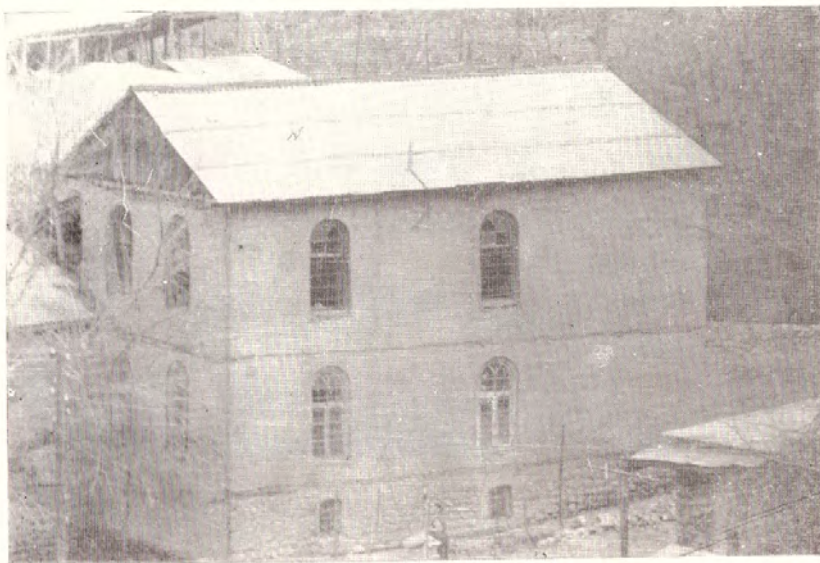
Նկ. 52 Ուրգուարի ս. Ստեփանոս եկեղեցին հյուսիսից

Նկ. 53 Մի հատված Քաղաքիկից՝ կենտրոնական մասում զանգակատնով
Եկեղեցին և Գևորգյանների Եռանակի բնակելի տունը (1910-ական թվականներին)

Նկ. 54 19-րդ դ. վերջերի Եռանակի բնակելի տուն Յընաչում

Նկ. 55 Նարսիսի ս. Երբորդուքյան Եկեղեցին ճյուսիս արևմուտքից
Նկ. 56 Քյոլբի ս. Գրիգոր Եկեղեցին արևմուտքից

Նկ. 57 19-րդ դ. Էռանակ բնակիչի տան ավերակ Ֆղնայի Տամբրի քաղաքում

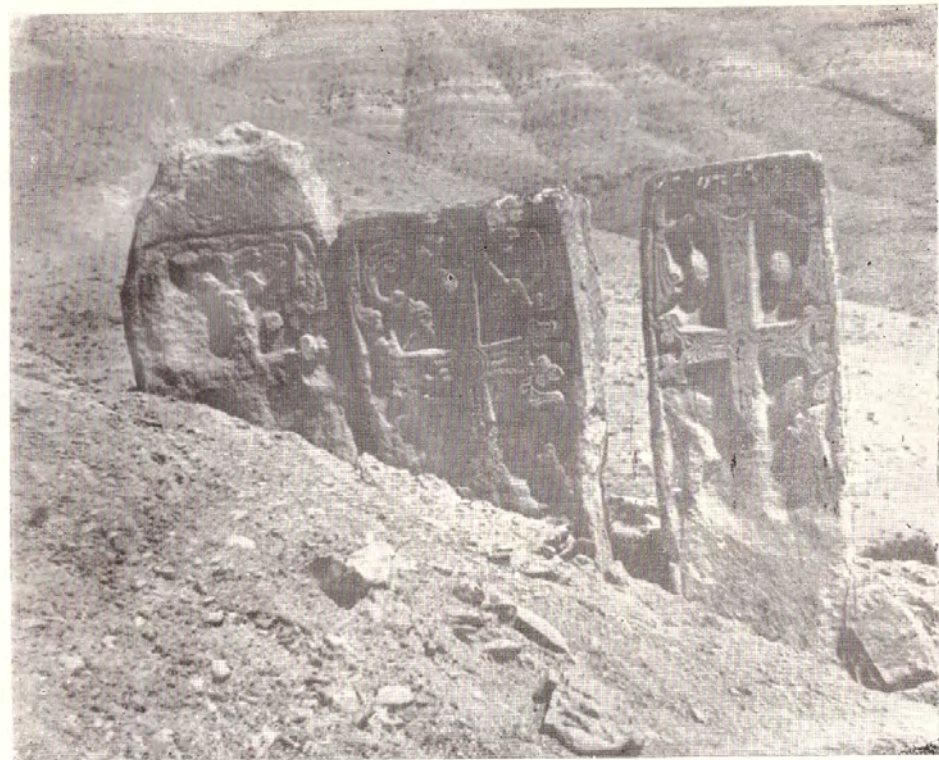
Նկ. 57 ա նուր Փորագաշի ս. Պետրոս Եկեղեցու ավերակը հարավից

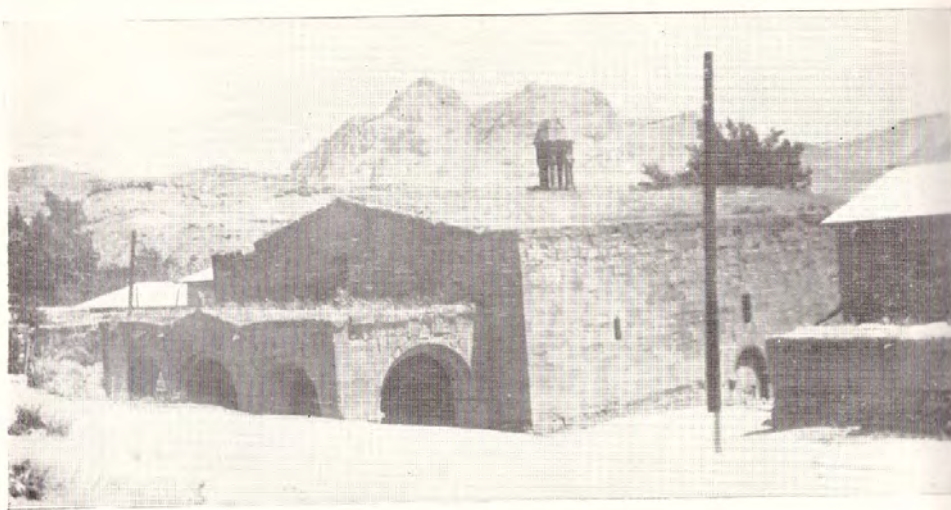
Նկ. 58 Մովսեսյանների երկհարկ բնակիչի տունը Ֆղնայում(1862 թ.)

Նկ. 59. Խաչքար Փառակալից՝ 10—11-րդ դդ.

Նկ. 60 Խաչքարեր Օձոփից (12—13-րդ դդ.)

Նկ. 61 Նորաշենի ս. Աստվածածին վանքի բնօրհանուր տեսքը

Նկ. 61ա ճահողի ս. Շողակար եկեղեցու մնացորդները մինչև 1982 թ. հիմնահատակ ավերումը

Նկ. 62 Գամբրի (Գեներիի) ս. Փրիգոր եկեղեցին արևմուտքից

Նկ. 63 Վերին Ագաչի եկեղեցու ավերակը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախապիտեկիք	3
Նախիջեանի ԻՍՍՀ բնակավայրերը	13
ԳՈՎԹՆ ԳՆՎԱՌ	
Գեղերէցիկ կամ Նիգիշէ՛՛	20
Վերին Գլտ կամ Վաբակէբա	20
Ագուլիս	20
Ստորին կամ Գաշտ Ագուլիս	32
Որդուար (Օրդուարդ)	35
Գանձակ	37
Անապատ	37
Ներքին Հանգամէշ	28
Քիլիթ	29
Քոթամ	39
Բաղամառի	59
Տրունց	59
Որեան կամ Որեանիս	40
Քաղաքիկ	41
Տրունիս կամ Տրունիք	42
Տանակերտ	43
Բերդակ	43
Գիսար	44
Վանանդ	45
Խոզվանի կամ Խոզուանք	45
Գաստակ	46
Ռամիս	46
Գլուղասեզի	47
Յգնա	48
Մցգուն կամ Մղկուն	49
Գիլնեակ կամ Բիլլեակ	51
Նորակերտ կամ Նոր Գիրտ	51
Ըշնմեր կամ Աղնամեր	52
Խուրս	53
Նավասար	53
ՄԼարդաղվան	54
Գլուղամ գլուղամ	
կամ Գալիս Էմ, գալիս Էմ	55
Ողո՛՛ի կամ Աղա՛՛նցիկ	56
Բիստ	57

Շրջու կամ Սրջու	59
Փառակա	62
Բո՛՛նորտ կամ Բեխրուտ	64
Բդն	64
Ովղու	64
Գիրան	64
Աճատ	65
Վերին Ագա	66
Գէք	67
Ներքին Ագա	67
Սմբատան Գիլգա	68
Խոսարվի զղակ	69
Բէ՛՛նրազ	70
ԵՐՆՋԱԿ ԳՍՎԱՌ	
Գուցաղանք կամ Լաբաթաղ	71
Ջաղաչի կամ Ջուվալա	71
Արեւք կամ Արավա	71
Վան կամ Միլաի	72
Վաղաղկեր կամ Վա՛՛մաղխար	72
Թեղեակ	72
Շա՛՛հերտ	72
Բերդիկ	75
Երնջակի	75
Երնջակի ս. Գեորգ	76
Նորաշեն	77
Մաղար	79
Վերին Անկուզիք	79
Միջին Անկուզիք	80
Ներքին Անկուզիք	81
Խոջակունիք կամ Խաչկաշեն	82
Նոր Փորագաշտ	82
Հին Փորագաշտ	83
Թագավորամարդ	85
Գաղ	85
Մալբեակ կամ Ջարաշար	89
Շոռոթ	89
Քոնա	96

Աղաբաններ	97
Սալիթաղ	97
Արբակունիս	97
Ռուպատ	100
ԽաչաՎարաիս	100
Նա՛՛նաչիք	101
Սուրմայիկ	102
Կոչնուկ	102
ՏԼԵԼԿունք	102
Հին Ջուղա	103
Ջուղաչի Գաշտ	107
Ամառաշեն	108
Արաղին	108
ՆԱՆՃԱՎԱՆ ԳԱՎԱՌ	
Խրամ	111
Առաւելա	112
Նախիջեան	112
Բոյուկուզ	115
Ալիսպատ	115
Եմիլանա	116
Քլուլ Թափա	116
Վերին Ուղունորա	117
Ներքին Ուղունորա	117
Շամբան	117
Լենինապատ	117
Աշնարեղ	118
Գարագաշ	120
Հաջիվար	121
Տամբատ	121
ՇԱՐՈՒՐ ԳԱՎԱՌ	
Վերին կամ Ուլիս Նորաշեն	125
Գլուղասեզի	127
Հին կամ Ավերակ Գաշարիս	128
Կարաբաղար	129
Շա՛՛թախա	130
Շորթափա	131
Անի	132
Քեշիս	132
ՃԱՇՈՒԿ ԳԱՎԱՌ	
Վասակակերտ	133

Ճա՛՛նուկ	133
Որգոք	134
Պա՛՛Նատ	134
Նորբերդ	135
Թամաշաղ	135
Խախ	135
Գալլակալ	136
Թաթերք	136
Մաղալք	136
Սաղաւստնք	137
Ջագա	137
Հեծանա	137
Շամէն կամ Շագա	137
Օձոփ	138
Շա՛՛նապունիք	140
Քլուր	142
Ագարակ	143
Խոռունի կամ Խոռնի	143
Բարոնք կամ Բարունք	144
Աղու	144
Ջուր կամ Նորա Մաղար	144
Նորս կամ Նորաղլուղ	145
Արինշ	148
Ակուզի կամ Հին Արինշ	149
Կարմիր Արտաղալք	149
Ար՛՛մաղաշէն	150
Անաշաղան	150
Կարի	151
Խոզրամիք	153
Ջարին	154
Կմաձար	154
Գամեր կամ Գլումար	155
Ոփիք կամ «Մարնի փաշտ»	157
Բշնակ	158
Եղատունք	158
Խանգիրակ կամ Խնձորակ	158
Աղատվ	159
Արթուրայ	159
Բաթարաթ	159
Յեցիկ	160
Հավելված	161
Օգտագործված գրականություն	
Մատենագիտություն	164
Լուսանկարներ	167

ԱՐԳԱՄ ԱՐԱՐԱՏԻ ԱՅՎԱԶՅԱՆ
ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ ԻՍՍՀ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
ՀԱՄԱՀԱՎԱՔ ՑՈՒՑԱԿ

Հրատ. խմբագիր է. Գ. Շանեազարյան
Նկարիչ՝ Լ. Խ. Խաչատրյան
Վերատպող սրբագրիչ՝ Թ. Բ. Մարգարյան

Փեղարվեստական և տեխնիկական խմբագրումը
հեղինակին է

АРГАМ АРАРАТОВИЧ АЙВАЗЯН
АРМЯНСКИЕ ПАМЯТНИКИ НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР
СВОДНЫЙ КАТАЛОГ

(На арм. языке)

Издательство «Айастан», Ереван, 1986

Հանձնված է շարվածքի 11. 05. 1986 թ.:

Մատրագրված է տպագրության 17. 09. 1986 թ.: ՎՖ 07374:

Յորժատ 70×90 1/16: Քաղթ տպար. № 2: Տառատեսակ «Նորք»: Տպարանական բարձր.: 15,36 պոլմ. տպագրման: Հրատ. 12,65+1 ներդր: Տպարանակ 1500: Պատվեր 1320: Գինը՝ 1 ս. 40 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Իսահակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Исаакяна, 28

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքերի առևտրի պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, Ереван, ул. Алавердяна, 65.

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՍՍԷ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

ԲԱՐՏԵՐԸ ԿԱԶՄԵՑ՝ Ա.ԱՅՎԱԲՅԱՆԸ
 ԳՐԱՅԻՆԱԿԱՆ ԶԵԿԱՎՈՐՈՒՄԸ՝ Գ.ԱԿԿՉՅԱՆԻ

1986

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՍԱՀ
 ԴԱՏԱՌԻԹՅԱՆ
 ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
 ՀԻՄՆԱԿԱՆ
 ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

ՔԱՐՏԵԶԸ ԿԱԶՄԵՑ՝ Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆԸ
 ԳՐԱՖԻԿԱԿԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ՝ Գ. ԱՎԱԳՅԱՆԻ

1986

